

ARCHAEOLOGIA MEDIÆVALIS

C K R O N I E K
H R O N I O U E

GENT - BRUSSEL / BRUXELLES - NAMUR
2002

Redactie/rédaction/Redaktion : **G. Vermeiren**

Organisation/Organisatie/Organisation

Ministère de la Région Wallonne, Direction de l'Archéologie, Namur
Dienst Stadsarcheologie, Gent
Serv. des Mon. et Sites, Bruxelles - Capitale/ Dienst Mon. en Landsch., Brussel - Hoofdstad
Archéologie namuroise, Namur

Met de medewerking van /avec la collaboration de/in Zusammenarbeit mit :

Het Fonds "Prins Filip" / Le Fond "Prince Philippe"
Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel/Musées r. d'Art et d'Histoire, Bruxelles
Les Facultés Notre Dame de la Paix, Namur
Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen
Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, Zellik
Musée national d'Histoire et d'Art, Grand-Duché de Luxembourg
L'association pour les fouilles archéologiques nationales (A.F.A.N.), Lorraine - Metz

**GENT – BRUSSEL
BRUXELLES – NAMUR**

14-15-16 /03/2002

**ARCHAEOLOGIA
MEDIAEVALIS**

25 / 2002

**ARCHAEOLOGIA
MIDIAEVALIS**

Archeologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in België en aangrenzende gebieden

Archéologie du Moyen Age et des Temps Modernes en Belgique et régions limitrophes

Mittelalterliche und Neuzeitliche Archäologie in Belgien und Nachbargebieten

BLAISING Jean-Marie (A.F.A.N, Metz)
CLEMENS Lukas (Univ. Trier)
Stéphan DEMETER (S.M.S.Bruxelles-Capitale)
Johnny DE MEULEMEESTER (A.M./M.R.W., Namur)
Alexandra DE POORTER (K.M.K.G, Brussel)
HENDRIKS Johan (Stad Dordrecht)
Marie Christine LALEMAN (D.A., stad Gent)
André MATTHYS (M.R.W., Namur)
MOUSSET Jean-Luc (M.N.H.A., Luxembourg)
VANBRUGGHE Nathalie (S.A, Dép. du Nord, Lille)
VERMEIREN Geert (D.A., stad Gent)
(eds)

Landelijke archeologie - Archéologie rurale

Ländliche Archäologie

AMEELS VERA, BASTIAENS JAN, CALLEBAUT DIRK, DEFORCE KOEN, DE GROOTE KOEN & MOENS. JAN
ENAME - St Salvatorsabdij (O.-VI.)

Nadat in 2000 de Sint-Laurentiuskerk de volle aandacht kreeg, werden in 2001 de opgravingen op de abdijsite opnieuw voortgezet. De komende jaren zal de plaats immers tot een archeologisch park met erfgoedcentrum worden uitgebouwd. Vanaf nu staat het onderzoek ter plaatse dan ook in functie van dit project. In het park nemen de abdijsitegronden een centrale plaats in. Tijdens de voorbije jaren werd de noordwestelijke sector van het kloosterpand reeds aangesneden. De campagne 2001 richtte zich op het verder opgraven van het areaal.

Belangrijk in de onderzochte zone is de zgn. bijkeuken van de abdij. Hier werden onder een bakstenen vloer diverse leemvloertjes en loopvlakken aangetroffen. De totale ruimte werd opgedeeld in blokken van 1 m². Het is de bedoeling om aan de hand van een meer gespecificeerde locatie van het materiaal een beter inzicht te krijgen in de functionele opdeling van de ruimte. De compacte niveaus, die in de 13de-15de eeuw te dateren zijn, bevatten naast een aantal minuscule aardewerkfragmentjes heel wat etensafval. Opvallend is de grote hoeveelheid visgraten.

In de directe omgeving van het pand met de keuken werden enkele nutsvoorzieningen onderzocht. Zo werden ten westen van het gebouw in een sleuf van 5m x 10m een 14de-eeuwse riool, een cisterne en een waterput aangetroffen. De waterput werd voorlopig niet onderzocht. In het pakket dat te relateren is aan de bouw van de put werden enkele grapes in rood aardewerk en een steengoed kruikje aangetroffen, alle te dateren in de eerste helft van de 17de eeuw.

De vulling van de cisterne werd wel opgegraven. Het vondstenmateriaal bestond enkel uit een grote concentratie visgraten, vlak onder het stortgat.

De 14de-eeuwse riool, bestaande uit bodem- en dekplaten in Doornikse kalksteen en bakstenen zijwanden, werd ook reeds tijdens vorige campagnes aangetroffen en loopt langs de gehele westvleugel van de abdij. De staalname gebeurde in zones van 1 m. Op die manier wensten we na te gaan of de inhoud van de riool meer informatie kon verschaffen over de verschillende aanpalende vertrekken. Naast ceramiek bevatte de vulling heel wat organisch materiaal, zoals dierlijk bot, zaden en vruchten.

Over de hele opgravingszone bevonden zich onder de middeleeuwse abdijsmuren verschillende, sterk humeuze pakketten, die op alluviale kleilagen rustten. Het gaat om een compact geheel van zwarte humeuze lenzen en zandlemige lagen met sterk organische brokken. Naast een zeer hoge concentratie aan plantenresten bevatten deze niveaus ook fragmenten van Doornikse kalksteen, tegulae, imbrices en platte daktegels, alsmede bot en ceramiek. Het aardewerk en het feit dat de twee dakpantypes gelijktijdig voorkomen, laten ons toe het geheel te dateren op het einde van de 12de of het begin van de 13de eeuw.

In het humeuze lagenpakket staken fragmenten van veenblokken. De eerste onderzoeksresultaten van de pollen en de botanische macroresten wijzen uit dat de turfblokken uit hoogveen bestaan.

Dit is opmerkelijk, want in de Scheldevallei, stroomopwaarts van Antwerpen, komt alleen laagveen voor. Hoogveen vindt men in de kustvlakte en in Zeeuws-Vlaanderen en aangrenzende gebieden.

Daar werd vanaf het einde van de 12de eeuw massaal veen gestoken. De abdij van Ename had domeinen in Pervijze (de Westhoek) en in Kluizen bij Gent. Hoewel enkel op basis van de blokken turf niet aan te tonen valt dat ze werkelijk via deze weg naar Ename gebracht zijn, vormt dit toch een interessante denkpiste. Gelet op het feit dat de oppervlakte bos in de regio Oudenaarde in de dertiende eeuw een dieptepunt kende, is het niet zo verwonderlijk dat turf als brandstof werd aangevoerd. Bovendien was het lokale laagveen van slechtere kwaliteit en moeilijker te winnen.

CALUWÉ DANIELLE & PIETERS MARNIX Drinkbekers, spiegels en vensterglas uit Walravenside (W.-VI.)

Gedurende de voorbije acht opgravingscampagnes, 1992 tot 2000, is bij het archeologisch onderzoek te Raversijde heel wat glas aan het licht gekomen. Er zijn in totaal 687 glasscherven ingezameld. Het betreft 372 holglasfragmenten of fragmenten van hoofdzakelijk eenvoudige drinkbekers en 308 vlakglas- of vensterglasscherven. Daarnaast zijn ook 14 kralen en enkele fragmenten van spiegels geteld. Het onderzoek van deze glascollectie dat op het ogenblik nog aan de gang is, levert reeds een aantal inzichten op.

1. Te Walravenside zijn minstens vier ééndelige, groene woudglas-type bekers in vrij belangrijke aantallen in gebruik: de maigelein, de *Maichelbecher* en de achtkantige variant, de schuin-getorste ribbelbeker en de beker met het abrupt afknikkend ribpatroon op de voet. De ruimtelijke spreiding van deze bekers is gelijkmatig zodat een vrij algemeen gebruik kan voorop gesteld worden.
2. Op basis van de dendrochronologische informatie is het mogelijk de aanwezigheid van de *Maigelbecher*, de schuin-getorste beker en de beker met het abrupt afknikkend ribpatroon scherp en zeker te dateren vanaf de tweede helft van de 15de-eeuw. Tevens kan met zekerheid gesteld worden dat deze drie types gelijktijdig in gebruik zijn gedurende deze periode.
3. Op basis van de stratigrafische informatie dient de maigelein eerder in het begin van de 16de-eeuw te worden gedateerd.
4. De vrij aanzienlijke hoeveelheid vensterglas (ongeveer de helft van de glasscherven) vertoont een grote technische variëteit en typologische diversiteit. De toenmalig belangrijkste categorieën zijn aanwezig. Vensterglas is te Walravenside zeker in gebruik in de tweede helft van de 15de-eeuw.
5. Beschilderde en niet-beschilderde, groene vlakglasscherven zijn ook in voldoende aantallen aangetroffen in profane bewoningscontexten.
6. Tot de uitzonderlijke vondsten behoren enkele fragmenten vlakglas met een metaallaag aan de achterkant. Mogelijk zijn dit fragmenten van een spiegel. Verder microscopisch onderzoek dient nog te worden uitgevoerd. Bemonstering voor een chemische analyse is overwogen maar te destructief bevonden.
7. Een aantal glasvondsten zoals enkele filigraanscherven zijn te koppelen aan het beleg van Oostende (1601-1604) dat ook te Walravenside wat sporen en resten heeft nagelaten.

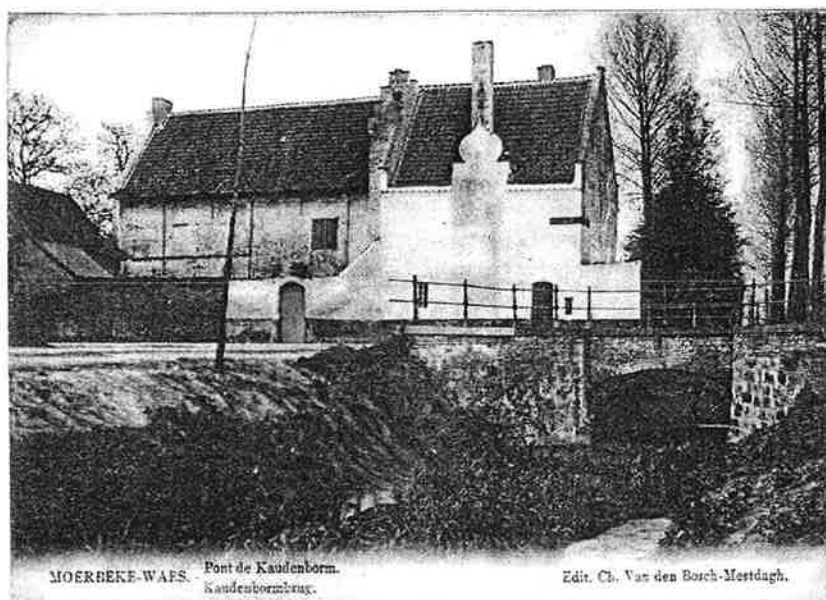
DE BELIE ALFONS

Boudelo op Koudenborm te Moerbeke (O.-VI.)

In 1993 -94 en 95 organiseerde de Culturele Kring Boudelo, onder de leiding van Alfons De Belie opgravingen op het site te Moerbeke. Het is 700 meter westwaarts van de Boudelo-abdij gelegen aan de kruising van de Oostvaart en de Brugse Heirweg. Op deze plaats stond tot 1979 het Hof van Boudelo. Geschiedkundig overzicht. De eerste grote schenking aan de stichter van de abdij werd in 1200 gedaan door Boudewijn IX van Constantinopel, graaf van Vlaanderen en bestond uit een domein van 40 ha. met akkergrond, weide, sluis, molen, moer en vijver, gelegen op de plaats "Coudenborn". Voor het bedienen van de sluis en de molen was een vaste verblijfplaats noodzakelijk. Het is mogelijk de eerste vestigingsplaats van de stichter van de abdij die daar in 1197 gronden begon te ontginnen. Het domein waarop de abdij gebouwd was, werd pas in 1218 door gravin Johanna geschonken. Op de kaart van Horenbault uit 1576, waarop de abdij is afgebeeld, is op die plaats een 'Hoog Huis' te zien. In 1676 werd dit huis aanzienlijk vergroot en werd het een herberg die 'de Fonteyne' genoemd werd. Later werd er nog een groot poortgebouwen een stal aan toegevoegd. Het werd bewoond tot 1928, waarna het in erg vervallen toestand raakte. Vanaf 1971, toen de opgravingen van de abdij starten, werd getracht het gebouw aan te kopen met het doel het te restaureren. Door misverstand met de negen eigenaars kwam het in handen van een makelaar in onroerend goed die het zo snel mogelijk wilde afbreken om het daarna als bouwgrond te kunnen verkopen. Intussen werden stappen ondernomen om het gebouw als monument te laten klasseren. Toen dat eindelijk op 23 februari 1979 gebeurd was, liet de eigenaar op 8 maart daarna, gebruik makend van een kleine instorting, grote delen van het gebouw slopen. Thans is de ruïne het eigendom van de gemeente Moerbeke die plannen heeft om het herop te bouwen. Resultaten van de opgraving De oudste vondsten zijn enkele silex artefacten uit het Epi-paleolithicum die van hetzelfde type zijn als deze die op het site van de abdij zijn gevonden. De middeleeuwse keramiek is ook identiek aan deze die tijdens de opgravingen van de abdij gevonden zijn. Wat betreft de steengoedkeramiek die uit het Rijnland afkomstig is, mogen we aannemen dat deze artefacten door de abdij zijn aangekocht. De keramiekresten die dateren vanaf 1578, het jaar dat de abdij verlaten werd, tot de bewoning beëindigd werd in 1928, getuigen van een zekere welstand. Resten van majolica, Westerwald en steengoed uit het Rijnland wijzen daarop. Speciale aandacht werd besteed aan de studie van de funderingen. Deze die behoorden tot het middeleeuwse gebouw waren zeer stevig gebouwd, terwijl deze van de vergroting in 1676 slechts 50 cm. diep waren aangelegd en bestonden uit droog metselwerk. Het bleek dat de drie kelders en de zuidelijke en westelijke gevel van het middeleeuws gebouw behouden waren bij de vergroting in 1676. De fundering van het middeleeuws gebouwtje dat als rabot diende, was gebruikt om de tweede westelijke gevel op te bouwen. Omdat deze fundering te zwak was vertoonde die gevel grote scheuren. Het gebruik van deze fundering verklaard ook het eigenaardige grondplan van die westelijke aanbouw.

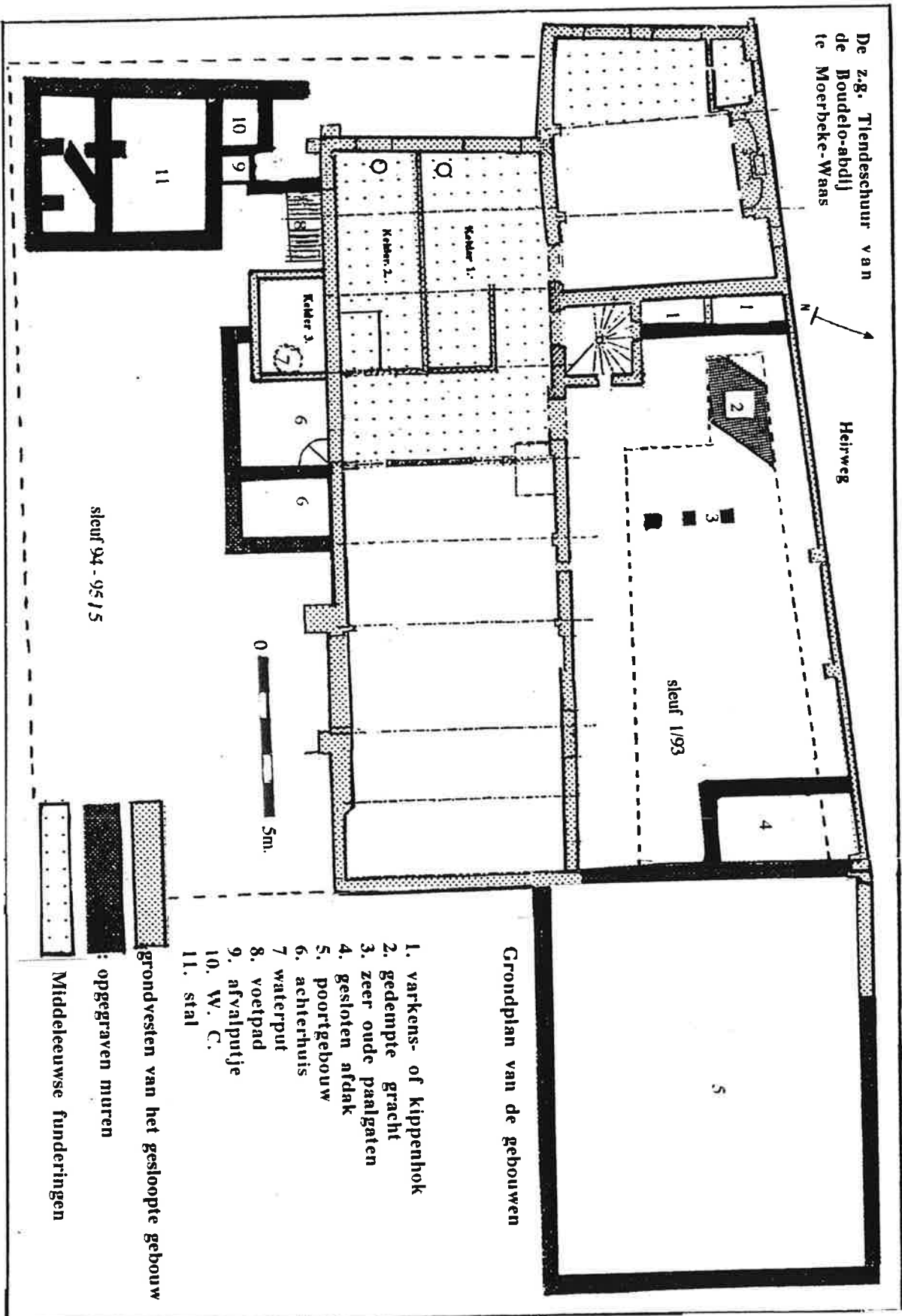
Dit gebouw rust op een overwelfing van een afsplitsing van de Oostvaart. De funderingen van de gebouwen die verdwenen waren in het begin van de vorige eeuw, werden opgetekend. Het betrof het poortgebouw met langs de westelijke zijde een gesloten afdak, twee varkens- of kippenhokken, een achterhuis en een stal waar vijf bouwfasen vastgesteld werden. Op gans het opgegraven terrein werden sporen gevonden van ontginning van wit zand dat in de bouw gebruikt werd voor de afwerkingslaag bij het bezetten van muren en plafonds, om op de vloeren van rode en donkergrijs gebakken tegels te strooien, voor het kuisen van koperen en ijzeren kookpotten, het wit schuren van het tafelblad en voor andere toepassingen

in de bouwen het huishouden. Dit wit zand is ontstaan door de hoge stand van het grondwater en de afvloeiing ervan in de nabijgelegen Oostvaart waardoor de ijzeroxyde die zich in de zavel bevond, uitgeloogd werd. In sleuf 93/3 werd vastgesteld dat deze activiteit reeds in de middeleeuwen werd beoefend, want in de vulling van de sleuf kwamen alleen middeleeuwse scherven voor. Het delven gebeurde soms in groeven maar meestal in putten met verschillende vorm met een diepte van 1,80 m tot 2,20 m. De putten werden gevuld met aarde van de bovenlaag en met aangevoerde grond. Het was een ideale plaats om karkassen van gestorven zieke dieren in te begraven. In de opgegraven gedeelte van het terrein werden de skeletten gevonden van vijf paarden, een rund, een varken en een schaap. Door het interviewen van oude landbouwers werd vernomen dat deze dieren bijna allemaal gestorven waren door anthracis of miltvuur. Tot 1938 moesten deze gestorven dieren in diepe kuilen begraven worden. Het gevaar voor besmetting bleef ook na begraving nog zeer lang ter plaatse. Daarom werden de karkassen van zieke dieren vanaf 1938 in het vilbeluik vernietigd. Over dit site en de opgravingen werd in 2001 een boek gepubliceerd met als titel "Boudelo op Koudenborm te Moerbeke", de auteur is Alfons De Belie, erevoorzitter van het Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen, die de opgravingen leidde. Het is uitgegeven door de Culturele Kring Boudelo, Kouterstraat 150, 9111 Belsele. ISBN ro-804-881

Prentkaart met foto van het gebouw, genomen rond 1910, het poortgebouw is links te zien, het werd kort daarna gesloopt.

De z.g. Tiendeschuur van de Boudelo-abdij te Moerbeke-Waas

Heirweg

sleuf 1/93

sleuf 94 - 95/5

0 5m.

Grondplan van de gebouwen

1. varkens- of kippenhok
2. gedempte gracht
3. zeer oude paalgaten
4. gesloten afdak
5. poortgebouw
6. achterhuis
7. waterput
8. voetpad
9. afvalputje
10. W. C.
11. stal

: opgegraven muren
 grondvesten van het gesloopte gebouw
 Middeleeuwse funderingen

DE GROOTE KOEN & MOENS JAN

Prospectieopgraving aan de westzijde van de kapelaanswoning van de Rijke Klarenabdij van Beaulieu te Petegem (Wortegem-Petegem) (O.-VI.).

De Clarissenabdij van Beaulieu te Petegem werd in 1783 door keizer Jozef II afgeschaft. De kerk en de panden werden volledig afgebroken. Enkele gebouwen, waaronder het poortgebouw, het gastenkwartier en de kapelaanswoning, bleven echter bewaard en zijn nu in particuliere handen. Bij de restauratiewerken van de kapelanij, dat een beschermd monument is, werden reeds verschillende ongeoorloofde ingrepen vastgesteld. Het is naar aanleiding van deze problematiek dat het bestuur van Monumenten en Landschappen aan het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium de vraag stelde om een kleine prospectieopgraving te verrichten aan de westzijde van dit gebouw. Deze werd uitgevoerd op 14 en 15 juni 2001, waarbij een zone van 6m op 4m archeologisch werd onderzocht. Het doel van het onderzoek omvatte vier punten:

- De door de eigenaar aangevatte sluikopgraving op een wetenschappelijke manier afwerken.
- De situering en de datering van de door de eigenaar afgebroken aanbouwen aan de westzijde van de kapelanij.
- Het onderzoek van aansluitende, vroeger reeds afgebroken abdijgebouwen
- De eventuele sporen van de ten dele verdwenen arcade en zijn relatie met de abdiijresten.

De opgravingen legden een deel van de funderingen en de aanzet van het opgaand muurwerk van het polygonale koor van de abdiijkerk bloot. Het metselwerk bestond uit grote, tot 60 cm lange en 40 cm dikke blokken Doornikse kalksteen. Deze restanten doen vermoeden dat de kerk reeds bij de stichting van de abdij in de late 13de eeuw in deze vorm werd opgericht. De jongste vloerniveaus in baksteen tonen aan dat ze in gebruik bleef tot aan de afschaffing van de abdij in 1783. De afbraak geschiedde na 1795.

Pas na de afbraak van de kerk werd een fundering aangelegd in baksteenpuin, die ten dele ook gebruik maakte van de muurrestanten van de kerk. De recent afgebroken aanbouwen waren grotendeels op deze fundering gesitueerd. Later, wanneer de kapelaanswoning dienst deed als boerderij, werd in deze aanbouw een afvalput gestoken.

Uit deze prospectieopgraving kan geconcludeerd worden dat de afgebroken aanbouwen pas werden gebouwd na de afbraak van de abdiijkerk, en dus geen deel uitmaakten van de oorspronkelijke abdijgebouwen. De nog bestaande opvulling in Doornikse kalksteen en baksteen van de zuidelijke arcade behoort waarschijnlijk tot dezelfde (ver)bouwfase.

Er werden geen funderingen van de oorspronkelijke arcaden teruggevonden. Gezien de ribgewelven maar ten dele bewaard zijn, en gezien de positie van de steungewelven van de middelste traveeën van deze arcade ten opzichte van de steunberen van de abdiijkerk, kan afgeleid worden dat deze arcaden rechtstreeks aansluiting vonden op deze steunberen.

Op het 18de-eeuwse schilderij met zicht op de abdij van Beaulieu, dat bewaard wordt in het Oudenaardse stadhuis, is trouwens te zien dat de kapelanij achteraan tegen het koor aanleunt. Door de afbraak van de abdiijkerk zijn deze arcaden ten dele versmald, wat de sterke verbouwingsporen verklaart. Gedetailleerd muuronderzoek op de westmuur van de kapelanij kan hierover meer informatie vrijgeven.

Bibliografie:

DE GROOTE K., Het afval van de Rijke Klaren. Noodonderzoek in de voormalige abdij van Beaulieu te Petegem (gem. Wortegem-Petegem, prov. Oost-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen*, II-1992, Zellik, 1992, 335-412.

DE CLERCQ WIM, DESCHIETER JOHAN & DE MULDER GUY
Merelbeke. Begraafplaats en nederzetting uit de vroege en volle middeleeuwen. (O.-VI.)

Eind 2000 vingen de graafwerken aan voor de bouw van een nieuw complex voor de vzw Caritas, een instelling die zich bekommert om de zorg en de huisvesting van mentaal gehandicapten. De bouw van de nieuwe infrastructuur langsheen de Poelstraat, ging van start met een preliminaire, machinale afgraving van het bouwterrein, ongeveer een halve hectare groot. De plaatselijke werkgroep archeologie en monumenten bracht de auteurs op de hoogte van de werken waardoor het terrein op regelmatige tijdstippen werd geïnspecteerd. Vrij snel reeds tekenden zich een aantal grondsporen af. Vermits de archeologisch vereiste diepte ontoereikend was diende het hele terrein nog eens extra machinaal verdiept te worden. De kosten hiervoor nam de bouwheer voor zijn rekening. Ondanks de barre winteromstandigheden kon het archeologisch onderzoek in de planning van Caritas en vooral aannemer Yuri ingepast worden. De opgravingen waren een gezamenlijk initiatief van de Dienst Monumentenzorg & Cultuurpatrimonium van de provincie Oost-Vlaanderen en van het Provinciaal Archeologisch Museum - site Velzeke.

De vindplaats Caritas situeert zich langsheen de Poelstraat, op een droog zandig plateau op ca. 1.5 km verwijderd van de Schelde. Het bouwperceel was één van de laatste onbebouwde percelen op deze bodemkundige eenheid, eertijds "Oude Kouter" genaamd.

De oudste sporen die opgegraven werden, dateren uit de ijzertijd. Het betreft een tweetal kuiltjes. Het schervenmateriaal en de radiokoolstofdata wijzen in de richting van de 5de eeuw voor Chr. Alle overige grondsporen dateren evenwel uit de vroege en volle middeleeuwen.

Het terrein werd doorsneden door een brede lineaire depressie. Bij nader onderzoek bleek het te gaan om het restant van een holle weg, wiens oorsprong vermoedelijk tot de merovingische tijd terug gevoerd kan worden. Blijkbaar geraakte deze structuur opgevuld tijdens de 10de eeuw. Ten O en aanpalend aan de weg werd een inhumatiegrafveld aangesneden. Een zestigtal graven werden - overwegend met O-W oriëntatie - aangelegd langsheen deze weg. Een resterend, en wellicht substantieel, gedeelte van de begraafplaats bevindt zich in een bedreigde, nog af te graven zone en zal in 2002 worden onderzocht. Op basis van de huidige onderzoeksstand tekent zich echter een kern in de begraafplaats af, vlakbij de weg. Verschillende graven werden er immers boven elkaar aangelegd. Het stratigrafisch oudste graf bestond uit een op balken geplaatste kist waarin een overledene werd bijgezet met een mes, een gordel bestaande uit een ijzeren ketting, en enkele kraaltjes in glaspasta. Conserverings- en restauratiewerk heeft uitgewezen dat het mes zich nog in een lederen foedraal bevindt. Wellicht kan het graf in de latere merovingische tijd gedateerd worden (late 7de - 8ste eeuw). Dit graf is overigens het enige waarin expliciet bijgaven voorkomen. Alle andere graven zijn vondstloos, enkele ijzeren gespen niet te na gesproken. Wél bevinden zich in heel wat opvullingen van grafkuilen kleine scherven van merovingisch aardewerk (biconi en handgevormd aardewerk) en in één graf zelfs een typische laat-merovingische, gedamasquinerde gordelgesp. Het stuk raakte blijkbaar tijdens de vroege middeleeuwen verspit. In andere graven bestaat het aardewerk op het eerste gezicht veeleer uit latere vormen en technieken, i.e. uit de karolingische periode.

De inhumaties zelf komen doorgaans voor als individuele bijzettingen, al of niet in een (vergane) houten kist. In een 2-tal graven bevonden zich echter meerdere personen binnen 1 grafkuil.

Continuïteit van het grafveld naar de karolingische tijd zou bevestiging kunnen vinden in één (of meerdere) klein (e) gebouw(en) waarvan onmiddellijk ten O de resten werden opgetekend. Enkele graven liggen overigens georiënteerd rond deze constructie. Centraal in de structuur bevond zich een verdiepte zone waarin karolingisch aardewerk werd gevonden. Hoewel de begraafplaats nog niet volledig werd onderzocht, prevaleert de hypothese dat dit grafveld groeide uit een (laat-) merovingische kern en ontwikkelde tot in de karolingische tijd. Met uitzondering van enkele marginale restjes tandglazuur waren alle skeletten compleet gedegenerend tot lijksilhouetten. Desalniettemin zal de totaliteit van de onderzoeksdata een beter inzicht verschaffen in diverse aspecten (afmetingen, positie, kisten,...) van het vroeg-middeleeuws grafgebruik.

In de 10de eeuw ontwikkelde zich een nederzetting waarvan de exacte uitgestrektheid wellicht nooit meer achterhaald zal kunnen worden. Verspreid over het hele bouwterrein werden immers nederzettingssporen opgegraven. Het betreft in eerste instantie een cluster paalgaten die tot minstens twee éénschepige houten constructies valt te herleiden. Deze gebouwen werden door een gracht geflankeerd. Vlakbij de gebouwen werden 5 hutkommen aangetroffen 4 rechthoekige kuilen maar ook 1 ronde structuur. Met uitzondering van het laatste exemplaar waren alle hutkommen van het klassieke zadeldakje voorzien, gestut door één nokpaal op elke korte zijde. Het dak van de ronde hutkom werd door vijf palen gestut. Even verderop werd de lange zijde aangesneden van een grote houtbouwconstructie, waarvan een groot deel reeds werd vernield door de aanleg van een wegwasser in de 80-er jaren.. De constructie kan op basis van de vondsten en oriëntatie in dezelfde fase gedateerd worden als de andere nederzettingssporen. Mogelijk brandde het gebouw af. Vlakbij deze constructie bevond zich een kleinere éénschepige houtbouw. Centraal erin maar wellicht niet gelijktijdig, werd een pottenbakkersoven aangesneden. Het betrof een kleine, eenvoudige veldoven bestaande uit stook- en bakruimte. Ondanks de winterse weersomstandigheden en het noodkarakter van het onderzoek kon deze unieke structuur afdoende gedocumenteerd worden. Zo bleek dat nog 1 onderbakken pot in omgekeerde positie in de bakkamer stond. De stook- en bakkamer werden opgevuld met grote brokken houtskool, kleibrokken en heel wat misbaksels.

Alle ceramiek uit de oven behoort exclusief tot het kogelpottype met lensbodem. Het betreft technisch verzorgde stukken, voorzien van een eenvoudig naar buiten gebogen lip, soms voorzien van uitgietsluit en bandvormig oor. De bovenste helft van de potten is systematisch met een rolstempelmotief versierd, bestaande uit eenvoudige vierkante eenheden. Dit patroon loopt door tot op het bovenste deel van de lip. Het leidt dan ook weinig twijfel dat de plaatselijke pottenbakker(s) originele stukken uit zgn. Badorf-aardewerk hebben geïmiteerd. Interessant is bovendien dat technisch en vormelijk identiek materiaal in de paalgaten en hutkommen van de nederzetting werd aangetroffen. Aan de hand een voorlopig nazicht van het aardewerk en op basis van radiokoolstofdateringen blijkt de oven in de 10de eeuw operationeel te zijn geweest.

Het gros van het archeologisch materiaal uit de 10de eeuwse nederzetting dient nog in detail bestudeerd te worden. Niettemin valt naast de sterke lokale component (imitaties Badorf) ook de import op. Het betreft dan meestal scherven van potten in zgn. Pingsdorfftraditie. Opvallend is de vondst van geglazuurd aardewerk bestaande uit een scherf waarop een ovale wafelstempel werd afgedekt door bruingeel glazuur (mogelijk uit 9de eeuwse context). Uit een 10de eeuwse hutkom werd een intakte, puntige olielamp in aardewerk gerecupereerd.

Samenvattend kan worden gesteld dat bij het noodonderzoek op de Caritas-werf in Merelbeke een massa aan gegevens omtrent de vroeg- en volmiddeleeuwse landelijke occupatie aan het licht kwamen in een gebied waar voorheen quasi geen informatie beschikbaar

was. De aanvullende opgraving van aanpalende bedreigde perceelsdelen en de volledige uitwerking van de opgravingsgegevens moeten ons toelaten om een beter zicht te krijgen op de 10de eeuwse nederzetting; terzelfdertijd geeft het archeologisch onderzoek van het inhumatiegrafveld aanleiding tot een uitgewerkte beeldvorming van de chronologische en eventueel sociale verhoudingen binnen de middeleeuwse begraafplaats, de plaats die ze in het landschap innam en het eventueel doorleven ervan naar de 10de eeuw toe. Of hoe archeologische werfbegeleiding eens te meer zijn voortrekkersrol in de moderne archeologie bewijst.

DE MEULEMEESTER JOHNNY, BUDD ROLAND, DHAENZE WOUTER, POISSON JEAN-MICHEL & SIEBRAND MICHEL

L'abbaye cistercienne de moniales de Clairefontaine (Arlon) (Lux.)

En 1997, Clairefontaine fut choisie par la Communauté Européenne pour un projet de collaboration transfrontalière géré par la Division du Patrimoine du Ministère de la Région wallonne, le Service des Sites et Monuments nationaux grand-ducal et le Römisch-Germanisches Zentralmuseum de Mayence; ce programme finissait en 1998. Depuis lors, la Direction de l'Archéologie de la Division du Patrimoine a non seulement pris en charge la poursuite des fouilles, mais elle s'occupe également de la mise en valeur du site archéologique. Les travaux se déroulent en collaboration étroite avec l'a.s.b.l. "Les Amis de l'Abbaye noble de Clairefontaine et les »Oeuvres du doyenné d'Arlon », propriétaire des terrains.

Depuis la campagne 1999¹, le chantier de Clairefontaine s'inscrit également dans une étude plus large du peuplement médiéval du sud de la province de Luxembourg avec, notamment, une nouvelle analyse du site monastique d'Orval et des fortifications (de terre) de Heinstert (*Burgknapp*), de Clairefontaine (*Kaarlshierg*) et de Buzenol (*Montauban*). L'étude scientifique constitue l'étape préalable à une valorisation culturelle et touristique. En même temps, ces sites du Luxembourg méridional figurent au programme des stages d'étudiants en histoire et archéologie provenant de différents horizons universitaires, d'Irlande à l'Espagne, de la France à la Tchèque. Ces équipes d'étudiants participent aux différents chantiers auxquels la Région wallonne collabore par des aides techniques ou financières, tant en Wallonie qu'en France, en Espagne et en Irlande.

L'intérêt de Clairefontaine dépasse donc largement la vénération historique envers la comtesse Ermesinde (XIIIe siècle), la fondatrice de l'abbaye et du Pays de Luxembourg.

Outre l'important programme éducatif européen, le projet de Clairefontaine s'inscrit dans un véritable renouveau de la recherche historique sur les origines médiévales mal connues des constituantes du Luxembourg. L'archéologie médiévale y joue un rôle prépondérant.

Après avoir mis l'accent sur les fouilles sur l'église et le cloître connu par les textes et quelques documents iconographiques du XIXe siècle, les travaux de 2001 se limitaient aux fouilles pendant les stages internationaux, tandis que l'effort prépondérant se concentrait sur la

---

1 Sur les campagnes précédentes: DE MEULEMEESTER J., 1998, Arlon/Autelbas : la vallée de Clairefontaine, l'approche archéologique, *Chronique de l'archéologie wallonne. Activités 1997*, 6/1998, Namur, 137-139; DE MEULEMEESTER J., 1999, Arlon/Autelbas : l'abbaye cistercienne noble de Clairefontaine, *Chronique de l'archéologie wallonne. Activités 1998*, 7/1999, Namur, 141-144; DE MEULEMEESTER, J. & COOMANS, Th. 2000, Arlon/Autelbas : l'abbaye cistercienne de moniales de Clairefontaine, in : *Chronique de l'Archéologie 8/2000*, Namur, 177-181; COOMANS Th, DE MEULEMEESTER J., POISSON J.-M., VAN ISEGHEM K., L'abbaye cistercienne de moniales de Clairefontaine (Arlon), in : *Chronique de l'Archéologie 9/2001*, Namur, sous presse.

consolidation et la restitution de la zone du cloître et son bassin central, afin de pouvoir ouvrir cette partie du site au public.

Les fouilles furent menées sur les ailes occidentale et méridionale et donc sur la zone de bâtiments conventuels.

En 2000, il devenait clair que l'abbaye connaissait quatre phases importantes acquies une partie de la vallée de Clairefontaine vers 1860, les Jésuites d'Arlon entreprirent des fouilles à la recherche de la tombe d'Ermesinde. Après avoir remué une bonne partie du site de l'église, ils réussirent à retrouver le corps de la comtesse luxembourgeoise en 1875. Une chapelle commémorative avec crypte fut alors érigée à l'emplacement de la découverte, c'est-à-dire à la croisée de l'ancienne abbatiale.

Cette chapelle fractionne le site de l'église en trois zones qui font le bonheur ou le malheur des archéologues. Dès 1842, une maison avait été construite sur la partie occidentale de la nef de l'église en prenant appui sur des restants des murs de séparation du chœur des moniales et des bas-côtés. Inversement, au-delà de la chapelle commémorative sous laquelle le sous-sol archéologique est détruit, la partie orientale du site de l'église n'a pas été perturbée car elle est restée en dehors de la propriété des Jésuites. Ainsi, le chœur de l'église abbatiale tout comme l'aile orientale de l'abbaye du XVIIIe siècle se trouvent sous la cour actuelle de la ferme Bernardi.

Au stade actuel des recherches, l'évolution architecturale de l'abbaye se divise, tant pour l'église que pour les bâtiments monastiques, en trois grandes périodes dont la chronologie absolue devra évidemment encore bénéficier de nouveaux apports.

Clairefontaine Ia - l'abbaye primitive (seconde moitié du XIIIe siècle)

Les fouilles autour et sous la maison de 1842 ont permis de dégager une grande partie de l'église primitive et d'en comprendre l'évolution.

L'église était mononef et comprenait deux parties bien distinctes. à l'est, le sanctuaire avait une largeur de 6 m sur une longueur inconnue en raison de la présence de la chapelle commémorative du XIXe siècle. à l'ouest, la partie réservée aux religieuses développait une superficie intérieure de 152 m² (10,50 m de large sur 14,50 m de long). D'après les bases octogonales des supports disposés en deux files longitudinales ainsi que les bases de colonnettes engagées le long des murs latéraux et la trace d'amorce d'une voûte sur la portion subsistante du mur sud, il est possible de définir la configuration de la partie occidentale de la première église.

Celle-ci superposait deux niveaux. L'inférieur, entièrement voûté, ne dépassait guère 3 m de hauteur et était subdivisé en trois nefs égales sur quatre travées, occupant toute la superficie de la nef jusqu'à environ 1 m des angles du sanctuaire. Les douze modules ainsi définis étaient plus ou moins carrés (environ 3,50 m de côté) et couverts de voûtes d'arêtes ou d'ogives en pierre. Cet espace inférieur, semblable à celui d'une crypte, avait une fonction liturgique spécifique. Réservé sans doute au chœur des soeurs converses, il accueillait également les sépultures des bienfaiteurs laïcs. Certains massifs de maçonnerie mis au jour pourraient être les restes d'autels privés.

Isolés par des murets aménagés entre les supports, les deux modules sud-ouest formaient une chambre funéraire qui pourrait avoir été réservée aux membres de la famille comtale. Seules les sépultures des fondateurs, Ermesinde et son fils Henri le Blondel, se trouvaient dans le sanctuaire.

Cette robuste structure voûtée supportait une tribune où prenait place le chœur des religieuses, suivant une des dispositions traditionnelles dans les abbayes de moniales

cisterciennes aux XIIIe et XIVe siècles dans nos régions. L'église de Clairefontaine i était donc mononef avec une tribune occidentale au-dessus d'une "crypte" occidentale ou "église inférieure". A une soixantaine de km de Clairefontaine, dans l'Eifel, l'abbatiale de Sankt-Thomas an der Kyll, également du XIIIe siècle, est l'un des meilleurs exemples conservés de ce type.

L'accès à la tribune impliquait un escalier dans la clôture monastique, depuis une pièce située au sud de la nef. Cette pièce n'a pas été identifiée avec précision et il est vraisemblable qu'elle faisait initialement partie d'un bâtiment en pan de bois dont toute trace a été effacé par les transformations ultérieures.

Conservé sur une hauteur d'environ 2,50 m, le mur méridional de l'église est percé par une porte monumentale qui, de toute évidence, appartient à la phase primitive de la construction. Elle s'ornait de colonnettes groupées par trois, placées de biais dans l'ébrasement et se prolongeant sans doute dans la voussure. Les fouilles futures sur les bâtiments conventuels qui se trouvent sous l'aile occidentale de l'abbaye du XVIe siècle, devraient préciser quels locaux cette porte reliait à l'église (oratoire ou une galerie).

Les bâtiments conventuels de Clairefontaine ia ne sont pas encore connus. Un mur d'attente partant de l'église à quelque dizaines de cm à l'ouest de l'entrée monumentale donne une indication sur les intentions des constructeurs. L'existence d'un oratoire en pierre était une exigence pour l'incorporation d'une communauté à l'ordre cistercien, mais les autres bâtiments conventuels pouvaient parfaitement être en bois. En l'absence de fondations explicites en pierre, il est permis d'imaginer que, dans un premier temps, les bâtiments réguliers étaient en colombage. Ceux-ci devaient de toute façon être soumis à clôture et être reliés à l'église. Sans doute existait-il dès l'origine un cloître ou une aire délimitée par une ou plusieurs galeries couvertes au sud de l'église ? Notons simplement que des fragments architectoniques d'arcatures réutilisés dans les fondations du cloître postérieur, confirment quelque part l'existence d'une galerie primitive.

D'après les sources écrites, l'abbaye fut fondée au milieu du XIIIe siècle. Ceci est confirmé par une datation C-14 faite sur des charbons de bois trouvés dans le mortier de chaux employé dans la phase ib : les constructeurs se sont servis des bois récupérés sur les bâtiments primitifs pour brûler la chaux.

Clairefontaine Ib : les transformations de la fin du Moyen Age (XVe siècle)

Au XVe siècle, peut-être dès la fin du XIVe siècle, les bâtiments en colombage furent remplacés par des constructions en pierre. Parallèlement, des transformations importantes semblent avoir affecté l'église. Le niveau du sol intérieur fut rehaussé d'une cinquantaine de cm, ce qui montre que les moniales étaient déjà confrontées aux crues du cours d'eau et à la montée de la nappe phréatique. Comme la voûte de la tribune était assez basse, il est vraisemblable que l'on démolit la tribune, entraînant ainsi la suppression de "l'église inférieure". Les colonnettes engagées dans les murs périphériques furent soigneusement décapées.

Clairefontaine Ib signifie donc un changement important du concept initial : non seulement la distinction spatiale entre la nef et le sanctuaire fut atténuée par une mise à niveau, mais le chœur des moniales fut déplacé à l'intérieur de l'église. Quittant la tribune occidentale, le nouveau chœur liturgique alla sans doute se placer à l'entrée du sanctuaire, à proximité de la sépulture de la fondatrice. Cette réorganisation intérieure ne semble cependant pas avoir affecté le volume mononef de l'édifice.

La surface de la chambre funéraire comtale fut réduite à une petite pièce de dimensions modestes (2,50 m sur 3 m) située dans l'angle sud-ouest de l'église. Malheureusement, son sol en béton ne révèle pas de trace d'emplacement de tombeau. Sans nouvelle analyse des sources écrites, il est impossible pour l'instant de savoir si elle changea de fonction et si certaines sépultures furent transférés ailleurs dans l'église.

La transformation de la chambre funéraire primitive est attestée par le percement à cet endroit d'une nouvelle porte dans le mur méridional, en remplacement de l'ancien escalier vers la tribune. La redéfinition des circulations internes et des liens avec le bâtiment monastique voisin était en effet une des conséquences de la suppression de la tribune.

Lors du percement de la porte; la pièce attenant l'église et reliée avec celle-ci par la nouvelle porte fut construite en pierre, tandis que le parement intérieur septentrional fut refait. Cette pièce était couverte de quatre voûtes. Ses murs nord et est gardent les traces de culots et la fondation de la colonne centrale à été mise au jour au milieu de la pièce. Les murs étaient enduits et décorés d'un faux-appareillage régulier de couleur ocre rehaussé de petites croix rouges. Cette pièce pourrait avoir servi de salle capitulaire.

En même temps, toute l'aile conventuelle était reconstruite en pierre et amplifiée par une série de bâtiments près du cours d'eau. A cette époque, l'abbaye se développait vers l'ouest et la façade occidentale de l'église était dans le même alignement que celle du bâtiment conventuel.

Clairefontaine II : l'abbaye reconstruite au XVIe siècle

A la fin du XVe siècle, la communauté ne se composait plus que de quatre religieuses et le père immédiat décida de les envoyer dans un autre couvent. Au début du XVIe siècle, la communauté se reconstitua, mais la nouvelle abbesse, Catherine de Berentzeim (1507-1551), trouva une abbaye en ruine. C'est probablement sous son abbatiat ou celui d'Elisabeth de Wiltz (1551-1562) que l'abbaye fut l'objet d'une transformation complète désignée sous le nom de Clairefontaine II.

L'église fut à ce point modifiée qu'il est permis de parler d'une reconstruction quasi totale. La largeur de la nef fut maintenue, mais un nouveau sanctuaire, pratiquement de même largeur, se substitua au chœur primitif qui était plus étroit. Les quelques portions des nouveaux murs latéraux qui n'ont pas été détruits lors de la construction de la chapelle commémorative au XIXe siècle, conservent deux grandes bases polygonales de colonnes engagées qui suffisent à apprécier la monumentalité du nouveau sanctuaire dont les travées étaient plus larges, plus élevées et voûtées d'ogives. D'autre part, le niveau intérieur de l'église fut à nouveau rehaussé d'une soixantaine de cm comme le démontrent les enduits conservés derrière les terres de rehaussement. Le niveau inférieur de la porte vers la salle de chapitre supposée fut bouchée et, derrière ce blocage, le sol fut également rehaussé et pavé de carreaux en terre cuite.

Malheureusement la longueur totale de l'église et la forme de son nouveau chevet demeurent incertaines. Le chœur de l'église primitive fut rasé et les murs latéraux de la nef furent allongés.

La nef unique atteignait désormais 27 m de longueur et se prolongeait par un chœur vraisemblablement polygonal dont la profondeur avait au moins 7 m. La destruction causée par la chapelle commémorative est telle qu'il est impossible de savoir comment se présentait l'intérieur de l'église. Dans l'état actuel de la recherche, il semble que la largeur du chœur était inférieure à la largeur de la nef. Dans le mur méridional, un peu à l'est de la porte latérale et

dans la nouvelle portion du mur allongé, fut aménagé le “bassin de Saint-Bernard”. La porte latérale donnait désormais accès au couloir occidental du cloître.

L’allongement de l’église alla de pair avec la construction d’une nouvelle abbaye autour d’un cloître situé à l’est du complexe existant. En effet, un nouveau cloître rectangulaire d’environ 21 m (est-ouest) sur 25 m (nord-sud) se développa au flanc de l’extension de l’église. Entouré de galeries, il se trouvait au centre d’un nouveau dispositif dont le bâtiment occidental correspondait au bâtiment oriental de l’abbaye médiévale.

Les maçonneries de ce dernier furent partiellement remployées du côté oriental, tandis que toute l’aile fut rétrécie en largeur par la construction d’une nouvelle façade occidentale juste derrière le mur primitif et donc sensiblement en retrait par rapport à la façade de l’église. Les autres bâtiments de l’abbaye médiévale furent rasés.

Ce déplacement répondait certainement à des raisons pratiques d’occupation de lieux existants et de respect de la clôture durant la période des travaux. Mais, plus fondamentalement, la présence du chœur liturgique dans la partie orientale de l’église allongée requérait l’implantation du chapitre et du dortoir à proximité immédiate. La raison profonde devait être le souci de clôture la plus stricte, garantie par la disposition la plus rationnelle des lieux réguliers, ce qui n’était plus le cas depuis la suppression du chœur sur la tribune occidentale.

Comme dans l’église, les constructeurs furent confrontés au problème de la nappe phréatique. Ils rehaussèrent d’une bonne cinquantaine de cm le niveau du terrain sur toute la superficie du cloître. Le remblai apporté contient plusieurs tessons de céramique d’époque romaine et du Haut Moyen Age. Dans l’angle sud-ouest du jardin, ce rehaussement couvre une couche de mortier, probablement le résidu de la couche de travail de la construction du bâtiment primitif arasé.

Les galeries du cloître de clairefontaine ii étaient dallés de gros blocs de pierre. Au départ, les galeries du cloître ne devaient pas être voûtées. Ultérieurement, des contreforts espacés d’environ 2 m furent ajoutés contre les galeries nord et est ce qui suggère qu’elles furent alors voûtées. L’absence totale de fondation de contreforts le long des galeries sud et ouest, pourrait indiquer que le cloître fut construit en deux phases ou qu’une partie des voûtes était simplement en bois ou en stuc. Il n’est pas exclu que cette différence de traitement entre les galeries était lié à leur utilisation spécifique, notamment la *collatio* au nord contre l’église et l’accès au chapitre à l’est.

Au centre du préau, les bâtisseurs creusèrent un bassin profond alimenté par un canal récoltant les eaux de la source de Saint-Bernard. Une vanne en bois située au bas du bassin assurait l’évacuation du trop d’eau vers le ruisseau. Plusieurs chemins dallés traversaient le préau et reliaient les galeries au pavement autour du bassin. Leur configuration exacte n’est pas encore bien déterminée puisque la fouille de cet ensemble est toujours en cours.

Située du côté de la ferme Bernardi, l’aile orientale avec le nouveau chapitre n’est actuellement pas accessible aux fouilles. L’aile méridionale a été dégagée jusqu’au niveau des XVIe-XVIIe siècles. La pièce principale en est le réfectoire dont les fouilles en cours ont dégagé les bases de deux colonnes centrales. Le sol était couvert d’un plancher en bois.

Clairefontaine III : la grande abbaye du XVIIIe siècle

Au cours du XVIIIe siècle, le vallon de Clairefontaine continua de se combler progressivement, entraînant de fréquentes inondations. Les textes rapportent que le rez-de-

chaussée était devenu inutilisable. Au début du XVIIIe siècle, les moniales décidèrent une fois encore de reconstruire l'abbaye.

Le mur septentrional de l'église et toute sa partie orientale avec le chœur furent arasés pour permettre la construction d'une nouvelle église. D'un concept radicalement différent, cette troisième abbatiale est connue par des reconstitutions du XIXe siècle. Elle était de type basilical, à bas-côtés et transept non saillant, avec un sanctuaire à chevet plat, accosté de deux chapelles dans le prolongement des bas-côtés (Sainte-Marguerite au sud et sans doute mariale au nord). Le tout s'inscrivait dans un grand rectangle d'environ 50 m sur 20 m, soit plus du double de l'église clairefontaine ia.

L'extension s'opérait vers le nord, tandis que le mur vers le cloître restait inchangé dans sa moitié occidentale. Plus à l'est, il fut prolongé pour atteindre sa longueur de 50 m. L'aménagement d'un transept, large de quelques 5 m, nécessita l'implantation dans le mur de deux colonnes engagées.

Les colonnes de la nef centrale étaient de fortes dimensions, si l'on en juge à leurs fondations. Au moins les deuxième et troisième travées étaient reliées par un mur enduit qui clôturait probablement le chœur des Dames établi dans la nef.

Pour en finir avec les problèmes d'eau et pour faire face aux torrents de boue qui envahissaient régulièrement leur abbaye, les moniales firent rehausser le terrain d'environ 1,50 m. Ce rehaussement fit le bonheur de l'archéologue car il préserva le site médiéval. S'alignant sur l'église, le cloître fut agrandi vers l'est et devint un carré de 25 m de côté. Dans la stratigraphie, le mur occidental de la galerie orientale recoupe nettement les couches existantes qui s'accordent avec le mur occidental de la galerie primitive.

Pour y parvenir, l'aile orientale de l'abbaye dite du couvent, fut rasée et reconstruite 3,50 m plus à l'est au-dessus de caves voûtées. En même temps, la moitié orientale de l'aile sud fut complètement reconstruite et son sous-sol aménagé en caves voûtées.

Ailleurs, les portes et les fenêtres furent bouchées. A l'intérieur de l'aile occidentale, un couloir étroit (environ 1,7 m) fut aménagée au revers du mur du cloître - faisant fonction d'une sorte de ruelle des converses. Au centre du préau, le bassin à nouveau aménagé fut maintenu à ciel ouvert malgré les apports de terre. Entouré de murs de soutènement sur trois côtés, le bassin était accessible par un escalier au sud. Deux plus petits bassins se développèrent au nord. Cet ensemble reçut le nom de "vieux lavoir" par opposition au nouveau lavoir couvert aménagé en aval dans une des caves de l'aile sud. Le trop-plein d'eau fut dévié vers le ruisseau par un canal traversant les caves. Au XIXe siècle, les Jésuites se virent contraints de rehausser une fois encore le niveau des abords du bassin afin de pouvoir y accéder lors des crues.

En surface, les bâtiments de clairefontaine iii suivirent généralement le plan existant et seules quelques chambres furent disposées différemment. De cette abbaye du XVIIIe siècle, il ne subsiste plus que quelques vestiges du quartier de la clôture. En revanche, le quartier des hôtes a survécu à la suppression de l'abbaye.

Comme nous l'avons avancé dans l'introduction, les trois grandes périodes pourront sans doute encore s'affiner - clairefontaine i a déjà pu être partagée en ia et ib - et la chronologie absolue devrait évidemment bénéficier des résultats des recherches futures.

Une fortification de terre et de bois de type petite enceinte circulaire à Heinstert (Lux.)

En Belgique, une série de châteaux particuliers parmi les fortifications de terre et de bois fut quelquefois découverte en fouillant des mottes castrales, châteaux d'un deuxième type. Quelques exemples seulement de fortification de terre de type "petite enceinte circulaire" ont été conservés sur le terrain.

Les fouilles de sites comme Furnes, Laarne, Vilvoorde, et Landen montrent que ce type de fortification privée se développe à travers plusieurs siècles, à savoir du XIe au XIIIe siècle.

Cette période correspond à celle du développement de l'élévation de mottes dans les mêmes régions. Il est évident que l'impact de la féodalisation a influencé la création des châteaux des deux types. Pour l'instant, le nombre de "petite enceinte" est trop restreint pour élaborer une typologie. Nous distinguons néanmoins deux groupes : les sites de plaine comme Furnes, Assebroek, Laarne, Vilvoorde, et Landen, et les sites de hauteur comme celui du *Everberg*, près de Louvain et le *Burgknapp* à Heinstert (commune d'Attert) près d'Arlon.

Au niveau militaire, la petite enceinte présentait un certain nombre de qualités qui l'avantageait même vis-à-vis de la motte; les bâtiments, résidentiels et autres, entourés par un fossé, un rempart de terre et une palissade, étaient mieux "cachés" derrière leurs éléments défensifs : un tir axé pour mettre le feu au bâtiment devenait plus difficile; le minage du tertre et de sa tour était impossible; derrière la palissade pouvait être aménagé un chemin de ronde qui offrait aux défenseurs presque les mêmes avantages de hauteur que ceux proposés par la motte; du point de vue purement militaire, la petite enceinte pourrait donc protéger avec une efficacité égale à celle de la motte. La quasi absence de petites enceintes s'explique, sans doute, par une préférence de nos seigneurs pour la motte dont l'impact symbolique était beaucoup plus imposant : d'ailleurs, ils transformèrent souvent le site d'enceinte en tertre fortifié "d'après la mode du pays" comme le notait Gautier de Théroüanne. La motte fut-elle une marque de vanité de cette noblesse médiévale ?

Depuis quelques années, la Direction de l'Archéologie du MRW mène des recherches sur le site le mieux conservé de ce type au *Burgknapp* à Heinstert (commune d'Attert) près d'Arlon. En 1994, Guy Fairon avait repris les fouilles au *Burgknapp*.

Le site apparaît comme une enceinte circulaire érigée à la pointe d'un promontoire; l'enceinte qui fait une trentaine de mètres de diamètre à l'extérieur du rempart, lui-même de 2,50 m de hauteur, coupe le plateau du promontoire; entre le site et la fin du promontoire reste un espace ouvert qui a connu peut-être la fonction de basse-cour. La surface utile intérieure du rempart circulaire a un diamètre d'environ 20 m.

Des fouilles de 1910, réouvertes par Fairon, y ont dégagé une structure de type "fond de cabane"

Aucun texte ne parle de ce château qui devrait par sa localisation se trouver dans l'aire d'influence des comtes d'Arlon. Les quelques tessons trouvés *in situ* sur le site sont d'origine médiévale et du type "Autelbas", centre de production régional; ils sont provisoirement datés entre le Xe et le XIe siècle.

Actuellement, la moitié de la surface intérieure et un bon quart du rempart ont été fouillés. Le rempart de terre couvre les structures d'une occupation antérieure. Il s'agit d'une palissade derrière laquelle fut élevé un chemin de ronde, l'ensemble constituant une enceinte circulaire. Les poteaux de la palissade, constituant le front, furent implantés l'un à côté de l'autre dans un fossé et calés avec des pierres. A environ 1 m derrière le fossé de palissade les constructeurs implantaient une série, circulaire elle aussi, de pieux dressés avec une distance entre chaque pieu d'environ 3 m et calés dans des trous de poteaux. Ces poteaux devaient

être reliés entre eux par des planches horizontales. L'espace entre ces planches et la palissade fut rempli de terre et de plaquettes de schistes pour former un chemin de ronde. Ce dernier permettait de circuler derrière la palissade tout en prenant une position de hauteur; on grimpait probablement au chemin de ronde par des simples échelles fixées dans le sol - les traces de leurs bases furent localisées à trois endroits différents.

Cette structure défensive protégeait une surface utile intérieure d'environ 20 m de diamètre. Le fond de cabane, fouillé en 1910 et refouillé en 1994 fait partie de l'occupation primitive du site palissadé. Ils s'agit d'une construction semi-enterrée sur un bon mètre; la poutre faîtière de son toit fut supportée par deux poteaux alignés sur son axe médiane; deux autres poteaux étaient implantés sur le long côté ouest, légèrement en avance du poteau occidentale de l'axe médiane; cette structure est actuellement interprétée comme "une habitation adossée au rempart" : les dimensions de 2,50 m sur 3 et la position des poteaux font plutôt penser à une bâtisse à fonction artisanale, p.e. une cabane de métier ? Pour l'instant, aucune autre structure de cette période primitive d'occupation n'a été trouvée; ainsi, des fouilles futures devront se concentrer sur la recherche d'un bâtiment principal.

La fouille systématique de l'intérieure dégagait également quelques foyers, dont deux bien construits avec des pierres dressées comme parois arrière; ils sont difficilement attribuables à l'occupation primitive. Les foyers semblent être des structures isolées. Pour l'instant nous les considérons comme des foyers de chantiers servant aux ouvriers qui construisaient le rempart de terre, encore visible aujourd'hui. Malgré qu'il en a l'apparence, ce rempart ne doit probablement plus être considéré comme un rempart de type "petite enceinte circulaire" mais plutôt comme un travail avorté. Peut-être il fut décidé de remplacer le site à palissade par un château à motte.

Un fossé circulaire fut creusé et les terres furent rejetées à l'intérieure ou elles couvraient la palissade existante. Mais, pour des raisons inconnues, le travail ne fut jamais terminé et le site fut abandonné. Ceci expliquerait pourquoi les fouilles à l'intérieur du rempart ne relèvent pour ainsi dire pas de traces correspondant à la période de construction du rempart de terre.

Il était prévu que les fouilles se terminent en 2001; mais, les données uniques obtenues maintenant, nous obligent de compléter l'enquête par des fouilles sur l'autre moitié du site, et de contrôler ses abords à la recherche d'autres traces médiévales.

DEWILDE MARC, WYFFELS FRANKY & VANDENBRUAENE MARIT **De laatste hand aan de Augustijnenabdij van Lo (W.-VL.)**

In afwachting van de aanleg van de abdijtuin kon in juli 2001 geprofiteerd worden van de lage grondwaterstand om het onderzoek dat in 2000 was opgestart volledig af te werken. Hiermee werd het samenwerkingsverband tussen de stad Lo en het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium verder gezet.

Opnieuw werden een aantal skeletten vrijgelegd, die soms oudere sporen sneden. In totaal zijn in een werkvlak van 19 op 7m in totaal 40 begravingen aangetroffen (34 antropomorfe en 6 kistbegravingen).

Een eerste screening van 16 skeletten (M. Vandenbruaene - fysisch antropologe - I.A.P.) geeft de aanwezigheid van 7 mannen, 5 vrouwen en 4 kinderen (2 maand, 1, 2 en 4 jaar) aan.

De begravingen worden steeds geconstateerd in combinatie met kuilen, greppels (en schervenmateriaal) uit de 11-12de eeuw. De hypothese dat het om het monnikengrafveld zou gaan, werd inmiddels verlaten. Nu wordt eerder gedacht in de richting van het grafveld van de vroegste

gemeenschap of dat van de familie van de heren van Lo. De plek ligt immers naast de castrale kapel op het voorhof van hun mottesite. De afwijkende oriëntatie van de begravingen met de bestaande kerk wijst eveneens in die richting.

Tenslotte moet nog vermeld worden dat door het graven van een zoekseuf haaks op het opgravingsvlak de oostmuur - althans het uitbraakspoor - van de oostelijke abdijvleugel werd aangesneden. Meteen is het eigenlijke abdijcomplex gelocaliseerd.

DEWILDE MARC & WYFFELS FRANKY

Verkennend archeologisch onderzoek van het Blauwkasteel te Oostkamp (W.-VL.)

Naar aanleiding van de restauratie van het Blauwkasteel te Oostkamp (Moerbrugge) werd door de uitvoerende architect (D. Bonamie) een multi-disciplinair project opgezet waarin ook archeologisch onderzoek aan bod kwam. Het I.A.P. kwam in actie in de loop van september 2001. Rond het gebouw werden toen 4 proefsleuven getrokken.

Het Blauwkasteel is beschermd als monument sedert 9 juli 1996 en bevindt zich langs de Ravenbosstraat (Oostkamp, 1° afd., Sie. B, 445c en 446a) ten westen en op de rand van het Beverhoutsveld, een heidegebied dat pas vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw werd ontgonnen.

De constructie bestaat uit een woontoren (3 bouwlagen) met een ronde traptoren op de NO-hoek en een lagere, haakse aanbouw. Het geheel staat op een ophoging van zo'n 0,7m.

Rondom de ophoging geven een veedrenkput en een verlande depressie aan dat de site ooit omwald was. Het opperhof ligt binnen een ruimer hoefijzervormig perceel, dat nog deels door een gracht wordt afgelijnd en het neerhof vormt.

Uit het archeologisch onderzoek blijkt dat het opperhof omringd werd door een cirkelvormige gracht, die in een eerste fase 12m breed was. De zuidwestmuur van de woontoren stond tegen het water aan, wat meteen de aanwezigheid van een latrine in de westelijke hoek verklaart. De vondst van beschoeiingsresten geeft aan dat het wooneiland later uitbreidde. Dit bracht de breedte van de ringgracht terug tot 8,5m. De gracht vertoont een trogvormig profiel en is maximaal 2 à 2,5m diep. Op de oostzijde werden de resten van een houten brugconstructie met bakstenen bruggenhoofd ontdekt. De oriëntatie ervan wijkt lichtjes af van de huidige toegang. Uit de proefsleuf kon de breedte van de brugconstructie niet afgeleid worden. Het bruggenhoofd zelf is 1,25m breed en gebouwd in bakstenen van 21,5 op 10 op 5cm. Dit formaat komt overeen met dat van de woon- en de traptoren (22,5 à 21,5 x 10 x 5cm).

Alhoewel het site al in 1368 vermeld wordt wijzen de baksteenformaten en het oudste schervenmateriaal in de grachtvulling op een (eind) 15de-eeuwse datering voor de bouw van het Blauwkasteel.

Naderhand zijn nog heel wat aanpassingen gebeurd. Het bouwhistorisch onderzoek is aan zet!

DEWILDE MARC & WYFFELS FRANKY

Het koor van de Sint-Medarduskerk van Eernegem (W.-VI.)

Bij de heraanleg van het marktplein van Eernegem (maart 2001) werden de funderingen van het oorspronkelijk koor van de Sint-Medarduskerk vrijgelegd. Door de uitstekende medewerking van de Afdeling Wegen en Verkeer West-Vlaanderen (leidend ambtenaar ir. J. Vanhoutte, opzichter Y. Decock) konden de volledige contouren vastgelegd worden.

De huidige neogotische kerk werd in 1852 gebouwd. Daarbij werd de kerk geoccidenteerd d.w.z. dat het koor in het westen ondergebracht werd en de ingang in het oosten kwam te liggen. Hiervoor moest het oorspronkelijke koor gesupprimeerd worden. In de vroegere vieringstoren, die in 1626 werd opgetrokken of na de brand van 1661 heropgebouwd, werd de ingang ingebracht. Vlak voor deze toren werden dan ook de resten van het oorspronkelijk koor teruggevonden.

In een eerste fase sloot een rechthoekig, veldstenen koor aan op de toren. Dit koor was buitenwerks 6,4m diep en 7,8m breed. De muurdikte bedraagt 0,8m. De constructie is te linken aan de oudste steenbouwfase van de kerk en kan tot de 11de-12de eeuw teruggaan.

Voor de oudste fase moet dus een Romaanse kruiskerk voor ogen gehouden worden, waarvan er in de regio nog verschillende restanten bewaard zijn (Snellegem, Ettelgem, Jabbeke, Werken, Kortemark, Bovekerke, Torhout). Een driebeukig schip met ingang op de westzijde, vieringstoren, twee transeptarmen en een koor op de oostzijde zijn er de traditionele componenten van.

In een tweede fase werd het koor vergroot en ditmaal driezijdig afgesloten. De diepte bedraagt nu buitenwerks 12,5m. Twee steunberen versterken de afsluitmuur. De muurdikte bedraagt ongeveer 1m. In deze fundering is veldsteen en rode baksteen (21 x 10 x 5cm) verwerkt. Deze uitbreiding kan in verband gebracht worden met de 17de-eeuwse heropbouw van de kerk.

Aan de westzijde werd nog een kleine aanbouw geconstateerd. Het bakstenen muurtje is 0,45m breed en opgetrokken uit gerecupereerd 13de-eeuws baksteenmateriaal (29 x 14 x 6 à 6,5m). Dit kan in verband gebracht worden met muurwerk dat al in 1996 werd opgetekend. De functie ervan blijft onduidelijk.

Door de "oppervlakkigheid" van de grondwerken konden geen begravingen geconstateerd worden.

DEWILDE MARC & WYFFELS FRANKY Het neerhof van de Augustijnenabdij te Voormezele (W.-VL.)

Wegenis- en rioleringswerken aansluitend op de Kalleputstraat te Voormezele gaven aanleiding tot de registratie van heel wat archeologische sporen van het neerhof van de Augustijnenabdij van Voormezele. Het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium kon de controles uitvoeren in de loop van maart 2001. De bereidwillige medewerking van de bouwheer (Zuid-Westhoek C.V.), de architect J. Deschildre en de aannemer (Bisschop N.V.) leidde tot een korte maar krachtige archeologische interventie.

Het onderzochte terrein ligt zo'n 75m ten noorden van de O.L.V.-kerk, de opvolger van de vroegere abdijkerk.

De abdij wordt vermeld vanaf 1069 en had in 1794 afgedaan. De bouwgeschiedenis kent 2 schokgolven. Naast het ontstaan kunnen tussen 1615 en 1650 en tussen 1765 en 1789 belangrijke herstellings- en/of nieuwbouw campagnes aangegeven worden.

Bij het uitgraven van de wegkoffer werden respectievelijk een oost-west verlopende gracht, de zijgevels van twee min of meer oost-west gerichte constructies en een afsluitende gracht aangetroffen. De eerste gracht ligt zo'n 60m verwijderd van de kerk, is minstens 8m breed en een kleine 2m diep. Ernaast ligt een constructie die binnenwerks 13,5m breed is (oostelijk gericht), opgevolgd door een andere die binnenwerks 11,5m meet (westelijk gericht). Tegenaan de Kalleputstraat werd een 4m brede gracht geconstateerd. Vermoedelijk is dit de afsluitende gracht van het abdijsdomein. Ten oosten ervan zijn nog restanten van de oorspronkelijke afsluitmuur van de abdij aanwezig. De bakstenen muur (22 à 23 x 10,5 à 11 x 5 à 6cm) is 1,25m breed en moet bij de 17de-eeuwse uitbreiding van de abdij gerekend worden.

De funderingsresten van de aangetroffen gebouwen (28 x 13 à 14,5 x 6 à 7,5cm) wijzen op de afbraak van oudere gebouwen voor de constructie van nieuwe gebouwen op het neerhof. Bij de bouw van een zestal huizen in de loop van 2002 zal aanvullend archeologisch onderzoek meer informatie verschaffen over de bebouwing op het neerhof.

HENROTAY DENIS

Virton/Saint-Mard:découverte d'un bâtiment antérieur au château du XVIe siècle (Lux.)

Le château de Laittres est une maison forte bordée autrefois d'un fossé en eau alimenté par la Vire. De plan rectangulaire, l'édifice est flanqué de deux tours carrées aux angles nord et sud. Anne de Custine, veuve de Evrard de Laittres, l'a bâti en 1589 (millésime figurant trois fois sur le cordon et dendrochronologie des charpentes).

Sa structure de moellons enduits soulignée à l'étage d'un cordon de calcaire, son ornementation architectonique place cette maison forte dans la typologie de la Lorraine dont la famille était originaire.

Lors de travaux d'égouttage, le nouveau propriétaire de la demeure a mis au jour plusieurs fondations en pierres. Toutefois celles-ci furent attribuées à des vestiges de bâtiment agricoles récents.

L'intention de recréer le réseau de douves autour du bâtiment fut l'occasion pour le service de l'archéologie de mettre en évidence son tracé, sa profondeur, l'époque de sa création et de comblement. L'objectif du propriétaire était d'une part d'ordre paysager, c'est-à-dire restituer le relief du sol contemporain du château, et d'autre part de drainer l'intérieur du bâtiment. Le relief environnant le château trahissait l'emplacement supposé du fossé. Pour ce faire, deux coupes perpendiculaires ont été réalisées et ont permis dans un deuxième temps de décaper l'ensemble tout en respectant le tracé et le profil primitifs. Ce fossé présente deux phases de creusement distinctes. Le premier fossé paraît avoir été plus large que le second, soit une douzaine de mètres alors que le second a une largeur de 7 m au sommet. La profondeur est semblable, à peine 0,70 m. Le comblement ne contenait que les restes de faïence de la fin du XIXe siècle, époque du remblaiement définitif.

Parallèlement à cette archéologie paysagère, il est apparu que les vestiges de fondations découverts étaient antérieurs à la construction de la fin du XVIe siècle. Ce n'est pas tout à fait une surprise, puisque cette seigneurie de Saint-Mard est mentionnée dès le milieu du XIIIe siècle. Elle relevait du comté de Luxembourg et du comté de Chiny.

Les vestiges dégagés jusqu'à présent, sont constitués d'un bâtiment rectangulaire, dont ne sont conservés que les fondations, et de la base d'une tourelle à l'est. Au sud-ouest, un mur poursuit la façade ouest. Ce dernier est percé d'une poterne. Le château actuel recoupe cette dernière fondation. Le reste du site au nord a considérablement été rehaussé sur plus de 2 m. Le cours de la Vire devait border l'ancien bâtiment à l'est. Aucun mobilier archéologique n'a été découvert en relation avec l'implantation primitive.

HENROTAY DENIS

Neufchâteau / Neufchâteau: place du château, redécouverte d'une tour médiévale (Lux.)

Cette campagne fait suite à l'opération de reconnaissance réalisée l'an dernier. La volonté de la Commune et de l'ASBL Terre de Neufchâteau de remettre en valeur certains éléments de la fortification nécessitait un terrassement important. Notre service s'est proposé pour la réalisation de celui-ci, la zone étant sensible d'un point de vue archéologique.

Outre la tour circulaire, partiellement mise au jour lors des sondages, un bâtiment a été dégagé au nord-est. Les vestiges étaient constitués de pierres de schiste grossièrement liées au mortier. Ce bâtiment est visible sur la carte d'Aremberg et existait donc en 1609. Aucun autre critère de datation n'a été découvert. Ce bâtiment de plan rectangulaire est implanté à cheval sur la courtine médiévale. De la courtine, nous n'avons retrouvé que les traces entaillées dans le rocher. Un trou de poteau implanté dans la maçonnerie de la tour médiévale correspond peut-être à la crapaudine d'une poterne.

HENROTAY DENIS & MIGNOT PHILIPPE

Arlon / Autelbas: fours de potier du Xe siècle et bâtiment médiéval dans la basse-cour du château (Lux.)

C'est préalablement à la demande d'un permis de bâtir, qu'un propriétaire a sollicité notre service pour la fouille de sa parcelle. Celle-ci jouxte l'endroit où furent mis au jour les fours de potiers d'Autelbas par G. Fairon à la fin des années 1980.

La place à bâtir (parcelle 390r) est également enclose dans le mur d'enceinte de la basse-cour du château. Le terrain présente une pente inclinée vers le sud.

L'emprise du décapage (environ 550 m²), réalisé au mois d'octobre, s'est concentrée sur les zones susceptibles d'être perturbées par les travaux de construction. Les vestiges de deux époques bien distinctes sont apparus.

Trois fours de potiers de petites dimensions, une zone de rejet de débris sont les témoins d'une première occupation. Deux d'entre eux se superposent. Leur état de conservation montre que le niveau de sol d'origine ne devait guère être différent qu'actuellement. Ils contenaient chacun de nombreux kilos de rebuts de céramiques. Il est encore trop tôt pour savoir si de nouvelles formes ont été découvertes. Par contre le décor à la molette découvert par G. Fairon n'a pas été observé. Quant à la chronologie de l'ensemble, aucun indice nouveau ne vient étayer l'attribution au Xe siècle, admise aujourd'hui. Un prélèvement de charbons de bois pour une datation C14 fournira peut-être de nouvelles informations. Aucune trace d'atelier, de fosse d'extraction ou de décantation n'a pu être décelée.

Un petit bâtiment légèrement excavé, de plan rectangulaire (7 m sur 5,50m) a été dégagé le long du mur de clôture de la basse-cour du château. Une porte est située dans l'angle sud-est de l'unique pièce. Le foyer, quant à lui, est cantonné au sud-ouest. Le matériel est constitué de céramique grise cannelée et peut être daté du XIVe ou XVe siècle. Au sud, un empiérement grossier constitue probablement un chemin à mettre en relation avec cette petite habitation et d'autres traces de bâtiment établies en contrebas mais dont l'essentiel doit se situer sur la parcelle voisine.

En contrebas de la parcelle, au sud-est, une section de fossé circulaire (dont la circonférence est estimée à 26 m) a en partie recoupé un des fours de potier. Profond d'une cinquantaine de cm, son remplissage contenait outre de la céramique cannelée grise plusieurs

boulets en pierre destiné à une grosse bombarde. Leur diamètre fait approximativement 35 cm. Cette structure est probablement le vestige d'une position d'artillerie visant à la démolition de la tour d'entrée du château. On sait par ailleurs que le château de Huart II d'Autel a été assiégé et ruiné en 1413 par les troupes bourguignonnes.

HENROTAY DENIS & MIGNOT PHILIPPE

Etalle / Villers-sur-Semois: église paroissiale Saint-Martin (Lux.)

Préalablement à la restauration de l'édifice, il a semblé opportun de réaliser une étude complémentaire. En effet, la chronologie des réfections de cette très ancienne église-mère est difficile à restituer. L'église est formée d'une nef centrale couverte d'une voûte lambrissée, d'un seul bas-côté, d'une tour millésimée de 1712 et d'un chœur à chevet à trois pans décentré par rapport à la nef. D'autre part, la réfection des peintures murales exigeait une étude des anciens décors. Cette église paroissiale fut cédée par Jean l'Aveugle au couvent des dominicaines de Marienthal en 1323.

L'analyse des charpentes confirme la datation de construction de la tour par Henri Henriquet seigneur de Villers-sur-Semois en 1711, après avoir racheté les dîmes aux dominicaines. Les chevrons formant ferme supportant la voûte lambrissée en sapin datent, dans leur partie orientale, de 1653-1673 (datation dendrochronologique), la partie occidentale est contemporaine de la construction de la tour. La charpente du chœur est contemporaine de la nef. Le bas-côté n'a pu être daté. Les textes mentionnent une réparation importante en 1672.

Les religieuses de Marienthal avaient donné leur accord et les paroissiens s'étaient engagé à mettre à disposition pierres de taille, pierres de muraille et "crons" pour les voûtes, ainsi que le bois pour cuire la chaux (N.-J. Lenoir, *Histoire de Villers-sur-Semois et de ses anciennes dépendances*, Namur, 1906.)

Il est à remarquer que la charpente de la nef a été englobée dans une toiture recouvrant le bas-côté. La numérotation des fermes de charpente n'est plus cohérente. Tout ceci résulte des gros travaux de réfection aux XVIIe et XVIIIe siècles. Les arcs permettant le passage de la nef vers le bas-côté sont ornés de motifs sculptés à l'épargne et millésimés de 1582, cependant ils ne sont pas en position primaire. Peut-être ne s'agit-il que d'éléments de récupération. Le plan de l'édifice primitif ne pourra être connu que par des recherches en sous-sol. Quant aux peintures murales, le projet d'une nouvelle décoration de style historique a été soumis avant la Première Guerre mondiale, mais n'a été réalisé qu'en 1924. C'est cette ornementation que l'on voit de ci delà transparaître sous la peinture moderne. Derrière le maître-autel, l'enduit primitif n'a révélé qu'une peinture à la chaux blanche, la même que l'on distingue sur d'anciennes photographies du début du Xxe siècle.

HENROTAY DENIS & MIGNOT PHILIPPE

Marche-en-Famenne / Hargimont: éléments du corps de logis du XVIe siècle dans le château de Jemeppe (Lux.)

La restauration du château de Jemeppe est en cours depuis quelques années. En 1997, notre service y avait d'ailleurs mené une campagne d'archéologie du bâti qui avait retracé l'évolution des différents bâtiments formant l'ensemble castral. La datation des charpentes et leur relevé avaient mis en évidence un corps de logis accolé à la courtine est. Ce bâtiment englobé dans la phase du XVIIIe siècle est encore délimité par ses deux murs pignons.

Cette année, lors des travaux intérieurs de réfection des enduits du dernier quart du XIXe siècle, deux portes primitives du corps de logis sont apparues. Celles-ci ont fait l'objet de relevés. Ces données complètent celles issues de la première campagne de 1997.

Bien que ténus, ces résultats sont aussi là pour rappeler l'importance de la relation de confiance à établir entre les propriétaires et l'Administration dans la réaffectation d'un bâtiment classé.

HENROTAY DENIS & MIGNOT PHILIPPE

Florenville / Orval: relevés photographiques des élévations de l'ancienne abbaye (Lux.)

Les ruines de l'abbaye cistercienne d'Orval font l'objet de restaurations et d'entretien depuis 1926. Les intempéries et la végétation dégradent chaque année ces vestiges. Les éléments les plus fragilisés sont en hauteur, là où les infiltrations d'eau de pluie sont les plus importantes. Actuellement certaines crêtes de murs, fenêtres ou parements menacent la sécurité des visiteurs. Un projet de restauration est donc en cours.

Les seuls relevés précis datent de 1916 et ont été réalisés par une équipe allemande dirigée par E. Fucker. Leur intérêt est de représenter les ruines de manière fiable avant toute restauration. Notre service de l'Archéologie a décidé de réaliser une couverture photographique et graphique complète des ruines actuelles. En effet, de nombreuses parties restaurées au début du XXe siècle menacent de s'effondrer.

Notre objectif est multiple : établir une situation existante, comparer cette situation avec les élévations allemandes, indiquer à l'architecte restaurateur les éléments sensibles au niveau patrimonial et les reconstructions du XXe siècle, constituer enfin une base documentaire fiable pour l'interprétation chronologique.

HENROTAY DENIS

Vaux-sur-Sûre / Villeroux: chapelle Notre-Dame (Lux.)

L'origine de cette chapelle mononef à chevet à trois pans (12,90 m sur 6,30m) semble remonter au XVIIIe siècle. En très mauvais état, elle vient de subir une restauration qui lui a rendu tout son lustre. Profitant des travaux de terrassement pour l'établissement d'un drain périphérique, des opérations de décrépissage intérieur et extérieur, de la réfection de la charpente et de sa couverture, quelques observations archéologiques ont été enregistrées.

La mononef actuelle a été prolongée de 3 m vers l'est. Le chœur primitif était plus étroit et de plan carré. Les angles nord et sud sont apparus lors de la réalisation du drain. L'étude dendrochronologique montre que le chœur actuel supporte une charpente datée de 1759-1769 qui livre ainsi la date d'exécution de l'agrandissement. D'autre part, la façade ouest de la chapelle est postérieure aux murs gouttereaux nord et sud comme le démontre la superposition des enduits muraux. Sa reconstruction correspond peut-être à l'établissement du clocheton qui le surmonte. Il a été daté des années 1704-1717, tout comme la charpente de la nef.

Le sommet des murs gouttereaux contenaient les restes de sablières hautes et de blochets recoupés correspondant probablement à la phase de construction primitive. Mais, les séquences se sont avérées trop courtes pour fournir un résultat. Il est également apparu lors des travaux de décrépissage que les deux travées de fenêtres avaient subi un rehaussement.

Leur format d'origine est de 1,25 m en hauteur pour une largeur de 1,02 m. Leur linteau était droit et non cintré comme il l'est aujourd'hui.

La petite chapelle de Villeroux témoigne de la transformation d'une mononef à chevet plat en un chevet allongé à pans coupés. C'est une amplification du chœur rendue nécessaire pour l'installation d'un maître-autel, formant écran, fréquente au début du XVIIIe siècle. Quant à la mononef antérieure, ses origines demeurent inconnues. La tradition fait de Villeroux une filiale de l'église mère de Sibret et est curieusement rattaché au doyenné d'Ouffet en Condroz. Son histoire paroissiale reste à écrire. Le culte à Notre-Dame de Luxembourg, dont la chapelle abritait une belle statue en bois disparue en 1944, est postérieur à 1678, date de l'élection de la Consolatrice des Affligés comme patronne du duché de Luxembourg et du comté de Chiny.

HENROTAY DENIS & MIGNOT PHILIPPE

Marche-en-Famenne / Waha: recherche de décor peint et sondage muraux dans l'église Saint-Etienne (Lux.)

La prochaine restauration des peintures murales et l'aménagement des abords de l'église Saint-Etienne de Waha avait incité notre service à entreprendre un réexamen général de l'édifice, inscrit sur la liste du Patrimoine exceptionnel de Wallonie. L'organisation d'une table ronde en octobre 2000 avait été la concrétisation de ce travail.

En 2001, une série de sondages dans les enduits muraux a également été programmée pour obtenir de nouvelles informations au niveau du décor pictural primitif.

Le décapage s'est effectué grâce à la collaboration de H. Folville, spécialiste des enduits anciens et de notre service. Il est rapidement apparu que l'ensemble de la nef a subi un dérochage au début du XVIIIe siècle. Un épais enduit de terre a été appliqué à cette époque pour rectifier les parois. Quelques vestiges de l'enduit primitif portaient les traces de traits rouges sur fond blanc. Cependant, le décor général ne peut être restitué. Ceci nous a permis de mettre à nu, à ces endroits, le parement de l'édifice.

Les sondages ont été réalisés au niveau des piliers séparant la nef des bas-côtés, au niveaux des oculi et des fenêtres de la nef et à la jonction de la nef et de la façade ouest. Les piliers de la nef supportent des arcs avec claveaux qui démontrent par leur dimensions l'impossibilité d'une reprise en sous-œuvre. Les oculi furent rebouchés tardivement, au XVIIIe siècle. Le grand arc séparant la nef et la tour a été créé dans un second temps. En effet, le décor primitif présente une découpe à cet endroit. Le passage devait être plus étroit au départ. Ces informations tendent toutes à démontrer le caractère homogène de la construction de l'église. En outre, des prélèvements de mortier ont été effectués en divers points des maçonneries en vue d'une étude de caractérisation (en cours).

LALEMAN MARIE-CHRISTINE, RAMBAUT ALETTA, STOOPS GUNTER & VERMEIREN GEERT

Archeologisch onderzoek in Sint-Kruis-Winkel (Gent) (O.-VI.)

In 2001 werd onder leiding van de v.z.w. Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie het Project Winkel opgestart, met als bedoeling een erfgoedinventaris op te stellen die als uitgangspunt kan worden gebruikt voor het verder uitwerken van beheersmaatregelen voor deze kanaalgemeente. In een eerste fase werden de bevindingen van vroeger archeologisch onderzoek en oude bodemvondsten opgespoord, geïnventariseerd, en waar mogelijk

gelokaliseerd. Via prospecties wordt voorts gepoogd de sites meer precies te situeren en de bewaringstoestand van het archeologisch bodemarchief nader in te schatten. Zo ondernam de Dienst Stadsarcheologie samen met de Vakgroep Archeologie van de Gentse Universiteit een eerste reeks prospecties op de site Rosteyne, ten westen van de John Kennedylaan. De meeste bevindingen hebben betrekking op de steen- en metaaltijden.

Twee andere sites, aan Sint-Kruiswinkeldorp, zijn van middeleeuwse origine. Het meest bekend is de gotische Heilig-Kruiskerk waar de voorbije twee jaren al enkele muurarcheologische vaststellingen werden gedaan in het kader van restauratiewerken. In 2001 kon de Dienst Stadsarcheologie alle bouwkundige sporen in de dakconstructie boven de gewelven archeologisch registreren. Samen met de vroegere bevindingen bieden ze een beter inzicht in de complexe bouwchronologie van deze dorpskerk. Hoewel het eerste geschreven gegeven van 1298 dateert, lijken de oudste bouwkundige sporen in de vijfzijdige apsis te horen bij een 14de-eeuws eenbeukig bakstenen kerkgebouw. In de loop van de latere Middeleeuwen werd de kerk uitgebreid. Dit blijkt onder meer uit de westtoren, voorzien van een traptoren die van buiten uit toegankelijk is. Wellicht behoren ook de nevenkoren tot een 15de-eeuwse uitbreiding. Uit diezelfde periode dateren ook de oudst bewaarde glasraamfragmenten. Het gaat specifiek om een voorstelling van de kroning van Maria. Enkele andere fragmenten met onder meer de voorstelling van het Laatste Avondmaal dagtekenen wellicht van de 16de eeuw. Gezien het centrale gedeelte van dit beschilderde glas nog gedeeltelijk gevat zit in oud lood, maakt dit ze uniek voor de Lage Landen. Glasramen van voor de 16de-eeuwse beeldenstormen zijn immers uitzonderlijk. In de 17de en de 18de eeuw werden de kerk en het interieur verscheidene keren grondig aangepakt. Voor het eerst werd het gebouw een volledige, driebeukige kerk. Later kwam het geheel onder één dak. De doopkapel, een bergplaats en de sacristie werden in 1839-1841 toegevoegd.

In de onmiddellijke nabijheid en ten westen van de kerk is de verdwenen kasteelsite te situeren. De oudste geschreven inlichtingen laten vermoeden dat die zich heeft ontwikkeld uit een 13de-eeuws uitbatingscentrum van de cisterciënzerabdij van Doornzele (Evergem). Mogelijk is er nog een oudere occupatiefase die verband houdt met het vroegere bezit van de graven van Vlaanderen. Via prospectie en beperkt verkennend bodemonderzoek konden een eerste reeks sporen worden ingetekend. Ze lijken voornamelijk verband te houden met 18de- en 19de-eeuwse bouwfasen.

LEFEBVRE ARNAUD

France Commune de Montenach, lieu-dit Kolmette. Moselle (F57)

Le texte présenté ici n'est que le stade intermédiaire de l'opération. En effet, une partie importante du mobilier recueilli nécessite une restauration poussée, ce qui empêche toute étude. Les datations, ainsi que certains résultats (notamment anthropologiques), resterons donc à confirmer et à affiner.

La création d'un réseau d'évacuation traversant une partie du site de Montenach, connu depuis les années 70, a permis la réalisation d'une fouille de sauvetage dans l'emprise de la tranchée (soit environ 30 m de long pour 4 de large).

Cette opération a permis la mise au jour d'une portion de villa gallo-romaine ainsi que de plusieurs sépultures mérovingiennes.

La villa est représentée par une série de murs plus ou moins fortement arasés, quelques niveaux de sols de type empierrement ou terrazzo ainsi que par un conduit de chauffe aménagé en briques. Les différentes « pièces » semblent s'organiser selon une orientation nord-sud. Les

quelques éléments recueillis (céramique, monnaies...) prouvent que ce bâtiment était en activité au Bas Empire.

Les sépultures mérovingiennes découvertes sont au nombre de cinq, dont deux contenaient un individu et une réduction.

Tous les individus étaient occidentés (tête à l'ouest) et se sont décomposés en espace vide. Un seul enfant est représenté, inhumé avec un dépôt mobilier semblable à celui des adultes (céramique, élément métallique encore indéterminé et un poignard). Les deux sépultures présentant une réduction sont intéressantes car selon les observations anthropologiques de terrain et le mobilier associé, il s'agirait d'un homme et d'une femme. Dans la première tombe, le sujet masculin a été repoussé contre la paroi afin de laisser la place au deuxième sujet, alors que dans la seconde tombe, on constate l'effet inverse. Si le mobilier funéraire est quelque peu différent pour les sujets masculins (céramiques, verrerie, armes diverses), il est identique pour les sujets féminins (châtelaine, céramique et collier de perles en pâte de verre).

L'examen de ces deux tombes permet d'avancer deux hypothèses.

La première est celle du regroupement volontaire de certains individus, ici un homme et une femme inhumés avec probablement quelques années d'intervalle.

La seconde porte sur l'existence d'un marqueur de surface permettant de retrouver les sépultures. Cette hypothèse semble appuyée par le stade de décomposition avancé des individus lors de la manipulation.

Ces quelques éléments sont relatifs à l'étude préliminaire, il sera nécessaire d'intégrer ces données à celles de la première fouille effectuée dans les années 70 et de finaliser les études en cours afin d'affiner les datations et d'essayer de comprendre certains rites funéraires mérovingiens.

LODEWIJCKX MARC & FRANÇOIS BEN

Beperkt onderzoek in het kasteel van Horst te Sint-Pieters-Rode (VI.-Br.)

Het kasteel van Horst te Sint-Pieters-Rode is één van de best bewaarde kasteelsites van het Hageland. Het is gelegen in de Wingevallei ten oosten van Leuven en wordt momenteel beheerd door *Erfgoed Vlaanderen*. In het kader van de algehele revalorisatie van het kasteel werd onlangs een grondig bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd door Lode Declercq. In aansluiting op dit bouwhistorisch onderzoek heeft *Erfgoed Vlaanderen* ons gevraagd een archeologisch onderzoek uit te voeren om meer duidelijkheid te verschaffen omtrent een aantal specifieke knelpunten in de geschiedenis van de kasteelsite. In de maanden september en oktober 2001 werden met een beperkte ploeg van de Afdeling Archeologie van de K.U. Leuven een aantal sleuven aangelegd in de gelijkvloerse ruimte in de linkerachterhoek van het binnenplein, gelegen onder de grote zaal van het 17de eeuwse deel van het kasteel. Deze vleugel is gelegen ten noorden van de oudst bekende kern van het kasteel, bestaande uit een grote *aula* met een daarop aansluitende *camera* met kelder en aanpalende donjon. Dit complex wordt in zijn oorspronkelijke vorm, op basis van bouwhistorisch, historisch, bouwtechnisch (steenhouwtechnieken) en dendrochronologisch onderzoek, gedateerd in het begin van de 15de eeuw.

De ruimte onder de grote zaal van het kasteel dateert uit het midden van de 17de eeuw (A° 1652 op de latei van de toegangsdeur) en was, op basis van de aanwezigheid van 2 schouwen in de korte zijden, oorspronkelijk als woonruimte geconcipieerd. De ruimte is later door een scheidingsmuur in twee gedeeld. Het gedeelte waarin het onderzoek heeft

plaatsgehad meet ongeveer 7,20 x 6,20 m en paalt aan het kelderdeel van de 15de eeuwse *camera*, echter zonder dat deze twee ruimtes onderling verbonden zijn. Momenteel is de ruimte in een slechte bouwkundige staat en is ze gestut zodat de mogelijkheden om bodemonderzoek uit te voeren erg beperkt waren.

In het zuidelijk deel van de ruimte werd een eerste sleuf van 1,5 m x 1 m aangelegd. De bedoeling was het verloop van de vermeende muur na te gaan waarvan een bouwnaad zichtbaar was naast de schouw in de zuidwand van deze ruimte. In deze sleuf kwam de fundering te voorschijn van een muur die echter schuin door het vertrek loopt en niet parallel met de huidige muren zoals werd verondersteld. Deze muur is 80 cm breed en nog minstens 90 cm diep bewaard gebleven (we hebben niet dieper gegraven om de stabiliteit niet in gevaar te brengen). Omdat de muur schuin loopt diende de sleuf te worden uitgebreid om de stratigrafie aan beide zijden in detail te kunnen onderzoeken. De muur bestaat in fundering uit fragmenten van bakstenen waarvan het formaat kan geschat worden op ca 27 x 13 x 6 cm. Ze zijn gebed in een wit-beige kalkmortel en zijn mogelijk gedeeltelijk afkomstig van een onvolkomen bakproces (erg rood of erg donker uiterlijk). Aan de oostzijde van de muur (kant van de binnenkoer) zijn bovenaan nog één tot twee lagen regelmatige ijzerzandsteenblokken (ca 50 x 25 cm in vooraanzicht) van het oorspronkelijk parement bewaard gebleven.

Hier en daar zijn kleinere onregelmatige blokken als opvulling gebruikt. Ook deze onderdelen zijn onderling gebonden met een wit-beige kalkmortel. De opgraving bracht ook een horizontale laag baksteengruis aan het licht die iets onder het benedenniveau van dit ijzerzandstenen parement op de muur aansluit en vermoedelijk het oorspronkelijk loopvlak is. De andere zijde van de muur (kant vijver) heeft enkel een onregelmatig buitenparement van fragmenten bakstenen die direkt tegen de bouwput zijn geplaatst. Ook hier werd een nivelleringslaag aangetroffen zonder sporen van vloertegels of bakstenen. Dit niveau ligt ongeveer 35 cm hoger dan de baksteengruislaag aan de andere kant van de muur en kan vermoedelijk bestempeld worden als het vloerniveau binnenin de constructie. Uit deze vaststellingen menen te mogen besluiten dat het niet gaat om een alleenstaande weermuur maar om de buitenmuur van een gebouw met een verhoogde vloer langs de binnenzijde (kant vijver) en een lager gelegen loopniveau en mooi verzorgd buitenparement langs de binnenkoer.

Om de relatie met de nog bestaande muren vast te stellen werd een sleuf van 1 m breed aangelegd tot aan de muur van de *camera* (lengte ongeveer 1 m). Ook hier vonden we een nieuwe muur, parallel onder de muur van de *camera*, die als de fundering van een oudere constructie mag worden beschouwd. Deze fundering is eveneens uitgevoerd in ijzerzandsteen (blokken tot 75 cm lang) en steekt tot 40 cm uit t.o.v. de huidige muren in opstand van de *camera*. De dikte van deze muur kon niet gemeten worden maar lijkt dus aanzienlijk geweest te zijn. Deze oudere muur loopt blijkbaar ook verder door dan de huidige hoek van de *camera*. Van deze muur is een buitenparement van minstens drie lagen ijzerzandsteenblokken bewaard gebleven met een totale hoogte van 1 m. Het is niet duidelijk hoever de muur nog in de ondergrond bewaard is - omwille van het stabiliteitsprobleem werd niet dieper gegraven. Deze muur is dus veel dieper aangezet dan de schuine muur die we eerst hadden aangetroffen en die in een latere fase tegen deze monumentale muur is aangezet. De grote diepte van de muur en het verzorgde parement wijzen in elk geval op een belangrijk bouwwerk, voorafgaandelijk aan de nog bestaande bouwfase van de *camera* en de *aula*(?). De aangebouwde constructie zou de nog vermiste *capella* kunnen zijn, alhoewel voor deze interpretatie op het terrein niet de minste aanwijzingen voorhanden zijn.

Deze voorloper van de huidige blok met *camera* en *aula* en het daarop aansluitende gebouw met de schuine muur (*capella* ?), beiden uitgevoerd in ijzerzandsteen, werden in een

latere fase vervangen door constructies in Brusseliaansteen. Dit gebeurde in eenzelfde bouwcampagne, waarvan de bouwnaad in de huidige opstand van de *camera*, aanleiding voor ons onderzoek, nog getuigt.

Deze bouwfasen in Brusseliaansteen dateert uit het begin van de 15de eeuw zodat de oudere bouwfasen waarschijnlijk opklimmen tot de 14de eeuw (de historische bronnen kunnen in die richting wijzen) of mogelijk nog ouder zijn (de oudste vermelding van Horst dateert uit de 13de eeuw). De oudste ceramiek uit de opvullingslagen langs de muur (grijs en rood aardewerk) kan gedateerd worden in de 13de en begin 14de eeuw.

Het bouwblok met *aula* en *camera* in Brusseliaansteen bleef in essentie tot op heden bewaard, het daarop schuin aansluitende gebouw werd gesloopt in het begin van de 17de eeuw (ceramiek in de afbraaklagen) en vervangen door de huidige constructie.

Om het verloop en de opbouw van de schuin verlopende muur beter te kunnen nagaan werd meer noordelijk in dezelfde ruimte een tweede sleuf van 2 m x 1 m aangelegd, op 2 m van de eerste groep sleuven. Door dit gedeelte van de ruimte verloopt een oude afvoer, vanaf de binnenkoer naar de vijver, die de ondergrond sterk heeft verstoord. In het oostelijk deel van deze eerste sleuf troffen we slechts uitbraaksporen en puin aan tot op een diepte van 80 cm onder het huidige vloerniveau. In het westelijk deel (kant vijver) vonden we beter bewaarde muurresten.

Ze staan echter haaks op het verloop van de eerste muur en vormen dus een dwarsmuur, waardoor komt vast te staan dat het gaat om een gebouw en niet enkel om een weermuur. Om hierop een beter zicht te krijgen hebben we ook hier de sleuf naar de vijver toe uitgebreid met een oppervlakte van 2 m x 1 m. De oorspronkelijke muur bestaat in het westelijk deel (kant vijver) enkel uit fragmenten van bakstenen, gebed in een wit-beige kalkmortel. Vermoedelijk gaat het slechts om de niet-zichtbare fundering. In het oostelijk deel (kant binnenkoer) bevonden zich een aantal regelmatige ijzerzandsteenblokken die als parement hebben gefungeerd. Bij het dieper graven vonden we ook de ijzerzandsteen die de oorspronkelijke hoek van de constructie heeft gevormd. Ook deze ijzerzandsteenblokken hebben een regelmatige vorm en meten in vooraanzicht ca 50 x 25 cm. De muur is binnenin opgevuld met baksteenfragmenten en gebonden door een wit-beige kalkmortel. De oorspronkelijke dikte van de muur kon hier niet worden vastgesteld omwille van de verstoring door de afvoergeul en de aanzienlijke uitbraak van de muur. Vermoedelijk was hij ook ongeveer 80 cm breed. De buitenmuur van dit gebouw kan aan de kant van de binnenkoer berekend worden op 5,15 m. De tegenoverliggende hoek ligt waarschijnlijk buiten het huidige gebouw, in de vijver, en kan dus ook niet onderzocht worden. Omwille van de stabiliteitsproblematiek bleef de diepte van de sleuf ook hier beperkt tot ca 90 cm onder het huidige loopvlak.

Deze vleugel werd afgebroken in het begin van de 17de eeuw (ceramiek in de afbraak). Het bouwblok met de *aula* en *camera* bleef echter staan waardoor de bouwnaad ontstond die de aanleiding was voor ons onderzoek. In het midden van de 17de eeuw werd dan de huidige vleugel gebouwd (A° 1652 op de bovenlatei zoals reeds vermeld). Deze sluit loodrecht aan op het bestaande bouwblok met *aula* en *camera* en negeert aldus het verloop van de vroegere muren. Blijkbaar dateert de eerste aanleg van de afvoergeul door de kamer, van de binnenkoer naar de vijver, ook uit deze periode. Aan de beide korte zijden van deze nieuwe benedenruimte werd een schouw geplaatst waardoor ze als woonruimte kan bestempeld worden. De vloer bestond uit rode en zwarte tegels (13 x 13 cm) op een dunne witte mortellaag. Deze tegelvloer rust direct op de restanten van de oude muren. Aan weerszijden van de muur werd een nivelleringslaag van groene zandleem aangebracht op restanten van het afbraakpuin van de muren. De tegelvloer werd in een latere fase gelicht, behalve in een verzakking boven een oude

kuil, waar hij als fundering voor een nieuwe vloer bewaard is gebleven. Ook aan de schouw vonden we nog restanten van sterk beroete tegels van deze vloer. Later (periode ?) werd een vloer van plat gelegde bakstenen (ca 23 x 11 x 5 cm) aangelegd met een regelmatig patroon.

Deze werd diverse malen hersteld en herlegd en is enkel in het oostelijk deel van de ruimte (kant binnenkoer) nog gedeeltelijk bewaard gebleven. De indeling van de oorspronkelijke ruimte in twee afzonderlijke delen dateert vermoedelijk ook uit deze periode.

In een latere fase (einde 19de eeuw ?) werd de ruimte ingericht als stal waarbij het deel aan de kant van de vijver voorzien werd van een trog over de volledige lengte van de muur en een verhoogde aflopende vloer in kleine, op de kant geplaatste bakstenen (ca 20 x 9 x 4 cm), met een afvoergeul in het midden van de kamer, evenwijdig met de trog, zodat voldoende ruimte werd gecreëerd voor het stallen van een aantal stuks grootvee. In het resterende deel van de ruimte werden houten boxen voor jong- of kleinvee ingericht. Momenteel staat de ruimte nagenoeg leeg en is ze erg bouwvallig.

De bedoeling was om ook elders in het kasteel nog kleine sondages uit te voeren. Door de ingewikkelde stratigrafie, de slechte weersomstandigheden en de talrijke nevenactiviteiten in het kasteel werd ervoor geopteerd om deze op te schorten tot volgend jaar.

De vondst van minstens twee bouwfases die eerder zijn dan de oudste tot nu toe vastgestelde bouwfase – de bouwblok met *aula* en *camera* en de donjon dateren uit het begin van de 15de eeuw – maakt dat het beperkt archeologisch onderzoek reeds een belangrijke nieuwe bijdrage heeft geleverd tot de kennis van de bouwhistoriek van de kasteelsite van Horst.

MONDY MAGALI

Commune de Dieulouard, lieu-dit les Feuillettes. (F 54)

L'exploitation de nouveaux terrains par la société Orsa à Dieulouard a occasionné une série de sondages archéologiques dont un seul s'est révélé positif et a livré un fond de cabane isolé. En effet, une surface d'environ 130 m² a été ouverte autour de ce dernier sans mettre au jour d'autre structure.

Le fond de cabane, de plan carré (290cm x 290 cm), possède des angles arrondis. Dans le fond du creusement, plat et horizontal, sont aménagés, d'une part, deux trous de poteaux (tp. 1 : diam. : 50 cm, prof. : 35 cm ; tp. 2 : diam. : 20 cm, prof. : 25 cm) placés en vis à vis au centre des côtés nord-est/sud-ouest, et d'autre part, une petite fosse oblongue (100 cm x 50 cm).

La nature du comblement et le mobilier présents dans le fond de cabane sont identiques à ceux rencontrés dans les poteaux et dans la petite fosse.

Le mobilier se compose d'une grande quantité de céramique, de faune et de deux fragments de verre.

Les pots globulaires de type « kugeltopf » représentent l'essentiel de la céramique. Une part très réduite de celle-ci est constituée par de la céramique fine à cuisson oxydante et à pâte claire décorée de « dents de loups ».

Les comparaisons avec des sites présentant les mêmes matériels archéologiques mis au jour dans l'est de la France permettent d'avancer une datation relative comprise entre le IXe et le XIIe siècle.

Pour l'instant, aucun élément n'autorise d'affiner cette datation.

Bibliographie:

HENROTAY D. & LANSIVAL R., Un habitat rural du haut moyen age à Frouard (54), *Revue archéologique de l'est et du centre-est*, 1992, tome 43, fasc. 2, p. 329-352.

Rapport et DFS :

BLAISING J.-M., *Rapport de fouille de sauvetage urgent*, Thionville (57), Lycée Colbert, Metz, SRA Lorraine, 1995, 146 p.

BLAISING J.-M., *DFS de fouilles archéologiques préventives*, Yutz (57), Carrefour giratoire, Route départementale 1/Autoroute A 31, Metz, SRA Lorraine, 1997, 316 p.

BLAISING J.-M., *DFS de fouilles archéologiques préventives*, La Maxe (57), Lotissement Le Clos des Lignièrès, tranche 1, Metz, SRA Lorraine, 2000, 379 p.

MORTIER STEVEN & DE CLERCQ WIM

Archeologisch noodonderzoek in de industriezone Aalter-Langevoorde (O.-VI)

In het vorig nummer van dit tijdschrift werd reeds ingegaan op de vondst van twee middeleeuwse erven (gebouwen, waterputten, grachtensystemen), die aan het licht kwamen tijdens preventief archeologisch onderzoek bij de aanleg van een 13 ha groot industrieterrein in het noordwesten van Aalter. Dit grootschalig noodonderzoek in landelijk milieu werd uitgevoerd in een samenwerkingsverband tussen de provincie Oost-Vlaanderen en de Vlaamse Gemeenschap.

Bij de verder zetting van de opgravingen op verschillende bedreigde percelen in 2001, kwamen vooral site en off-site sporen uit de ijzertijd en uit de vroeg-Romeinse periode aan het licht. Vooral deze laatste periode kon goed gedocumenteerd worden door de vondst van een erf met dubbele omgrachting, spiekers en gebouw. Het geheel werd opgericht rond het begin van de jaartelling; Romeinse aanwezigheid binnen de omheinde ruimte duurde tot in de Flavische tijd.

Op één perceel werden heel wat middeleeuwse grondsporen aangetroffen. Het waren hoofdzakelijk grote en kleine grachten. Behoudens deze greppels en sloten werden ook de resten van een kleine houtbouw opgetekend. Al deze structuren maken deel uit van een erf dat reeds in 2000 gedeeltelijk werd aangesneden. Het betreft een nederzetting die door een complex geheel van (her)graven grachten was begrensd en ingedeeld. Radiokoolstofdateringen dateren het hoofdgebouw in de 12de eeuw, een ouderdom die door het aardewerk wordt bevestigd. In de paalgaten van het gebouw en vooral in de nabije greppels werden vrij veel scherven gevonden van kogelpotten en pannen.

De verdere studie van grondplannen en vondsten moet toelaten om een bredere kijk te krijgen op de 11de en 12de eeuwse landname in ruraalmilieu, een slechts gekend onderwerp in het gebied tussen Gent en Brugge.

PATROUILLE ELS & VANHOUTTE SOFIE

Vroegmiddeleeuwse sporen onder de gemeenteschool in Ettelgem (Oudenburg) (W.-VI)

Na de afbraak van de vroegere gemeenteschool in de Dorpsstraat in Ettelgem werd in opdracht van het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP) een archeologisch onderzoek uitgevoerd voorafgaand aan een sociaal huisvestingsproject.

De campagne liep van 28 november tot en met 21 december 2001 en kwam tot stand dankzij een vlotte samenwerking tussen de bouwheer Onze Landelijke Woning (Sociale

Huisvestingsmaatschappij), de aannemer BVBA Bouwonderneming Debeaussaert, de onderaannemer firma Verhelst en het IAP. De vele regen, de vorst en het hoge grondwaterpeil duurde de opgraving bemoeilijkten de werkzaamheden aanzienlijk.

Directe aanleiding tot het onderzoek was een beperkte opgraving in 1998 uitgevoerd onder leiding van Y. Hollevoet (IAP) op het braakliggend stuk grond naast het schoolgebouw. Hierbij kwamen enkele vroegmiddeleeuwse bewoningsresten aan het licht.

Voor het huidige onderzoek werden drie sleuven gegraven. Een eerste sleuf sluit aan bij de vroegere werkput van 1998 en leverde het verdere verloop van enkele toen aangesneden sporen op, evenals vroegmiddeleeuwse paalkuilen. Sleuf 2 werd meer noordoostwaarts gegraven en bevatte naast een vijftal vroegmiddeleeuwse paalkuilen vooral recente verstoringen.

De derde sleuf die de volledige oppervlakte van de vroegere speelplaats omvat (ca. 15 x 26 m), toonde sporen van allerlei aard. We hebben hier te maken met een aantal paalkuilen waaruit geen duidelijke structuur valt af te leiden, een tweetal standgreppels en twee diepe structuren waarvan de bodem niet kon bereikt worden vanwege de hoge grondwaterstand. Of het al dan niet om waterputten gaat, kon niet worden vastgesteld. Een andere kuil bevatte het bijna volledige skelet van een paard in anatomisch verband. De bewaringstoestand is zeer slecht door het zure zand. Een tweede aangetroffen skelet van een rundachtige is vermoedelijk jonger. Opvallend is ook een greppelachtige structuur die zich onderscheidt door een centraal schelpenpakket -vooral mossels- dat in vergelijking met de andere sporen veel schervenmateriaal opleverde. Jammer genoeg bevindt dit spoor zich aan de rand van de sleuf waardoor de omliggende context niet kon worden bekeken.

Deze sporen leverden zeer weinig vondsten op, doch zijn vermoedelijk allemaal in de Karolingische periode te dateren. Een gedetailleerde materiaalstudie zal hierover meer duidelijkheid scheppen. De interpretatie van het geheel wordt bemoeilijkt door de talrijke jongere verstoringen, waaronder een postmiddeleeuwse beerput, zandwinningsputten en recente waterputten.

PATROUILLE ELS

Middeleeuwse sporen in de Zeebrugse Achterhaven (W.-VI.)

Vanaf april 1999 wordt in de Achterhaven van Zeebrugge archeologisch noodonderzoek, aangevuld met opgravingen verricht, dit in het kader van havenuitbreidingswerken. In 2001 startte het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium een campagne van 4 maanden teneinde de bouw van een kaaimuur in 2002 voor te blijven. De aandacht ging hierbij voornamelijk uit naar de site met walgracht die reeds in de vorige campagne werd aangesneden. Er werden, naast de sleuven van vorig jaar, nog 6 bijkomende grote (ca. 30 x 20m) sleuven gegraven teneinde de structuur van het complex te doorgronden. Wegens de zeer natte omstandigheden – op het vlak van terrein en qua weer - was het echter onmogelijk om alle gewenste coupes te maken.

Op het eerste zicht werd duidelijk dat de site in twee fasen onder te delen is.

De meest zuidelijke zone kan in de 10de – 11de eeuw gedateerd worden. Het gaat om een aantal grachten die vrij diep zijn (minimum een meter) en één gracht van een 40-tal cm diep die zeer veel materiaal bevat (voornamelijk de zogenoemde Verhaeghe-groep A keramiek en wat zogenaamde Pingsdorfwaar, evenals een grote hoeveelheid bot).

Deze gracht werd quasi volledig onderzocht. Het materiaal ligt nog ter studie. Van de grote grachten kon wegens wateroverlast niet altijd een coupe gemaakt worden (de coupes werden wegens de breedte en diepte van de grachten steeds mechanisch gegraven).

Het noordelijke complex is waarschijnlijk in de 14de- 15de eeuw te dateren. Ook hier werden vooral grachten waargenomen. Het verloop ervan is erg complex. Waarschijnlijk hebben we hier te maken met een structuur bestaande uit een opper- en neerhof. Hopelijk schept de bestudering van de plattegronden hierin meer duidelijkheid. Binnen de grachten waren enkele kuilen aanwezig waarin evenwel geen woonstructuren konden herkend worden.

Waterputten werden niet aangetroffen. Ook in deze zone werden de grachtstructuren met de kraan gecoupeerd en werd zoveel mogelijk materiaal gerecupereerd.

PEYTREMANN ÉDITH

Fouilles d'archéologie préventive au hameau de Crépy à Peltre (F-57)

La construction d'un lotissement est à l'origine de la fouille d'archéologie préventive qui a porté sur une superficie d'environ 1200 m². Le gisement se trouve sur le rebord du versant septentrional du vallon de Saint-Pierre. Il occupe une plate-forme qui s'interrompt brutalement sous la forme d'un talus accusant un pendage d'environ 8 %.

Un faisceau d'indices laisse supposer la présence d'une occupation antique (analyse stratigraphique, mobilier "résiduel",...) sans qu'elle soit totalement assurée.

La principale occupation du site est attribuable à une période comprise entre le milieu du VIIe et la fin du Xe s. Elle est matérialisée par quatre cabanes excavées, par 123 trous de poteau qui devaient appartenir à des constructions et par une quinzaine de fosses dont certaines correspondent à des silos. Ces vestiges témoignent d'un établissement principalement orienté vers l'agriculture.

L'occupation du haut Moyen Âge a été partiellement oblitérée par des constructions modernes datées du XVIIIe s. La guerre de 1870 est à l'origine de la destruction du hameau. Il s'en est suivi un réaménagement de l'espace (nivellement et remblaiement du terrain) qui a également contribué à la destruction des vestiges médiévaux.

Parmi les vestiges qui n'ont pas pu être datés, figure un four à chaux qui n'a été que partiellement exploré.

La découverte du site de Crépy revêt une importance particulière dans la mesure où elle peut être mise en relation avec celle du site de la Rocade Sud de Metz à Peltre. Cette occupation, datée du VIIIe s., est partiellement contemporaine à celle du site de Crépy. Elle suppose l'existence, au moins jusqu'au VIIIe s., d'un habitat dispersé.

PYPE PEDRO

Archeologisch onderzoek van een landelijke bewoningskern uit de Vroege- en Volle Middeleeuwen te Uitkerke (Blankenberge) (W.-VI.)

Het onderzoek van de nederzetting langs de Schaastraat dat in 2000 was aangevat (cfr. *Archaeologia Mediaevalis* 24, 2001, 57-58) kon vorig jaar afgerond worden. De werkzaamheden kaderen in de uitbreiding van de stedelijke ambachtelijke zone en werden uitgevoerd door het I.A.P. met financiële en personele steun van de West-Vlaamse Intercommunale en de stad Blankenberge.

In combinatie met de eerste campagne kon de omvang van de site bepaald worden en werd gepoogd inzicht te bekomen in de ruimtelijke ordening van de nederzetting. Gezien de grootte van het areaal was het immers onmogelijk alle sporen in detail te bestuderen.

De vroegste fase kan aan de hand van het aardewerk uit de verschillende sporen gesitueerd worden in de (late) 8ste tot 10de eeuw. Naast enkele greppels zijn er vooral kuilen met variërende vorm (en functie). Opvallend is dat de sporen in tegenstelling tot de volgende fase weinig gestructureerd zijn en eerder organisch aangelegd lijken binnen een bepaald areaal.

Het archeologisch materiaal dat in associatie met de sporen is aangetroffen bestaat uit dierlijk botmateriaal, lokaal aardewerk (*grass-tempered ware*) en import ("gewone" Badorf, reliëfbandamforen en gegladde waar). Ook komen voorwerpen in bewerkt been of gewei voor (kammen, priemen, oognaalden). Frequent werden ook spinschijfjes in rood aardewerk aangetroffen, wat samen met de benen naalden wijst op textielproductie. De volgende periode (10de - 1ste helft 13de eeuw) wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van gestructureerd aangelegde sporen. Een complex netwerk van parallelle en min of meer haakse greppels en grachten wijst op een georganiseerde indeling van het terrein en kan in verband gebracht worden met afwatering en/of percellering.

Naast verspreide paalgaten moet een klein rechthoekig gebouw vermeld worden. Een spijker? Naast verschillende afval- en artisanale kuilen kon ook een waterput (de enige op de site) volledig onderzocht worden. De constructie bestond uit vier verticale pijlers waartegen horizontale planken waren aangebracht. De put werd tot in de watervoerende zandlaag aangelegd. Onder de grondwatertafel waren de houten bekisting en de organische vulling goed bewaard.

Het grijs gebakken aardewerk (ondermeer braadpannen, tuitpotten en kogelpotten met omgeslagen rand) is alomtegenwoordig. Daarnaast is er de aanwezigheid van geïmporteerde waar zoals roodbeschilderd aardewerk (Rijnland/Noord-Frankrijk) en producten uit het Maasland.

De globale studie van de aangetroffen sporen en vondstmateriaal alsook de verwerking van alle bulkmonsters enz... moeten het mogelijk maken een vrij duidelijk beeld te verwerven van een agrarische nederzetting in de kustvlakte in de Vroege- en Volle Middeleeuwen.

SCHIETECATTE LIESBET & PIETERS MARNIX

Het laat-middeleeuws vissersmilieu Walravenside verder onderzocht (W.-VI.)

De opgraving van de voorbije zomer te Raversijde liep van 15 juni tot 25 oktober. In deze tijdspanne van ruim 3 maanden is in de vroegere tuin van Jeanne Van Belleghem een zone van 105 m², plaatselijk tot 4 m diepte onderzocht. Het onderzoek op deze plaats is een vervolg op de opgravingen van 1996-1997 onder de huidige dienstparking, van 1997 in de zone met natuurherstel en van 1999-2000 in functie van de re-creatie van het laat-middeleeuws vissersdorp Walravensijde. De onderzochte zone van de afgelopen campagne is zeer interessant gebleken omdat de verschillende fasen van het voormalig grondgebruik op deze plek uitzonderlijk goed leesbaar zijn gebleven. We geven hiervan een kort overzicht.

Het oudste aangesneden spoor is een veenwinningsput. Op de onderzochte plaats is, net als op zovele andere plaatsen in de kustvlakte in de periode 13de-14de eeuw, de in de ondergrond aanwezige veenlaag uitgestoken om als brandstof te dienen o.a. voor steden als Brugge en Gent. Na de uitvening is de put gedempt met de niet gewenste sedimenten (vooral klei) en kreeg het terrein opnieuw een bestemming als landbouwgrond.

In 1399 gaf hertog Jan zonder Vrees, als reactie op de zware stormen die de kust hadden geteisterd en ook een deel van Walraversijde hadden vernield, de opdracht om de kustwering te versterken door de aanleg van een nieuwe dijk, later bekend als de 'Gravejansdijk'. Om deze nieuwe dijk te bouwen werd, gezien de wetten van de minimale inspanning, de klei zoveel mogelijk in de onmiddellijke omgeving gewonnen, m.a.w. onmiddellijk landinwaarts van de aan te leggen dijk. Ruim de helft van de gedurende het afgelopen jaar onderzochte zone werd in beslag genomen door één van deze in functie van de dijk aangelegde kleiwinningsputten.

Deze zone die dus reeds was uitgeveend wordt op dit ogenblik ook grotendeels ontdaan van de aanwezige klei. De meeste van deze putten bleven naderhand waarschijnlijk een tijd openliggen vermits de eerste prioriteit erin bestond de dijk te bouwen. Sommige van deze kleiwinningsgebieden zoals deze in de zone met natuurherstel werden later nooit meer door mensenhand gedicht maar raakten slechts geleidelijk aan gedempt door met de wind aangevoerd zand. Deze gang van zaken is eigenlijk evident vermits men in de omgeving gewoon weg onvoldoende sediment had om de in functie van de dijk gecreëerde kraters te dichten.

Één reactie op dit probleem wordt geïllustreerd door het onderzoek van deze zomer. Aanvankelijk is deze kleiwinningsput inderdaad blijven open liggen. Dat leiden we af uit de zandige ingespoelde laagjes op de bodem die vermengd zijn met slierten plantaardige resten afkomstig van een weelderige plantengroei vergelijkbaar met deze van een vijver of poel met stilstaand water. Een manier om zo'n hinderlijke putten in de omgeving van een bewoning te dempen is ze te gebruiken als stortzones. En dit is inderdaad gebeurd ter hoogte van het vissersdorp Walravenside: van aan de randen werden mekaar opvolgende pakketten in de onderzochte put gestort. Deze bestaan vooral uit organisch afval zoals as-, planten- en dierlijke resten gemengd met mineraal materiaal zoals ceramiek en diverse voorwerpen uit het dagelijkse leven van de gebruikers van dit stort. Een deel van het afval is te identificeren als etensresten zoals visgraten, mosselschelpen, allerlei ander dierlijk bot, eierschelpen, okkernoten, kersenpitten, ... Andere zaken worden gecatalogeerd onder de noemer van diverse verloren of weggeworpen voorwerpen zoals een pelgrimsinsigne, een versierde houder voor een relikwie, een munt, riemtongen en vele stukken metaal waarvan pas na een kuisbeurt zal duidelijk zal worden waarover het gaat. Daarnaast zijn er ook fragmenten van houten kommetjes, stukjes touw en leer. Eén van de meest bijzondere lagen in dit stort is trouwens een laag met afval uit het atelier van een schoenmaker. Op deze resten komen we iets verder terug.

Er zijn dus tot nu toe al drie fasen in het grondgebruik herkend: veenwinning, kleiwinning en stortplaats. Eens de kleiwinningsput volledig opgevuld was met stortpakketten, wordt de zone doorkruist door een met bakstenen geplaveide weg die blijkbaar de bedoeling had de toegankelijkheid van de door de kleiwinningsputten van de dijk afgesloten woonzone te verbeteren. Het is de eerste maal dat te Walraversijde een weg in baksteen aangetroffen wordt. Vroeger waren wel reeds aarden paadjes herkend, maar nog geen weg zoals deze. De bakstenen van de weg zelf zijn plat gelegd in rijen waarin de stenen ten opzichte van de stenen in de vorige rij een halve steen opschuiven. Aan de zijkant is de weg afgeboord met 3 rijen bakstenen die op hun kant gezet zijn. De weg is in zijn totaliteit 1,75 m breed. Tot waar de weg loopt is niet geweten.

Uiteindelijk raakt ook de weg in onbruik en wordt er zelfs een huis bovenop gebouwd. Deze woning was voorzien van een uitgebreid net van bakstenen riolen. Dit huis is vermoedelijk gezien de omvangrijke aspakketten die het afdekten gedeeltelijk afgebrand. Deze woning werd opgevolgd door een nieuw huis dat een stuk beter bewaard was, vermits van één van de muren nog 11 steenlagen bewaard waren gebleven. In de uitbraaksporen van deze

woning is een metalen vizier van een helm aangetroffen vermoedelijk van een Spaanse belegeraar van Oostende uit het begin van de 17de eeuw.

Na een periode van vermoedelijk agrarisch landgebruik wordt deze plek ergens in de 18de eeuw uitgekozen om er opnieuw (minstens voor de derde keer dus) een huis te bouwen. Dit staat nog afgebeeld op een kaart van 1880 en wordt waarschijnlijk iets later afgebroken en opgevolgd door de huidige woning van Jeanne van Belleghem.

Tot hier de in het bodemarchief uitzonderlijk goed gedocumenteerde evolutie van dit perceel gedurende de laatste 7 tot 8 eeuwen.

Hierboven werd reeds gesproken over een laag in het stort die bestond uit niets anders dan leersnippers. Dit is een zeer bijzondere laag, want ze bewijst dat er in het dorp een schoenmaker actief was. De laag omvat vooral kleine, meestal langwerpige stukjes leer waarin geen enkele vorm van een afgewerkt product is te herkennen. De laag bevat slechts enkele grotere stukken zoals een zooltje van een kinderschoen en een stuk van een messchede.

In de middeleeuwen werd er een onderscheid gemaakt tussen een schoenmaker en een schoenhersteller. Een schoenmaker mocht enkel nieuw leer gebruiken, een schoenlapper mocht geen nieuw leer gebruiken: hij moest de nog bruikbare delen van oude schoenen gebruiken om er nieuwe schoenen mee te maken. Omdat er in deze laag lederafval geen oud leer gevonden is en de langwerpige afsnijdsels er nog nieuw uitzien (ze zijn nog niet platgelopen, want ze hebben nog de oorspronkelijke dikte van het vel en ook de poriën van de haarinplanting zijn nog te zien), is dit het afval van een schoenmaker die met nieuw leer werkte.

Er is de voorbije jaren al onderzoek gedaan naar wat die schoenmaker nu precies maakte. Al sinds de start van de opgravingen in 1992 worden immers in de natte kleilagen af en toe stukken leer gevonden. Leder blijft net zoals het ander organisch materiaal goed bewaard in een natte omgeving die van de lucht afgesloten is. De vondsten omvatten niet enkel schoenen, maar ook riemen, gordeltasjes, mes- of dolkschedes. Dit materiaal, dat het voorwerp uitmaakte van haar licentiaatsverhandeling, wordt door Liesbet Schietecatte uitvoerig toegelicht in Archeologie in Vlaanderen, dl. VI.

SEILLY MARIE

RONCOURT – Eglise Saint-Georges (Moselle) (F57)

L'église de Roncourt construite sur un plan rectangulaire, présente une nef à deux travées voûtées sur croisées d'ogives, attribuable au XVe siècle et un chœur sur un format plus carré, qui pourrait être antérieur. A l'extrémité ouest de la nef se dresse un clocher rectangulaire dans lequel a été percé le portail d'accès actuel de l'église. Un ossuaire est adossé contre sa façade sud.

A l'occasion des travaux de réfection des enduits du clocher et du réseau d'évacuation des eaux pluviales, induisant le creusement de tranchées, le Service régional de l'archéologie a réalisé une évaluation du potentiel funéraire conservé et tenté d'affiner les observations sur le clocher, qui a subi d'importants travaux à la fin du XIXe-début du XXe siècles.

Le suivi des tranchées, larges de 0,4 m pour une profondeur moyenne de 0,6 m, a permis de repérer une dizaine de sépultures dont les cotes d'apparition sont de l'ordre de -0,45 m. Les ossements n'ont pas été dégagés car l'impact d'une fouille aurait représenté plus de destruction que les tranchées elles-mêmes. Leur localisation se répartit sur l'ensemble du cimetière sans réelle concentration.

Les ossements observés sont attribuables à des adultes d'âge plutôt avancé. Le mobilier repéré dans les remblais est attribuable aux périodes moderne et contemporaine.

Les observations réalisées sur les maçonneries du clocher attestent sans conteste les phases de travaux réalisées aux XIXe et XXe siècles, à savoir le percement de la porte actuelle d'accès à l'église surmontée d'une niche trilobée sur la phase ouest du clocher, alors que l'accès d'origine se situait probablement dans la nef. Les baies ogivales situées à l'étage du clocher sont, elles aussi, réincrustées dans les façades.

Seules la petite fenêtre aux jambages chanfreinés de la face est, ainsi qu'une petite ouverture dégagée en dessous de la fenêtre ogivale de la face sud, pourraient appartenir à la phase ancienne. Enfin, l'ossuaire dans son état actuel, appartient clairement à une phase postérieure à l'édification du clocher. On peut néanmoins noter qu'aucune rupture n'a pu être clairement repérée dans le développement des chaînes d'angle du clocher là où elles ont pu être observées, ce qui tendrait à penser que l'élévation conservée appartient dans son volume, à une seule phase ancienne de construction.

VAN BELLINGEN STEPHAN & VANDENBRUAENE MARIT Galmaarden, van gallo-romeinse nederzetting tot Sint-Pauluskapel (VI.-Br.)

Medio november 2000 werd het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium gecontacteerd om een controle uit te voeren in de Sint-Pauluskapel te Galmaarden. Tijdens de thans afgewerkte restauratiewerken stootte de aannemer bij het uitgraven van een controlesleuf op menselijke resten. Wat aanvankelijk een controle moest worden zou al snel uitgroeien tot een kleinschalig noodonderzoek waarvan we hier de eerste, voorlopige resultaten brengen.

Een eerste belangrijk nieuw gegeven is het feit dat de Sint-Pauluskapel werd opgetrokken op een site die reeds in de gallo-romeinse periode werd bewoond. Op slechts enkele tientallen meters van de kapel kan waarschijnlijk een gallo-romeinse nederzetting gelokaliseerd worden. De talrijke tegula- en imbrexfragmenten alsook de hoeveelheid aardewerkscherven die in de kapel en op de omliggende akkers werden geborgen spreken voor zich.

Ondanks de aanwezigheid van dit gallo-romeins materiaal blijkt er geen enkel verband te bestaan tussen de veronderstelde villa en de laatmiddeleeuwse kapel. De oudste middeleeuwse sporen kunnen we momenteel in de karolingische periode situeren. Onder de kapel werden een drietal, zware paalkuilen ontdekt die vermoedelijk aan een vrij groot gebouw kunnen worden toegeschreven. Het aardewerk dat met deze structuur kan geassocieerd worden blijkt uit de 9de-10de eeuw te dateren. In een laatmiddeleeuws nivelleringspakket werden, weliswaar in versmeten context, ongeveer 2000 karolingische en vermoedelijk enkele merovingische fragmenten aangetroffen. Het gaat in hoofdzaak om lokale en/of regionale producten. Opvallend is wel dat Duitse importproducten (b.v. Badorf) vrijwel volledig ontbreken, maar een aantal vormen blijken nauw aan te sluiten bij deze die courant in Noord-Frankrijk voorkomen.

Tijdens de tweede helft van de 14de of het begin van de 15de eeuw werd het terrein als een akker gebruikt. Op het einde van de 15de of het prille begin van de 16de eeuw werd een egalisatielaag aangebracht op de zuidoostelijk georiënteerde helling met de bedoeling het terrein bouwrijp te maken. Korte tijd na het aanbrengen van dit pakket, waarin wat gallo-romeins materiaal maar voornamelijk karolingische en volmiddeleeuwse scherven werden aangetroffen, werd een lichte, bakstenen constructie opgetrokken. Gezien de hoge graad van

destructie van de muren en de bijhorende uitbraaksporen is het moeilijk een functie aan dit gebouw toe te kennen. Waarschijnlijk in het begin van de 16de eeuw werd de huidige Sint-Pauluskapel opgetrokken. Het gaat om een bakstenen gebouw in laatgotische stijl. Opmerkelijk is wel dat de gevel tegen de rest van het gebouw werd aangebouwd, weliswaar tijdens dezelfde bouwcampagne. Aanvankelijk bestond de vloer uit een laag aangestampte leem die later werd bedekt met vrij grote, geel en groen gekleurde ceramiektegels. Deze werden in de 17de eeuw op hun beurt uitgebrouwen. Vooraleer het vloerpeil van de kapel eens te meer werd opgehoogd werden in het westelijke deel van de gebedsruimte een zestal personen bijgezet.

Alle begravingen waren gelijk georiënteerd met het hoofd naar het westen, in een positie uitgestrekt liggend op de rug met de armen gekruist over de borst of het bekken, behalve één jong volwassen man liggend op de buik met de linkerhand gevouwen tot een gebalde vuist. In totaal betreft het vijf volwassen personen tussen 25 en 40 jaar oud, vier mannen en een vrouw, en één juveniel tussen 13 en 15 jaar, vermoedelijk een jongentje. De metingen tonen een gemiddelde lengte van 1,72 m voor de mannen en 1,66 m voor de vrouw. Geen van allen was grof en robuust gebouwd, maar eerder tener en slank. Twee mannen bezitten gehele breuken aan de ribben en aan de onderarmen, de andere twee mannen en de vrouw hebben vooral te maken gehad met atrose aan de wervelkolom. Opvallend veel aanwezig is cariës, vroegtijdig tandverlies, tandsteen, periodontitis en abcessen in het kaakbot, wat verwijst naar een zeer slechte mondhygiëne. Het kind zou mogelijks kunnen gestorven zijn aan de infectie rondom het abces in de bovenkaak. Verder zijn veel anatomische skeletvarianten opgemerkt, zoals b.v. extra schedelnaadbeenderen, die enerzijds erfelijk en anderzijds aangeboren kenmerken voorstellen. Tekenen van stress tijdens de kinderjaren, door ondervoeding en/of ziekte, vertoont zich in de vorm van groeistoornissen op het tandemail en is duidelijk aanwezig bij alle mannen. Ook bezitten zij aanwijzingen die te maken hebben met chronische overbelasting van de schouders en de wervelkolom, waarschijnlijk door het verrichten van zware arbeid. Elk skelet is gedetailleerd beschreven in een osteologische inventaris en morfometrisch geanalyseerd waarbij de basisgegevens en ook bijzondere skeletgegevens zullen worden voorgesteld in een fysisch antropologisch rapport.

Het kleinschalig onderzoek in de Sint-Pauluskapel heeft een aantal vraagtekens weggewerkt en nieuwe gegevens aangereikt. Na het beëindigen van de restauratiewerken, voorzien in de zomer van 2001, hopen we nog enkele sleuven te kunnen aanleggen aan de buitenzijde van de kapel en aldus meer gegevens te verkrijgen over de karolingische occupatie van het gehucht Sint-Paulus. Tevens blijven we met een hele reeks historische vragen zitten die enkel en alleen door een diepgaand archivalisch onderzoek een antwoord kunnen krijgen. De plaatselijke geschiedkundige vereniging *Het Oude Land van Edingen en Omgeving* tracht op dit vlak haar steentje bij te dragen.

WILLEMS DIDIER

Clôture des recherches autour des ruines du château renaissant à Boussu (Ht)

En septembre 2001, s'est clôturé un cycle de plusieurs années de fouilles archéologiques à Boussu (Hainaut), sur le site du château construit dès 1539/1540 en style Renaissance pour le seigneur Jean de Hennin-Liétard. Loin d'offrir encore de nos jours le prestigieux complexe castral commandité par ce noble, Grand écuyer de Charles Quint, le domaine réduit à une propriété d'environ 12 hectares a néanmoins livré une quantité plus qu'appréciable de données majeures.

Ces trois dernières années, elles concernaient les implantations ainsi que les modifications apportées à celles-ci devant et autour de la galerie d'entrée cantonnée de ces deux tours-châtelets (Z1-Z2). Les occupations s'étendent du Bas Moyen Age au moins jusqu'aux destructions massives en 1944 et durant les décennies qui ont suivi.

La dernière campagne, entreprise sous la conduite d'un attaché au Service de l'Archéologie du Ministère de la Région wallonne (Direction Hainaut I), visait en priorité à clôturer l'étude de la zone devant le porche de la galerie (Z1); d'autre part, un accompagnement des travaux de restauration de la galerie (Z2) était impératif (enregistrements, analyses et options/choix de travail).

Outre la poursuite de sondages ponctuels et la suppression de bermes témoins, il était opportun de sonder le périmètre méridional des douves afin d'obtenir un complément d'informations les concernant (étendue, modifications et toutes structures associées). Même si la longue et profonde excavation projetée au sud-ouest du site fut post-posée à une date indéterminée, deux autres tranchées, de moindre importance et très limitées spatialement, ont été ouvertes au sud-est du châtelet d'entrée occidental. Elles ont permis de mettre au jour notamment deux sections maçonnées de la contre-escarpe dont le départ buttant contre la façade orientale de l'aire de défense avait été dégagée antérieurement (2000). Cette structure est figurée sur le plan d'un ingénieur français daté de 1690 (Willems Didier, 2001. Boussu/Boussu : l'aire d'approche méridionale du château renaissant, un héritage médiéval ?, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 9, p. 68-71).

A l'opposé, c'est-à-dire en contrebas occidental de l'aire de défense (boulevard ? barbacane ?), en saillie par rapport à la contre-escarpe et devant les châtelets, fut dégagé un large accès à gradins menant au bord de la berge méridionale des douves. A l'origine, celui-ci était bordé à l'ouest par un mur dont les fondations et le registre inférieur étaient en pierre; ce mur de protection rejoignait et s'imbriquait à angle droit dans la berge septentrionale du cours d'eau qui coulait au sud du site. L'axe et les vestiges de cette structure ont été maintenus puisqu'ils servirent à asseoir un mur (vraisemblablement dès la fin du xviiie s.) qui, assez étrangement, prenait appui contre la façade méridionale du châtelet occidental. Dès cet instant, le corps de défense en saillie dans les douves fut rasé et le chemin à gradins totalement condamné par recouvrement.

Ce long mur tardif serait contemporain du cours d'eau créé dans les premiers comblements des douves et de l'accès voûté qui le surplombait pour pénétrer dans la galerie. Par contre, un doute subsiste quant à un lien temporel avec l'ensemble de caves annexées aux faces orientale et occidentale de la galerie; en effet, celles-ci ont soit été édifiées peu avant la Révolution ou durant le séquestre (1792-1806), mais cette hypothèse est peu probable, soit lors de l'édification d'une aile nouvelle sur les bases de la galerie par le comte Maurice de Caraman vers 1810.

Leur démontage, quasi inévitable en raison de l'instabilité et l'insécurité, a apporté des compléments d'informations précieux pour la compréhension des aménagements qui ont été mis en chantier dès la seconde moitié du xviiie s.

Enfin, les positions supposées des jardins dits "flottants" qui émergeaient des douves du xve à la moitié du xviiie s. furent repérées par détection.

La phase de post-fouille est en cours depuis le mois d'octobre; le traitement des données devraient permettre d'affiner la chronologie établie à ce jour et d'exploiter de multiples domaines dont l'architecture civile, qu'elle soit militaire ou résidentielle.

Stadsarcheologie - Archéologie urbaine

Stadtarchäologie

BIS-WORCH CHRISTIANE

Das Kloster auf „Heilig Geist“. Ein Vorbericht (GDL)

Da ein Grossteil der Gebäude des geplanten Justiz-Viertels dort entstehen soll, wo einst das Heilig-Geist Kloster stand, wurden in diesem Jahr die Ausgrabungen fortgesetzt, welche 1996 schon einmal begonnen, dann aber wieder unterbrochen worden waren.

Das Frauenkloster bildet sich um 1230 auf dem „Scadeburch“. Es erhält besonders in der Anfangszeit zahlreiche Schenkungen und Privilegien durch Gräfin Ermesinde, wird aber auch von ihren Nachfolgern unterstützt. Es ist ein starker Orden, offen zunächst nur für Frauen aus dem hohen Adel, der nach den Regeln der „Büsserinnen der Hl. Magdalena“ lebt, später jedoch dem Klarissen-Orden beitrifft und sich damit auch dem niederen Adel und dem hohen Bürgertum öffnet. Papst Urban IV gibt die Klarissen 1264 in die Obhut der Kölner Franziskaner; durch gleichzeitige Auflockerung der Armutregel kann der Orden jedoch seine Güter und Privilegien behalten.

Schon Mitte des 15. Jh. - unter Philipp de Bourgogne- werden Teile des Klostergartens zur Erweiterung der Festung herangezogen. Trotzdem scheint zunächst genug Geld vorhanden um die Kirche zu vergrößern. Dies ändert sich mit den Kriegswirren des 16. Jh., in deren Folge der Niedergang des Klosters nicht mehr aufzuhalten ist.

1675 werden Teile des Klosters aus kriegstechnischen Gründen abgerissen. Da nur noch wenige Nonnen anwesend sind, logieren Teile des Militärs mit im Konvent. 1687 nimmt Vauban das Konventsgebäude endgültig in Besitz. Entgegen der ursprünglichen Pläne Vaubans, wird das Kloster jedoch nicht abgerissen, sondern bis 1770 als Unterkunft bzw. Magazin genutzt.

Zunächst traten unterhalb des modernen Steinschotters die Reste der garnisonszeitlichen Gebäude zu Tage, wie z.B. die sog. Speiseanstalt, das Brunnenhaus und mehre kleinere Stallungen (entstanden zwischen 1826-41).

In 3,5 Metern Tiefe konnten schließlich die Reste der Kirche und des Klosters erfaßt werden, welche z.T. bis zu einer Höhe von 1-2 Metern im aufgehenden Mauerwerk erhalten sind. Einige Mauern tragen noch Putzreste. Der Laufhorizont besteht aus einem einfachen Steinplaster, das sich in fast allen Räumen wiederfindet. Nur ein Raum enthielt einen Holzfussboden und war zudem durch einen grossen Kamin beheizt.

Die Bauzeit der bislang erfassten Strukturen scheint anhand der zahlreichen Münzen in die zweite Hälfte des 15. Jh. zu fallen. Die Grundrisse von Kirche und Kloster sind bis auf wenige Abweichungen mit einem Plan aus der Zeit Vaubans zu vergleichen. Allerdings zeichnet sich schon an mehreren Stellen ab, dass mit weiteren, älteren Baustrukturen zu rechnen ist. Abgesehen von den zahlreichen Gräbern, wurde eine Unmenge an skulptierten und farbig gefassten Bauelementen, Gewölbeabschlusssteinen und Teile grösserer Grabmonumente gefunden. Besonders hervorzuheben ist ein farbig gefasstes Kapitell mit der Darstellung eines Weinbauern im Weinberg.

Es soll noch angemerkt werden, dass der 1996 während der Sondagegrabung entdeckte gepflasterte Weg ausserhalb des Klosters weiter freigelegt werden konnte.

Mit grosser Wahrscheinlichkeit handelt es sich bei dem gefundenen Steinplaster um jene kleine Gasse, die Deventer 1560-65 in seinem Plan festhält.

Die Ausgrabungen, welche im nächsten Jahr fortgesetzt werden, sollen später in Form einer archäologischen Krypta unter der zukünftigen „Cité judiciaire“ erhalten- und einem breiten Publikum zugänglich gemacht werden.

BIS-WORCH CHRISTIANE

Die neue Mittelaltersektion des Nationalmuseums Luxemburg (GDL)

Die archäologische Krypta wird in erheblichem Masse die zukünftige Mittelaltersektion des Nationalmuseums ergänzen können. In der Tat konnte im Zuge der Renovierungsarbeiten der alte Platzmangel nur in wenigen Bereichen bereinigt werden. Die Mittelaltersektion trägt dieser Situation Rechnung, kann sie doch auf bestehende Strukturen (Burgen, Kirchen, einzelne Gebäude) zurückgreifen.

Die vier zur Verfügung stehenden Säle werden dahingehend genutzt, einen Überblick über die luxemburger Geschichte zu verschaffen:

Saal 1 behandelt die politische Entwicklung des luxemburger Grafenhauses und die der mittelalterlichen Gesellschaft.

Saal 2 ist dem alltäglichen Leben gewidmet, aufgeteilt in die Kapitel: häusliche Arbeiten (kochen, weben, spinnen, nähen), Mode, Spiel, Musik und Zeitvertreib.

Saal 3 führt diese Idee weiter, behandelt jedoch die Themen des Handwerks und der Architektur (Bauhandwerk, Material, Innen- und Aussengestaltung).

Saal 4 dient zur Darstellung des religiösen Lebens, von der Taufe bis zum Begräbnis. Devotionalien, Hausaltäre und Amulette gehörten einzelnen Personen; Taufsteine, Grabplatten, Vortragekreuze, Retabeln und Kapitelle dagegen zur Liturgie in der Kirche.

Einzelne Orte können in dieser Konzeption kaum dargestellt werden. Die archäologische Krypta wird so eine Möglichkeit darstellen, dieses Manko auszugleichen.

BRULET RAYMOND, BRUTSAERT ANNE & VERSLYPE LAURENT

Les édifices canoniaux de Notre-Dame de Tournai, ou la suite différée d'une redécouverte commencée en 1942. (Ht)

C'est effectivement en 1940 que les bombardements affectèrent sérieusement l'environnement bâti situé le long du bas-côté septentrional de la nef romane de la cathédrale Notre-Dame de Tournai. Outre le dégagement de l'espace qui y était occupé par la chapelle paroissiale Notre-Dame, fondée en 1516 à l'emplacement du cloître, un mur de façade des édifices du XIIe siècle qui le jouxtaient au nord-ouest était remis au jour.

Ce pan de mur qui agrémente désormais la place Paul-Emile Janson de ses baies en plein ceintre et colonnettes jumelées caractéristiques, ferme encore un espace depuis lors délaissé : il s'agit de l'angle, maintenu à ciel ouvert après un remblai sommaire, formé par deux édifices classiques aujourd'hui reconstruits ou restaurés. Cet espace couramment dénommé "quadrilatère" par la population tournaisienne ou "porte du cloître", est en réalité un des derniers espaces qui puisse être considéré comme le conservatoire des bâtiments canoniaux.

C'est donc à la suite des fouilles de l'espace des anciens cloîtres, conduites de 1997 à 1999, et grâce à celles de l'espace dit du "quadrilatère" durant l'été 2001, toutes réalisées

grâce aux subventions du Ministère de la Région Wallonne, qu'est aujourd'hui permise la redécouverte des édifices canoniaux.

Concernant les tracés et les reconstructions des cloîtres successifs, nous renvoyons aux chroniques d'Archaeologia Mediaevalis antérieures ainsi qu'aux Chroniques de l'Archéologie Wallonne des dernières années. Nous nous attarderons ici plutôt sur la fouille réalisée en 2001, plus directement liée à la problématique des édifices canoniaux qui jouxtaient le cloître. Trois questions étaient posées à l'heure d'entamer les recherches, et fixaient les objectifs suivants. Il s'agissait :

- de mettre en évidence et de restituer les solutions de circulation internes qui permettaient de passer des horizons de sol pré-romans et romans des cloîtres à ceux, sensiblement plus élevés, du parvis et de la cathédrale au sud et à l'ouest du site ;
- d'explorer pour la première fois des volumes intérieurs de bâtiments canoniaux qui jouxtaient le cloître ;
- d'atteindre éventuellement les niveaux carolingiens, mérovingiens et antiques.

On peut d'ores et déjà affirmer que le premier objectif n'est que partiellement atteint : les variations des niveaux de sol ont été estimées et partiellement expliquées mais la nature des lieux n'apporte pas de précision sur les circulations anciennes. D'importantes strates de remblai ont effectivement été apportées après les chantiers de restauration des années quarante et cinquante, et une grande partie des remblais de construction du XVIIIe siècle a ainsi dû être enlevée pour pouvoir véritablement entamer les recherches. Le nettoyage du site insalubre, puis des nombreuses maçonneries modernes et contemporaines qui affleuraient sous les remblais a donc été la première étape du travail, révélant simultanément l'ampleur de l'impact des travaux modernes et contemporains sur les vestiges médiévaux.

Par contre, du point de vue fonctionnel et répondant tout à fait à notre second objectif, la salle romane fouillée est de la plus haute importance dans la topographie des bâtiments claustraux. Seuls les départs de cloisons de pièces ouvertes sur la galerie nord-est du cloître avaient été entrevus lors des fouilles de 1998 et de 1999. De ce côté, grâce au suivi des travaux de l'aménagement de place Paul-Emile Janson (1999), on sait que les constructions du XIXe siècle parmi lesquels les bâtiments de la poste de l'architecte Bruno Renard dont les plans originaux d'implantation doivent être prochainement étudiés, ont considérablement bouleversé le sous-sol. Etant donné l'impact des travaux de construction modernes et contemporains de l'Hôtel des anciens prêtres, clôturant le site au nord-ouest, celui de l'édifice accueillant actuellement les Archives générales du Royaume, fermant le site au nord-est cette fois, et celui des travaux encore récemment conduits dans le périmètre de l'école dite des Frères, plus au nord, on mesure l'importance de l'espace dit du "quadrilatère" au regard du second objectif.

Le troisième objectif n'a aussi été que partiellement atteint : quelques structures bâties ont été fouillées dans un espace extrêmement réduit, mais aucune stratigraphie ancienne significative n'a été conservée ou n'a pu être explorée. Sans entrer dans le détail de descriptions laborieuses, nous évoquerons donc brièvement ici trois apports en relation avec chacun des objectifs avoués, en commençant par le dernier évoqué ci-dessus.

Les plus anciennes traces d'occupation ont été observées sur quelques dizaines de centimètres carrés à peine. Il s'agit de maçonneries importantes et remaniées à trois reprises, dont la double relation à des niveaux de circulation tantôt rehaussés, tantôt abandonnés (radier, béton de sol), et à l'espace qui précède directement la première grande cathédrale du Xe-XIe siècle, nous permet d'établir des liens avec plusieurs horizons carolingiens et plus largement pré-romans fouillés autour de l'édifice depuis 1942 (place de l'Evêché, Vieux-Marché-aux-Poteries, place Paul-Emile Janson, Jardins de l'Evêché). Des forages tubés ont été réalisés afin de contrôler la stratigraphie sous-jacente. Seules d'importantes couches de terres noires très

humides et instables ont été repérées, sans que l'on puisse néanmoins les mettre en relation avec les ensembles similaires déjà repérés sur plusieurs sites voisins.

La construction de la nef romane du XIIe siècle qui agrandit le plan des sanctuaires pré-romans vers l'ouest surplombe les structures de la fin du haut Moyen âge. Ce trait confirme le phénomène désormais bien documenté à Tournai, à savoir la construction des fondations romanes après arasement total des édifices antérieurs, autour de la nef du moins, en les surmontant dès que le tracé divergent des structures l'impose. Les conséquences problématiques de ces rencontres hasardeuses et curieusement gérées sur le plan de la construction, accentuent parfois aujourd'hui les problèmes de stabilité des structures en élévation, nés de la combinaison de ce phénomène avec les tassements différentiels causés par d'imposantes accumulations stratigraphiques naturelles et anthropiques. La tranchée de fondation monumentale du XIIe siècle n'a ainsi été mise en évidence qu'à l'est des pièces fouillées, en 1942 sous la future galerie du cloître, tandis qu'elle disparaît sur le site dit du "quadrilatère" ou au niveau d'un ancien portail découvert plus à l'est en 1999, le long du bas-côté septentrional. Une situation analogue et presque symétrique est documentée le long du bas-côté méridional (Vieux-Marché-aux-Poteries). Cette convergence des informations, associée aux résultats des sondages conduits dans le cadre de l'étude en stabilité (voir par ailleurs dans ce volume), nous aide d'ores et déjà à préciser les modules d'implantation des édifices pré-romans par rapport à l'héritage antique tardif longtemps maintenu et par rapport au bouleversement général du XIIe siècle.

Le second apport concerne précisément la romane. Trois structures principales ont été découvertes en relation avec le bâti environnant.

La nef du XIIe siècle et les vestiges du mur du bâtiment canonial fouillé sur lequel était appuyé la galerie nord-occidentale, de peu postérieur à la nef, s'imposent évidemment dans le paysage monumental du site. La pièce que nous avons fouillée est donc limitée au sud-est par ce mur de façade vers le cloître, percé d'une fenêtre et d'une porte en plein ceintre, par un mur de façade arrière sis plus à l'ouest, et par le départ d'un mur de refend enregistré en 1914 qui détermine la longueur de la pièce sous les actuelles Archives Générales du Royaume ainsi que, par conséquent, sa largeur hypothétique. La surface restituable de cette pièce de la seconde moitié du XIIe siècle atteint 110 m². Une fenêtre symétrique à l'exemplaire encore conservé, enregistrée en 1914, permet de juger de l'homogénéité et de la préservation stylistique de la façade de la pièce dans la galerie du cloître, jusqu'au début du XVIe siècle, tandis que les baies d'ouverture localisées plus à l'est de cette galerie occidentale du cloître ont été remaniées à plusieurs reprises tel que la documentation de ce secteur du cloître en 1914 permet d'en juger.

Le sol de la pièce est constitué d'un radier peu épais de pierres posées de chant. Nous l'avons fouillé sur une superficie appréciable, en relation avec une banquette maçonnée périphérique continue très bien conservée, et la porte qui ouvrait sur la galerie, également préservée in situ. Il est notamment curieux que le passage de cette porte se soit fait par l'intermédiaire du banc en pierre qui, surbaissée, y constitue une haute marche, témoignage d'une éventuelle mais peu probable transformation du programme architectural.

L'importance de la pièce fouillée, affirmée tant par la préservation de son architecture du côté du cloître que par sa superficie et le dispositif originel de banquette maintenu jusqu'à l'abandon final, nous invite à y proposer la localisation de la salle capitulaire médiévale, identification qui mérite d'être encore discutée. Cependant, hormis les recoupements chronologiques qui seront sans doute possibles à propos des transformations tardo-médiévales et modernes notamment, il reste peu probable que les sources écrites des Archives du Chapitre cathédral dont on connaît l'irremplaçable richesse, puissent pourtant préciser cette hypothèse. La question de la localisation de l'école capitulaire, puis de sa délocalisation et de celle de la

salle capitulaire même doit par exemple être approfondie (PYCKE 1986). Notons au passage qu'aucune base de colonne ou de pilier ni de contrefort n'a été fouillée dans l'emprise préservée.

Le mur de la façade opposée à celle du cloître ouvrait vers les édifices longeant le parvis de la cathédrale plus à l'ouest, et une cour dont on situe encore approximativement l'emplacement. Les phases de transformations de ce mur témoignent partiellement des contrastes entre les niveaux de circulation sis du côté du cloître et ceux du côté du parvis et de la courée déservant entre autres les granges et celliers. La porte originelle décentrée qui ouvrait vers ces espaces nord-ouest et les degrés d'un petit escalier qui permettait d'accéder aux niveaux supérieurs qu'ils déterminent, sera ainsi remodelée à quatre reprises. Chaque modification est en relation avec un bouleversement du bâti en direction du parvis et des annexes canoniales (création ou changement du cloisonnement de pièces), ainsi que celui des sols associés. Tout d'abord aménagée en tenant compte de la banquette maçonnée qui est appuyée à la fondation et au départ d'élévation du mur, la baie d'ouverture désignée n'est sans doute plus une porte depuis longtemps quand la dernière modification intervient : elle est associée à la création d'une cheminée bien conservée, achevant de marquer les rehaussements de sols importants documentés de ce côté. Cette dernière modification et la condamnation de la baie a sans doute accompagné les modifications importantes qui survinrent lors de la construction de la chapelle Notre-Dame.

Le remblai et l'aménagement de sous-sols au niveau des galeries démantelées du cloître ont rendu caducs et difficilement viables l'ancienne grande pièce romane désormais enterrée et dépourvue d'apport de lumière et d'accès directs.

La modification du cloisonnement des volumes situés à l'ouest vit par exemple maçonner un large mur entièrement réalisé à l'aide de fragments sculptés de résilles gothiques parfaitement réappareillés. Il est impossible à ce jour de déterminer l'origine exacte du démontage de ces pierres.

En troisième lieu c'est-à-dire au XVIIIe siècle, l'association de creusements de profondes tranchées de fondation, le pontage des structures anciennes à l'aide d'arcs en brique, et le remblai des fondations ainsi que leur creusement simultané pour la poursuite du chantier sont autant de traits caractéristiques qui déterminent la relation des nouveaux noyaux de construction aux édifices médiévaux.

La fouille du quadrilatère, outre les réponses aux objectifs énoncés dans notre introduction, ont enfin abouti à quatre premières conclusions.

1. Il est fort probable que nous ayons découvert la salle capitulaire du XIIe s., dont on sait, contrairement aux exemples monastiques, que la fonction ne répond pas à un schéma typologique et topographique strict en milieu canonial (cfr par exemple PICARD 1994 et ESQUIEU 1998). Cette découverte majeure en marge du site des anciens cloîtres (place P.-E. Janson) et de celui du parvis (place de l'Evêché) est une des conclusions essentielles de la fouille dans le cadre de la compréhension des espaces romans. Au regard de cette hypothèse, la question de l'école capitulaire et de son transfert reste par exemple posée, surtout dans le cadre des transformations tardives qui affectent les lieux à un moment où l'école disparaît.

2. L'étude des vestiges carolingiens, ou pré-romans du moins, permettra peut-être de comprendre mieux la filiation de la grande cathédrale du XIe s. avec l'emprise de l'église romane. L'espace qui précède les façades anciennes, sur lequel s'est étendu le plan de la nef du XIIe s., révèle effectivement des témoins d'édifices abandonnés lors de la transformation du site à la période romane. Corrolaire de cette problématique, la présence de quelques tessons de céramique carolingienne complète le très faible aperçu que l'on possède en la matière à Tournai. Hormis le mobilier issu du site de Saint-Brice, les quelques tessons dénombrés à ce jour proviennent tous du quartier canonial ou directement voisins : place Saint-Pierre, rue de

l'Arbalète, place de l'Evêché, et anciens cloîtres canoniaux. Il sera donc utile de faire le point sur cette période méconnue, en accentuant notamment sur les problèmes d'identification de la céramique datant d'entre le VIIIe et le Xe s., ayant sans doute conduit à une sous-représentation de ces périodes, notamment dans les fouilles anciennes

3. La troisième conclusion qui s'imposera concerne l'évolution du bâti juste avant et après la construction de la chapelle Notre-Dame en 1516, avec par exemple le réaménagement des pièces ouvertes en direction de l'actuel Hôtel des anciens prêtres, ancien espace dévolu à des granges et courées notamment.

4. La dernière conclusion porte sur les modifications modernes : les articulations nouvelles qui naissent au XVIIIe s., avec la galerie de la tribune de la nef et le jubé, devront être étudiées en complément des relevés de maçonneries en élévation qui sont programmés prochainement. La combinaison de toutes ces informations nous permettra d'étalonner la validité de l'iconographie ancienne et du plan en relief de 1701, en offrant par exemple d'en corriger l'implantation de l'un ou l'autre édifice.

Bibliographie :

PICARD J.-C., (dir.) 1994. *Les chanoines dans la ville. Recherches sur la topographie des quartiers canoniaux en France*, Paris.

PYCKE J., 1986. *Le chapitre cathédral Notre-Dame de Tournai de la fin du XIe siècle à la fin du XIIIe siècle*. (Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 6 e série, 30). Louvain-la-Neuve -Bruxelles.

ESQUIEU Y., 1994. *Quartier cathédral. Une cité dans la ville*. (Patrimoine vivant). Paris, 1994.

DEGRAEVE ANN

Noodopgraving op het Kapelleplein te Brussel (Br.)

Naar aanleiding van de plaatsing van een fontein op het Kapelleplein naast de Kapellekerk te Brussel, werd, in het kader van het Archeologisch Charter, een noodopgraving uitgevoerd.

De nieuwe fontein werd gebouwd op het terrein van het vroegere kerkhof van de Kapellekerk, dat het volledige huidige Kapelleplein beslaat. Hier werden de parochianen begraven van een dichtbevolkte wijk, beroemd om zijn wevers en wasbazen.

Over een oppervlakte van 16m² werden 40 skeletten ontdekt. Verschillende wijzen van begraving werden herkend: in een kist zonder deksel of een caisson. De meeste individuen zijn geöriënteerd in dezelfde richting als de kerk (ZW-NO) met het hoofd aan de zuid-west zijde. Ze lagen of op de rug, of op de linker- of rechterzijde, de handen gevouwen op de borst of op het bekken of naar de schouders geplooid. Rondom deze begravingen bevonden zich verschillende verstoorde graven en tegelijk ook menselijk beendermateriaal dat duidelijk een zekere rangschikking had ondergaan.

Op een diepte van ± 1,80m, en onder het kerkhof, bevond zich een kalkoven: een komvormige depressie (1,60m diameter; 1,60m diepte), waarvan de randen zowel geoxideerd als gereduceerd zijn door de variabele omstandigheden tijdens het bakproces. De bodem van deze oven bevatte nog veel niet opgebrande kalksteen, de basismaterie gebruikt in de aanmaak van de kalk. Een verwarmingskoker die naar een tweede kalkoven leidt werd eveneens ontdekt. Deze tweede kalkoven, van hetzelfde type als de eerste, kon enkel geobserveerd worden tijdens de door de aannemer uitgevoerde verdere graafwerken.

Analyses van de stalen genomen in en rondom de kalkoven en de toegangskoker zullen meer informatie leveren betreffende de bereikte temperatuur, de gebruikte brandstof en de frekwentie of de duur van het gebruik van de oven.

DEGRAEVE ANN

Vroegmiddeleeuwse ontdekkingen in de Sint-Denijskerk te Vorst (Br.)

Ten gevolge van een bodemverzakking in de 16de eeuwse H. Kruiskapel, ook wel St.-Jozefkapel genoemd, in de St.-Denijskerk te Vorst, werden archeologische opgravingen uitgevoerd teneinde de omstandigheden van deze verzakking te bestuderen.

De eerste ontdekkingen getuigen van de aanwezigheid van een gebouw, bestaande uit stenen muren op ontlastingsbogen, nauw verwant aan de St.-Aleidiskapel. Wellicht betreft het hier een uitbreidingsfase van deze laatste. De St.-Aleidiskapel grenst aan de westzijde van de St.-Jozefkapel en werd aan het einde van de 13de eeuw in de St.-Denijskerk geïntegreerd. Het is een belangrijk pelgrimsoord tijdens de vroege Middeleeuwen – St.Aleidis wordt aanbeden om tandpijn te helen – en staat aan de bakermat van een nog altijd voortdurende volksdevotie.

Vershillende begravingen werden genoteerd. Twee hiervan staan duidelijk in verband met de 16de eeuwse kapel. Ze zijn gesitueerd in het midden van de kapel en bij het graven van het graf werden de oudere, hierboven beschreven muren uitgehold.

Onderzoek van de kerkelijke archieven kan hier wellicht meer informatie verschaffen. Twee graven behoren tot het vroeg-middeleeuwse kerkhof rondom de St.-Aleidiskapel.

Negen graven zijn gelijktijdig met het opgegraven gebouw: allen zijn gesitueerd langs de muren. Het betreft kistbegravingen. De materie is echter niet bewaard gebleven: enkel de kistnagels getuigen van het gebruik van houten planken. Een sondering in de watertafel heeft het gebruik van houten kisten bevestigd: houtfragmenten van kistbegravingen die zich vandaag in het water bevinden, bleven bewaard in deze anaërobe omstandigheden en zullen verder geanalyseerd worden.

Bij gebrek aan ceramisch materiaal, wordt tevens een C14-datering op het botmateriaal toegepast, teneinde de periode waarin het opgegraven gebouw in gebruik was te kunnen verfijnen.

DE GROOTE KOEN, MOENS JAN, DE BLOCK ANN & TENCY HEIDI

Preventief archeologisch onderzoek in de neogotische vleugel van het Oud-Hospitaal te Aalst. (O.-Vl.)

Naar aanleiding van de verbouwingswerken in de neogotische vleugel van het Museum Oud-Hospitaal werd bij het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium een verzoek ingediend voor een voorafgaand archeologisch onderzoek. In de planning van de verbouwingswerken werd hiervoor een periode van anderhalve maand voorzien. In samenwerking met de stad Aalst werden twee sondagesleuven van elk 2m op 4 m uitgegraven.

In het midden van de 13de eeuw verrijst op de plaats van het Karolingische Zelfhof een hospitaal met kapel. Een klooster van hospitaalzusters wordt er ingericht. Met de bouw van een grotere ziekenzaal in het begin van de 17de eeuw begint het O.L.V.-Hospitaal te vernieuwen en uit te breiden. Het gebouwencomplex wordt in 1899 verlaten om een nieuw

pand aan de overzijde van de Dender te betrekken. Sinds de jaren '60 is het Stedelijk Museum Oud-Hospitaal er gevestigd.

De neogotische vleugel is gesitueerd aan de binnenrand van de omgrachting rondom het Zelfhof. De archeologische vraagstelling was gericht op:

1. Het opsporen van de Karolingische aanwezigheid, gezien de situering binnen het omgrachte Zelfhof maar buiten de natuurlijke Denderbedding,
2. De juiste aflijning van de binnenzijde van de oudste walgracht, waarvan de buitenste helft van het tracé onderzocht werd bij de opgravingen op de Oude Vismarkt in 1998,
3. Het onderzoeken van de bewoning die hier vanaf de Late Middeleeuwen ontstaan is.

Onmiddellijk onder de huidige bevoering bevonden zich oudere tegelvloeren en muren. Ze zijn afkomstig van de huisjes die volgens de historische bronnen vanaf 1664 op deze plaats gebouwd waren door het Onze-Lieve-Vrouw-Hospitaal. In het 'kaertboek der onroerende goederen der Burgerhospitaelen van Aelst, Schaerbeke en Mijlbeke' van 1845 van P.F. Ghysels zijn de perceeltjes duidelijk te zien. In sleuf 1 werden drie boven elkaar gelegen vloerniveaus aangetroffen, bestaande uit rode tegeltjes. Aan de noordzijde van sleuf 1 bevond zich het restant van een kelder, die in de laatste bouwfase kan gedateerd worden. Hij werd pas opgevuld voor de bouw van de neogotische vleugel van het hospitaal in 1878.

In sleuf 2 werd de buitenmuur van één van de huisjes aangetroffen met aansluitend een kasseivloer afkomstig van een straatje of een binnenkoertje. Ook hierbinnen bevond zich een gelijkaardige rode tegelvloer. Deze laag sluit de oudste woonfase af, die in de tweede helft van de 17de eeuw kan gedateerd worden.

Het gaat om een klein vertrek van 4 bij 2,5 meter, waarvan de vloer zich een goede halve meter onder het toenmalige looppniveau bevond. Deze semi-kelderverdieping met een bakstenen bevoering was via twee treden in natuursteen bereikbaar.

Onder de bovenste tegelvloer van de oudste woonfase zat een afvalpakketje met veel etensresten, ceramiek, een vorkje en zes munten. Twee ervan zijn geslagen door Karel VI in 1696.

In de beide sleuven bevond zich onder de bewoningsniveaus tot 80 cm dikke puinpakketten. Ze dienden als ophoging om het terrein te stabiliseren en bouwrijp te maken. De grootste verrassing van het onderzoek was de vaststelling dat de beide sleuven nog volledig in de laatmiddeleeuwse walgracht rondom het zelfhof/hospitaal gesitueerd zijn. Deze gracht werd reeds meerdere malen aangesneden bij de opgravingen op de Oude Vismarkt in 1998 en rioleringswerken in 2000. Het is een aanwijzing dat deze gracht heel wat breder was (tot 15 meter!) dan oorspronkelijk gedacht.

De oudste aangesneden grachtniveaus zijn 13de-eeuwse openliggingsfasen met stilstaand water. Hierop wijzen humeuze kleilagen met talrijke worteltjes van waterplanten en verschillende soorten zoetwaterschelpjes. In sleuf 1 wezen de restanten van een oeverbeschoeiing - bestaande uit palen met daar tegen aan twee rijen planken en balkjes - op het feit dat deze fase een heruitgraving is.

In de eerste helft van de 14de eeuw werd de gracht dichtgegooid. Hiervan getuigen verschillende stortpakketten met pottenbakkersafval, bestaande uit meer dan tienduizend scherven, houtskool, talrijke versinterde bouwmaterialen en honderden kleine metaalslakjes, waarschijnlijk afkomstig van het neerslaan in de oven van loodglazuurdampen. Eén of meerdere pottenbakkers uit de stad mochten in die periode blijkbaar een deel van hun productieafval storten in de oude walgracht, die gedempt moest worden. Het pottenbakkersafval bestaat voor meer dan 90% uit reducerend gebakken, grijs aardewerk. Het ensemble omvat alle gekende vormen, waarbij vooral teilen, kannen en kruiken domineren.

Binnen de kruikvormen is heel wat variatie te onderscheiden, met vooral grote verschillen in de rand- en halstypologie. Opvallend is de aanwezigheid van talrijke met vingerindrukken versierde bandvormige oren. De kleine hoeveelheid oxiderend gebakken, rood aardewerk bevat slechts twee vormen: pannen en kannen, waarbij het glazuur bij de pannen een functioneel gebruik kent en bij de kannen louter decoratief is. De kannen, die in verschillende formaten aanwezig zijn, hebben allemaal een zorgvuldig aangebrachte fijne witte slibversiering op rand, hals en schouder. Het gaat om typische producten voor deze periode die niet meer als hoogversierd aardewerk kunnen worden gecatalogeerd, maar moeten gezien worden als een uitvloeisel van deze traditie.

DE GROOTE KOEN, MOENS JAN & DE BLOCK ANN Bewoning uit de 12de eeuw aan de Nieuwstraat te Aalst. (O.-VI.)

Het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium en de stad Aalst verrichtten van 9 tot 17 mei 2001 een kort archeologisch onderzoek op een perceel tussen de Nieuwstraat en de Korte Nieuwstraat, na afbraak van de gebouwen van de vroegere handelsschool en voor de start van de bouw van een winkel- en appartementencomplex door de NV Imadec.

De Nieuwstraat ligt in een zone van de laatmiddeleeuwse stad waarover totnogtoe geen archeologische gegevens beschikbaar zijn. Het doel van de noodopgravingen was een idee te krijgen over de ouderdom en de aard van de bewoning in dit stadsdeel.

Bij het onderzoek aan de straatzijde bleek in een drie meter brede zone een reeks van bewoningsresten uit de Middeleeuwen bewaard te zijn gebleven. Een muurrestant uit de 14de eeuw toont aan dat de toenmalig stenen huizen nog ten dele een andere perceelsindeling volgden. In de zone van het achtererf bevond zich een stortpakket van verbrande leembrokken.

Hierin zaten ook de resten van een zestal door de hitte gesprongen en ten dele vervormde potten. Het aardewerk maakte deel uit van het huisraad dat in de 14de eeuw bij de brand van een houten woning in de Nieuwstraat verloren ging. Binnen de woning werd een reeks van vijf opeenvolgende vloerniveaus aangetroffen die afgedekt waren door een gelijkaardig - en waarschijnlijk gelijktijdig - pakket van brokken verbrande leem. De vloeren bestonden uit aangestampte leem, waarop telkens een zwart laagje ingetrapt vuil aanwezig was. In die laagjes werden wat aardewerk aangetroffen, waarvan het oudste in de 12de eeuw te dateren is. Uit diezelfde periode stamt een grote, tot 90 cm diepe kuil, die waarschijnlijk gegraven werd om de leem te winnen die diende bij de huizenbouw. Deze kuil werd ten dele afgedekt door de oudste leemvloer.

Een 12de-eeuwse datering voor de vroegste bewoning aan de Nieuwstraat is enigszins verrassend. Ze is ouder dan in de Kattestraat, die eveneens buiten de oudste stadsomwalling gelegen is en waar artisanale activiteiten uit de 13de eeuw de vroegste occupatie uitmaken. Een verklaring hiervoor is allicht het feit dat de huidige Nieuwstraat deel uitmaakte van de belangrijke handelsweg Brugge-Keulen, die in de 11de eeuw voor het eerst in de bronnen vermeld wordt. Deze handelsweg kwam in het westen Aalst binnen via de huidige Gentstesteenweg, dwarste de stad langsheen de Nieuwstraat, de Grote Markt, de Kerkstraat en de Pontstraat, om dan via de Brusselsesteenweg verder naar het oosten te trekken. De oudste omwalde stadskern van Aalst, die niet verder reikte dan de huidige Lange Zoutstraat, Grote Markt en Molenstraat, geraakte in de loop van de 12de eeuw volgebouwd. De snel groeiende bevolking van de toen bloeiende handelsstad zocht uitbreiding en vond die blijkbaar onder meer aan de belangrijkste verkeersas. Dit resulteerde mogelijk in een soort van lintbebouwing langsheen de bestaande invalswegen van de oude stad. Dit hele proces speelde zich wellicht

nog af voor de aanleg van de Grote Markt en nieuwe wegen zoals de Kattestraat en de Zoutstraat, en voor de bouw van de tweede stadsomwalling rond 1200.

**DE GROOTE KOEN, MOENS JAN, DE BLOCK ANN & ZEEBROEK INGE
Het afval van een laat-18de-eeuwse pataconbakker in de Peperstraat te Aalst. (O.-VI.)**

Op een groot perceel in de Peperstraat, aansluitend op de hoek met de Kattestraat, is een autoparking annex fietsstalling gelegen. Sinds vorig jaar maakt de stad Aalst plannen om op termijn deze ruimte in te vullen met sociale woningbouw. Volgens de historische bronnen waren zeker in de 17de en de 18de eeuw pottenbakkers gevestigd op de percelen die het dichtst aansluiten bij de Kattestraat. Aan de overzijde van deze straat bevindt zich de H.-Geestkapel. Hier werden zowel bij opgravingen in de kapel als in de zone ernaast artisanale activiteiten uit de 13de en de 14de eeuw waargenomen. Het is dus niet ondenkbaar dat er aan de kant van de Peperstraat ook al van in de Middeleeuwen pottenbakkersactiviteiten aanwezig waren.

De afbraak van de woning met huisnummer 15 van de Peperstraat, dat aan de oostzijde van de parking ongeveer centraal in de straat ligt, was voor het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium en de Stad Aalst de aanleiding om een prospectieonderzoek in deze zone uit te voeren. Het huis zelf is een laat-19de-eeuwse woning met een gedecoreerde lijstgevel.

Op het 17de-eeuwse stadsplan van Sanderus is op deze plaats geen bewoning gesitueerd, enkel een boomgaard. Aan de overzijde van de straat lag het Sint-Sebastiaanshof, het enige gebouw dat toen in het centrale deel van de Peperstraat aanwezig was. Het onderzoek dat plaatsvond van 5 tot 21 november 2001 gebeurde voor de afbraak van de woning en omvatte twee kleine sleuven: een van 2,5 m op 2,25 m aan de straatzijde en een van 3,25 m op 2 m op de koer.

De sleuf aan de straatzijde bevatte een 80 tot 90 cm dikke humeuze tuinlaag, waarvan op basis van de vondsten de bovenste 50 cm uit de 17de- 18de eeuw lijkt te stammen en het onderste gedeelte tot de 15de-16de eeuw lijkt terug te gaan. Samengaand met de onderste tuinlaag werd ook de fundering van een muurtje in baksteen aangetroffen, waarschijnlijk de restanten van een perceelsmuur. Enkele paalgaten moeten ook tot deze periode gerekend worden. Onder de tuinbouwlaag was een oudere, licht humeuze laag aanwezig, die waarschijnlijk overeenstemt met de prestedelijke akkerlaag die ook in de Kattestraat op meerdere plaatsen aangetroffen werd. Vanuit dit niveau was een grote kuil gegraven, die 90 cm diep in de moederbodem uitgegraven was tot op een zachtere zandlaag. Deze structuur is te interpreteren als een (zand)leemwinningskuil, een fenomeen dat in Aalst vaak aangetroffen wordt in de oudste fasen van de laatmiddeleeuwse stad.

De sleuf aan de achterzijde van het huis leverde verschillende 20ste-eeuwse structuren op, waaronder een merkwaardig perkje, afgeboord met tientallen schapenbeenderen. Daaronder verscheen opnieuw de postmiddeleeuwse tuinbouwlaag, zoals die ook in de andere sleuf aangetroffen was. Hierin waren drie afvalkuilen en drie bakstenen beerputten gegraven. De oudste afvalkuil bevatte vooral rood aardewerk, waaronder een sgrafittobord, naast wat steengoed en grijs aardewerk, dat in de periode 2de helft 15de-1ste helft 16de eeuw te situeren is. De twee jongste afvalkuilen dateren uit de 18de eeuw en bevatten naast rood aardewerk ook wat Westerwald-steengoed, faience en porselein. Eén van de gemetste beerputten was volledig verstoord door de aanleg van een riolering. Een tweede beerput is waarschijnlijk 19de-eeuws. Op een dunne gebruiksvulling na was de volledige put opgevuld met leembrokken, zowel onverbrand als licht tot sterk verbrand. Een dergelijke vulling is voor de 19de eeuw zeer

ongebruikelijk en de betekenis is dan ook onduidelijk. Misschien hebben ze iets te maken met pottenbakkersactiviteiten uit die periode. De vulling van de derde beerput bevatte een gelijkaardig ensemble in aardewerk en glas als de 18de-eeuwse afvalkuilen, alhoewel tafelgerei (vooral borden, kommetjes en tassen in faience fine en industrieel steengoed) veel sterker vertegenwoordigd is. De aanwezigheid van enkele kannen en kopjes in 18de-eeuws Engels industrieel Blackware-steengoed is opvallend. Centraal in de vullingspakketten bevond zich een tot 10 cm dikke laag groenkleurige, vette klei. Opmerkelijk was de aanwezigheid in en rond deze kleilaag van honderden fragmenten van patacons alsook een aantal intacte exemplaren. Het gaat meestal om ronde, soms ovale en af en toe ook veelhoekige schijven van gebakken witte pijpaaarde van hoge kwaliteit, die gemaakt werden door middel van mallen. De patacons bestaan in vele formaten, met een diameter van ong. 3 tot ong. 15 cm, en bevatten een grote diversiteit aan afbeeldingen.

Patacons dienden als versiering op feestbroden. Deze werden gebakken ter gelegenheid van het St.-Maarten- of Sinterklaasfeest, Kerstmis, Nieuwjaar en bij de Driekoningenviering. Het fenomeen om broden te versieren met pijpaaarden plaketten of figuurtjes kent zijn oorsprong in de 16de eeuw en loopt in sommige streken door tot in de 20ste eeuw.

Deze pijpaaarden plaketten werden na het bakken vaak beschilderd, waarbij vooral de kleuren (bruin)rood, geel, groen en zwart gebruikt werden. Ook een aantal van de exemplaren uit de Peperstraat is beschilderd. Hiervoor werd waterverf gebruikt, meestal vermengd met Arabische gom. In de afvalput werd trouwens een glazen beker gevonden met een residu van rode verf op de bodem.

De uitgebeelde onderwerpen zijn van zeer diverse aard: religieuze en allegorische taferelen, florale en zoömorfe motieven, legenden en symbolen. De kleinste patacons die werden aangetroffen zijn zogenaamde 'stekjes'; dit zijn gebusselde Jezuskindjes van een 3-tal cm lang. Andere afbeeldingen zijn onder meer St-Maarten, soms vergezeld van zijn ezel, vazen met bloemenruikers, een ruiter te paard, een schip, het ros Beiaard met de vier heemskinderen en bustes van personages, waaronder een zeer fraaie afbeelding van een Moor met tulband. Over het algemeen blijken patacons door pottenbakkers vervaardigd te zijn, als een soort van bijberoep. Ze werden per gewicht verkocht aan de broodbakkers. Uit de wettelijke passeringen van Aalst weten we dat in 1775 de genaamde Jan Bapte Rollier in de Peperstraat een 'potbackerije' heeft en in 1777 verkoopt Adriaen Frans Van Nuffel er een huis 'met alle potbackers gereedschap daer toe dienende'. De kans dat de aangetroffen exemplaren van één van de pottenbakkers uit de Peperstraat afkomstig zijn, is zeer groot. Ook de in de afvalput aangetroffen kleilaag is een aanwijzing in die richting. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of het hier om witbakkende pottenbakkersklei gaat en indien zo, of hij dezelfde samenstelling heeft als de klei waaruit de patacons gemaakt zijn. Het belang van dit goed gedateerde vondstcomplex is dat het een licht werpt op een tot dan niet gekende nijverheid in Aalst en op een element van de volkscultuur dat in belangrijke volkskundige musea in Vlaanderen (o.a. in Antwerpen, Gent en Brugge) veel aandacht krijgt.

Bibliografie:

STROOBANTS A. 1992: *Patacons uit het Dendermondse*, Dendermonde.

DE GROOTE KOEN, MOENS JAN & DE BLOCK ANN
Noodonderzoek in de St-Jorisstraat te Aalst. (O.-VI.)

Naar aanleiding van de sloop van enkele huizen op de hoek van de St.-Jorisstraat en de Hopmarkt werd op deze percelen door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium en de Stad Aalst in juni 2001 een korte noodinterventie uitgevoerd.

Uit het cartografisch en historisch bronnenmateriaal blijkt in deze zone van de laatmiddeleeuwse stad zeer weinig bewoning aanwezig te zijn. De toenmalige Hopmarkt was maar half zo groot als het huidige plein. Op het zuidelijke gedeelte stond sinds 1497 het Karmelietenklooster. Het straatje dat de St.-Jorisstraat verbond met de toenmalige Hopmarkt werd het Karmelietenstraatje genoemd en heette vanaf 1803, na de afschaffing van de orde der Karmelieten in 1797, de Kleine of Korte St.-Jorisstraat. Op het 17de-eeuwse stadsplan van Sanderus is op de hoekpercelen van de Karmelietenstraat met de St.-Jorisstraat slechts één gebouw te zien: een geïsoleerde woning omringd door tuinen. Het blijkt om een herberg te gaan, genaamd 'den Wyngaert'. Na de afbraak van het aanpalende huis bleek dat dit gebouw nog volledig tot in de nok bewaard gebleven was. Daarbij kwamen zandstenen kruisvensters en raamverstevingingen in twee bouwlagen over de hele lengte van de langgevel te voorschijn. Jammer genoeg zijn enkele foto's de enige registratie die nog kon gebeuren.

Op de aanpalende percelen werden vier sleuven getrokken, waarvan één door de aanwezigheid van dichtgegooide kelders niet verder opgegraven werd. De oudste sporen zijn een leemwinningskuil, die waarschijnlijk uit de 13de eeuw stamt, en enkele 14de-eeuwse kuilen. Deze bevatten grote hoeveelheden verbrande leem en dakpannen. Zoals op bijna alle percelen in de Aalsterse binnenstad treffen we ook hier het puin aan van verbrande lemen woningen uit de 14de eeuw. Het gaat om getuigenissen van één of meerdere grote branden waarover de contemporaine bronnen uit die periode melding maken.

Een tweede gegeven dat langzaam maar zeker duidelijk wordt is dat de ruimtelijke structuur van Aalst zoals die op het 17de-eeuwse stadplan van Sanderus te zien is, een goed beeld geeft van de laatmiddeleeuwse stedelijke woonorganisatie. De resultaten van de opgravingen in de Sint-Jorisstraat tonen aan dat op de onderzochte percelen tot voor de 19de eeuw nooit bewoning gestaan heeft, dat het altijd tuintjes geweest zijn. Er werd, op de hierboven aangehaalde kuilen na, alleen een tot één meter dikke humeus pakket aangetroffen.

Enkel op het perceel net achter herberg 'den Wyngaert' werden enkele afvalkuilen gevonden. De oudste is vermoedelijk 16de-eeuws, en bevatte naast wat huishoudelijk afval twee volledige dierenskeletten, afkomstig van een hond en een kat die zorgvuldig in de bovenste vulling waren neergelegd. Een 18de-eeuwse kuil was volgestouwd met gebroken wijnflessen, ongeveer 300 in getal, waarvan de link met de herberg niet ver te zoeken is. Twee flessen hadden een loden ijkring om de hals, waarvan één met de vermelding 'Ghendt'. De initialen van de Gentse ijkmeester zijn echter onleesbaar.

DERAMAIX ISABELLE & SARTIEAUX PIERRE.

Fouilles préventives à l'Hôpital Notre Dame à la Rose à Lessines (Ht).

Dans le cadre des travaux de revalorisation et de restauration du site de l'Hôpital Notre Dame à la Rose à Lessines (projet européen du Phasing out de l'Objectif 1), une campagne de fouilles a été effectuée dans la Salle des Malades, ainsi que dans et autour du Bâtiment dit des Espagnols. Cette campagne fut limitée aux emplacements de futures salles en sous-sol prévues pour la nouvelle muséographie du site. La fouille s'est déroulée du 14 août au 21 novembre

2001 et fut menée par le Service de l'Archéologie du Ministère de la Région wallonne-direction du Hainaut I.

Dans la Salle des Malades, furent mis au jour, les murs de 3 constructions successives. Les 2 plus récentes correspondent aux édifices religieux de l'institution hospitalière, et comprennent chacun un lot d'inhumations. L'un est daté du XVIIème siècle, l'autre des XVème et XVIème siècle. La 3ème construction, sous ces églises, a peut-être aussi une vocation de culte, mais son identification est moins certaine. Elle daterait de la fondation de l'hôpital (XIIIème siècle).

La fouille du Bâtiment des Espagnols et ses abords, a mis en évidence l'existence d'au moins 7 phases de constructions. Trois phases sont antérieures probablement aux XVème – XVIème siècles et les autres postérieures. Le bâtiment était à l'origine, plus large et moins long, et comprenait une aile perpendiculaire, de même volume. Au XVIIème siècle, ces 2 ailes correspondaient respectivement à la blanchisserie et à l'infirmerie.

DERAMAIX ISABELLE & SARTIEAUX PIERRE **Etude archéologique du Fort Rouge à Tournai (Ht).**

La dernière étape des travaux du vaste projet de revitalisation de l'îlot des XII Césars à Tournai, prévoyait la restauration du Fort Rouge, tour circulaire de la première enceinte communale de la ville.

Au préalable à cette restauration, une étude archéologique du bâti a été effectuée par le Service des Fouilles du Ministère de la Région wallonne – Direction du Hainaut I, en avril et juin 2001.

Après un nettoyage des sols, maçonneries et dégagement des meurtrières, il ressort que cette tour a gardé de nombreux éléments défensifs originels à sa construction. Le Fort Rouge représente un très bel exemple de tour défensive du XIIIème siècle, à flanquement circulaire, comprenant des archères différentes à chaque niveau, chacune adaptée à un principe défensif. Il a également conservé son crénelage jusqu'à sa hauteur maximum et les traces de son hourdage. Il correspond au modèle de fortification dit philippine, due au roi Philippe-Auguste.

Sur le plan chronologique, le Fort Rouge constitue la dernière phase d'aménagement sur l'enceinte. Les fouilles de l'îlot des XII Césars (en 1998), avaient confirmé la datation de la construction de cette enceinte émise par C. Dury : de la fin du XIIème siècle au début du XIIIème siècle. Par conséquent le Fort Rouge a dû être construit vers le milieu du XIIIème siècle.

La préservation de tous ces éléments est due au fait que la deuxième enceinte communale a été construite près d'un demi siècle après le fort Rouge. Celui-ci ne jouant plus aucun rôle défensif, il n'a subi aucune modification liée à l'arrivée des armes à feu.

PHILIPPE DESPRIET

Kortrijk: Franse voorburcht en O.-L.-Vrouwekerk. (W.-VI.)

Tijdens de verdere opgraving van de Franse voorburcht in Kortrijk werden in de sleuven XLIII en XLIV enkele belangwekkende vondsten gedaan.

De laat-Romeinse tijd is vertegenwoordigd door twee grote kuilen met ingegraven bodem; het vondstenmateriaal omvat het puin van een ouder gesloopt badgebouw, ceramiek en munten.

Van de karolingische tijd dateert een gelijkarmige beugelfibula.

Van het eind van de 9de eeuw tot 1297 was de vindplaats een deel van het grafelijk domein van Kortrijk; herkenbare resten zijn de onderbouw van de castrale O.-L.-Vrouwekerk, munten en ceramiek en een grafveld voor het administratief en kerkelijk personeel, geopend in 1203 en opgedoekt in 1784.

Van bijzondere aard is het aantreffen van een 5700-tal zowel slibversierde als tingeglazuurde vloertegeltjes, afkomstig van het hoogkoor dat een eerste maal vermeld werd in 1297 en in 1301-1302 wellicht pas afgewerkt was.

De tegels laten door hun kleur en hun uiteenlopende vorm en grootte allerlei decoratieve combinatiemotieven en patronen toe. Het meest voorkomend zijn de leliemotieven.

Overige vondsten: een onbekende 16de-eeuwse aanbouw (kerkpersoneelbehuizing?), resten van 18de-eeuwse herenwoning en tal van zeer uiteenlopende losse vondsten.

Het onderzoek van 2002 zal zich richten op een 13de-eeuws noordportaal.

DESPRIET PHILIPPE, COURTENS JEAN-PIERRE & KOOPMAN ALBERT **Menen: archeologische kaart. (W.-VI.)**

In de Westvlaamse grensstad Menen werkt de Archeologische Stichting voor Zuid-West-Vlaanderen aan de opmaak van een archeologische kaart en de inrichting van een bodemvondstendepot in het Stedelijk Museum „Schippershof”. Dit wordt gecombineerd met stadskernonderzoek en restauratie van de nog aanwezige Hollandse vestingen van de Wellingtonlinie uit 1817-1830.

De resultaten zijn na 15 jaar werking indrukwekkend: 110 vindplaatsen werden ingetekend, gaande van de Steentijd tot heden. Zowel alle periodes zijn vertegenwoordigd, met een sterke inbreng voor de late-Steentijd, een kuil uit de vroege La-Tène-tijd, drie landelijke nederzettingen van de 1ste eeuw en vooral veel Middeleeuwse resten, w.o. nog bewoonde als verlaten walgrachtsites met omliggende oude woongronden, waarop de bewoners eeuwenlang hun afval achterlieten. Het resultaat is een inzameling van (vooral) ceramisch vondstenmateriaal vanaf de 13de eeuw.

In de stadskern werd de nadruk gelegd op de feodale dorpskern – zetel van een heerlijkheid – die in 1351 tot stad verheven werd en uitgroeide tot een belangrijk centrum van lakenproductie.

Vestingen werden aangelegd in 1578-1580, 1679-1689 en 1817-1830.

Centrum van dit alles: een schepen- of stadhuis, waar in 2001 een inleidend archeologisch onderzoek opgestart werd dat hoofdzakelijk gebouwenresten van de eerste helft van de 16de eeuw aan het licht bracht.

DEWILDE MARC & WYFFELS FRANKY **De vesten van Damme (W.-VL.)**

De stervormige bastionering van de Damme werd aangelegd tussen 1615 en 1620. De wallen ervan zijn inmiddels geërodeerd en de grachten verland; het geheel is geëvolueerd tot een glooiend akker- en weidecomplex. Toen de stad Damme in 1986 beschermd werd als stadsgezicht werden ook de vesten opgenomen. Sedert 1982 koopt Natuurpunt v.z.w. systematisch terreinen ervan op om ze als natuurgebied te beheren. Natuurontwikkelingsprojecten waarbij verlande

grachttracés opnieuw worden uitgegraven dienen dan ook archeologisch begeleid te worden. Conservator R. Pillen zorgt ervoor dat dit aspect niet uit het oog wordt verloren.

Een dergelijke operatie greep plaats in mei 2001 op de zuidelijke flank, waarbij een stuk van de buitengracht werd hergraven tegenover de westzijde van de middelste ravelijn (elke flank telt 3 ravelijnen). Bij de graafwerken stootte men onverwacht op een bakstenen onderbouw, die niet onmiddellijk kon verklaard worden.

Haaks in de gracht -aldaar zo'n 28m breed- werd een gecompliceerde, want enkele malen aangepaste, bakstenen constructie aangetroffen.

In een eerste fase is vanaf de veldzijde een 6,5m lange en 4,5m brede constructie in de gracht gezet, die bestaat uit drie parallelle langsmuren en telkens twee dwarsmuren. De verschillende muurpanden zijn koud tegen elkaar aangebouwd. Veralgemeend kunnen de baksteenformaten op 22 à 21 x 10,5 à 10 x 5cm bepaald worden. De constructie lijkt geconcipieerd in de optiek van de controle op doorstromend water. De constructie is immers gericht op een oude kreek in het achterland van Damme.

Naderhand zijn nog enkele aanpassingen uitgevoerd. Uiteindelijk is de constructie vervangen door een 13m lange bakstenen muur waarvan de breedte over 7,5m tot 3m oploopt en voor de rest 1,75m bedraagt. Op de waterlijn is natuursteen gebruikt. Haaks erop is een 2m brede en 5,5m lange muur tegenaan gebouwd. Zowel in de hoofdmuur als in de haakse aanbouw is een goot herkenbaar die respectievelijk 0,35 en 0,6m breed is. De baksteenformaten zijn ditmaal uiteenlopend en wijzen op gedeeltelijk herbruik (27 x 13 x 6cm; 23,5 à 22,5 x 11 x 5cm; 22 à 21 x 10 x 5,5 à 5cm). Opnieuw is een waterregulerende functie aannemelijk.

Dit waterbouwkundig "kunstwerk" moet na het graven van de gracht maar nog in de 17de eeuw gesitueerd worden. De combinatie van het aangetroffen schervenmateriaal, de metaalvondsten, de bouwtechniek en de baksteenformaten geeft dit aan.

DEWILDE MARC & WYFFELS FRANKY

Acheologisch onderzoek bij het gerechtsgebouw van Ieper (W.-VI.)

Naast de L & H-perikelen kwam het Iepers gerechtsgebouw in 2001 ook archeologisch onder de aandacht. Naar aanleiding van een nieuwbouwproject werd een grote werkput gegraven achter het hoofdgebouw en dit langs de Korte Torhoutstraat, zo'n 50m ten westen van de Grote Markt. De uitvoerende firma's (N.V. Coudron, N.V. Verbeke) waren oude bekenden en de samenwerking verliep opnieuw voortreffelijk. Archeologisch onderzoek door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium. werd dan ook mogelijk in juli en augustus 2001. Het Ieperse Gerecht beslaat de oostzijde van de Grote Markt waar het na WO I werd ondergebracht in het O.L.V.-hospitaal, dat ca 1187 gesticht werd.

Uit het archeologisch onderzoek blijken twee verschillende oriëntaties voor de archeologische sporen. In een eerste fase liggen de sporen (vooral kuilen) overwegend haaks op of evenwijdig aan de Grote Markt, in een tweede fase (vooral constructies) evenwijdig aan de Korte Torhoutstraat. De verklaring dient gezocht in een plaatselijke herschikking van het stedelijk landschap in het laatste kwart van de 12de eeuw.

De inplanting van het O.L.V.-hospitaal wordt historisch verklaard als het vastleggen van de oostelijke zijde (van het grafelijk deel) van de Ieperse Grote Markt. Daarbij werd een straat, die in oost-westrichting over de huidige markt liep, gesupprimeerd. Er dienden nieuwe straten (o.a. de Korte Torhoutstraat) aangelegd en zo werden nieuwe oriëntaties gecreëerd. Het oude straattracé werd al in 1994 aangesneden bij de aanleg van een fontein op de Grote Markt. In totaal werden er 4

bestratingsniveaus herkend, waarvan het oudste in de 11de eeuw moet gedateerd worden (C14-onderzoek - K.I.K., M. Van Strijdonck).

De grondsporen die aan de oudste fase (vóór ±1187) kunnen toegeschreven worden zullen o.a. belangrijk worden voor de studie van de ceramiek en het botmateriaal. Zo is de vondst van een reliëfbandamfoor in "imitatie grijs" vermeldenswaard. De constructies uit de 2de fase bestrijken de 13de tot de 15de eeuw en bestaan uit houtbouw, ijzerzandstenen en bakstenen gebouwen. Aansluitend op het voormalig hospitaal werd langs de Korte Torhoutstraat een minstens 30m lange en 9m brede (binnenwerks) vleugel aangebouwd waarbij de straatmuur in ijzerzandsteen en de achtermuur in baksteen (28 x 13 à 14 x 6,5 à 7cm) werd opgetrokken. De onderverdelingen (7 à 8m breed) kunnen uit de situatie van bepaalde poeren afgeleid worden. Opvallend in de aanpalende houtbouw was de aanwezigheid van palen met brede gleuven waarin wandplanken pasten.

Eens te meer is dit zowel algemeen als op detailniveau een belangrijke aanvulling op alle archeologische informatie, die tot dusver over middeleeuws Ieper is ingezameld.

DEWILDE MARC & WYFFELS FRANKY **Het Ravenhof te Torhout (W.-VI.)**

De inplanting van een parkeergarage onder het Ravenhofplein, gaf in de loop van juni 2001 aanleiding tot verschillende archeologische controles. Uit de eerste contacten tussen het I.A.P. en de aannemer (N.V. Vanhaerents) groeide een vlotte samenwerking, die op het terrein belangrijke resultaten opleverde (Joost Vanhaerents, vooral Marc Cools).

Het Ravenhof is een mottesite gelegen op de westelijke rand van Torhout (zo'n 175m ten westen van de Sint Pieterskerk), alwaar op het -nu nog omwalde- opperhof de stedelijke toeristische dienst is ondergebracht. De huidige bebouwing gaat terug tot het eind van de 19de eeuw. Respectievelijk de familie van Oye (textielnijverheid - Guido Gezelle) en de familie Couppé (schoenenproductie) waren er gevestigd.

Aangezien bij een opperhof een neerhof hoort, diende deze bouwwerf archeologisch aandachtig opgevolgd te worden.

Bij het terreinonderzoek werden geen sporen of scherven gevonden die ouder zijn dan de 13-14de eeuw en die eventueel op een feitelijk gebruik als neerhof zouden kunnen wijzen.

Dwars over het terrein loopt immers een ZW-gerichte, 5m brede gracht waarop 2 haakse, kleinere grachtjes aansluiten. De gracht loopt evenwijdig met de basisrichting van het opperhof, zo'n 20m ten oosten ervan. Bewoningssporen werden niet aangetroffen.

Het lijkt dan ook waarschijnlijk dat het hier een residentiële motte betreft zonder neerhof. Op het primitief kadaster van Torhout zijn trouwens nog 2 dergelijke sites aanwijsbaar. Op de zuidelijke en de noord-westelijke rand van de stad zijn omwallingen aangegeven zonder sporen van een aansluitend neerhof. Gegevens over de aanleg, de datering, de bouwheren, etc. ontbreken volledig.

DEWILDE MARK & WYFFELS FRANKY **Vauban in Ieper en Menen (W.-VI.)**

Ieper en Menen werden in het laatste kwart van de 17de eeuw door de Franse vestingbouwer (Sébastien le Prestre de) Vauban tot imposante bolwerken omgetoverd. Beide lagen op de voorste linie van het Pré-Carré-systeem dat agressie uit de Spaanse Nederlanden diende op te vangen.

In de loop van jan., feb. en april-mei 2001 werden restanten van beide versterkingen bij werken aangesneden en door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium gedocumenteerd.

Bij wegenis- en rioleringswerken voor een nieuwe wijk ten zuiden van het Ieperse station werd een interessant muurfragment aangetroffen, dat ontegensprekelijk deel uitmaakt van de Vaubanversterking. De vondst werd gemeld door L. Stubbe (Stedelijke Milieudienst). Bij het archeologisch onderzoek was de medewerking van de aannemer Bisschop NV (Pascal Bisschop) en het studiebureau Arcoo BVBA (Wouter Sonck) optimaal.

De muur is 21,75m lang en 2,5 à 2,95m breed. Met een schuine helling is nog een verbreding van 0,35m waar te nemen. De gebruikte bakstenen meten 24 x 12 x 5,5 en 22,5 à 23 x 11 à 12 x 5cm. Oostelijk zijn ongeveer ter hoogte van de uiteinden twee haakse muren koud aangezet die respectievelijk 1,05 breed en 5m lang (21 x 10 x 6cm) en 1,1m breed en 4,45m lang zijn (23,5 x 10,5 x 5,5cm; 21 x 10 x 5,5cm). De tussenafstand bedraagt 15,15m. Centraal op de hoofdmuur zijn de restanten van een 0,3m brede kopmuur aanwijsbaar. Asymmetrisch is een 0,68m brede sluis aangebracht. Binnen een dubbel afsluitsysteem van telkens 3 balken kon een luik dat met een ijzeren haak werd vastgemaakt, opgetrokken of neergelaten worden. Iets verder op de muur is een uitbraakkuil merkbaar.

Het geheel kan geïnterpreteerd worden als een waterkeringsmuur in een gracht. Om de vijand niet toe te laten deze muur vlot over te steken werd de bovenkant tot een ezelsrug vernauwd, waardoor de bovenkant ervan lijnvormig werd. Ook plaatste men halfweg een pilaar op de muur, een monnik. De uitbraakkuil is hier vermoedelijk de restant van.

Via de sluis in een waterkeringsmuur beheerste men de waterstand in de vestinggracht. Water kon opgehouden worden om de gracht nat te houden. De wateraanvoer kon ook zo geregeld worden dat gebieden buiten de vesting onder water werden gezet, de zogenaamde "inundaties". De haakse muren zijn de aanzetten van de beschoeiing van de eigenlijke gracht.

De muur is precies te localiseren op de overgang van de 2de verdedigingsgordel naar het hoornwerk van Belle, ten noorden van de "inundatie van Belle".

Volgens de historische bronnen werden de werken aan het hoornwerk van Belle beëindigd in 1690.

In 1746 werd dit hoornwerk gesloopt en in de Hollandse periode vervangen door 3 lunetten. De waterkeringsmuur bleef ook toen in functie.

Aangezien in de rest van het areaal enkel puin werd aangetroffen, kan er immers van uitgegaan worden dat de muur en de sluis nog lang na de afbraak van de vesten een waterbeheersende functie hebben behouden, terwijl de rest werd gesloopt.

Bij de bouw van het nieuw appartementsblok "De waterkant" in de hoek gevormd door de Maarschalk Haiglaan en de Komenvaart werden andere resten gevonden van de post-middeleeuwse versterking van Ieper. Het I.A.P. kon in samenspraak met de eigenaar van de grond en de aannemer (N.V. Vuylsteke uit Meulebeke) in de loop van april en mei 2001 enkele werfcontroles uitvoeren. De summiere aard ervan bemoeilijkt evenwel de interpretatie.

Op de noordelijke rand van de bouwput kon een minstens 50m lange bakstenen muur herkend worden, die aan de stadszijde door een dichte rij van steunberen verstevigd wordt. In een hoek van 110° sluit westelijk een 22,5m lange en 1,75m dikke muur aan. De oostflank (gracht?) ervan was versterkt met 2 steunberen. Tenslotte werd ook een 8,5m lang bruggenhoofd aangetroffen in de ZW-hoek van de bouwput. De relatie met de andere sporen is evenwel onduidelijk. In de oostelijke helft van het terrein zijn nog verschillende baksteenmassieven aanwijsbaar, die vermoedelijk in verband staan met de afbraak van de vesten. Er werden blijkbaar kuilen gegraven, waarna bepaalde muurpanden werden omgetrokken.

De gebruikte baksteenformaten (24 x 10,5 à 11,5 x 5,5 à 6cm; 23,5 x ? x 5cm; 22,5 x 11 x 6 à 6,5cm; 22 x 10,5 à 11 x 5,5 à 6cm; 21 x 10,5 x ?cm; 20 x 10 à 10,5 x 5cm) zijn zeer divers en waarschijnlijk dan ook niet allemaal contemporain.

De constructies maken deel uit van de kern van het hoornwerk van Elverdinge dat al in 1743 werd ontmanteld.

Bij de afbraak van het stedelijk openluchtzwembad in Menen kwam eveneens een muur van de Vaubanversterking vrij. De vondst werd gemeld door B. Weckings, sportfunctionaris van Menen. Hier was de samenwerking met de aannemers (Depret N.V. en Verbeke N.V.) voorbeeldig te noemen.

Het muurfragment ligt 37m ten zuidwesten van de rechterface van bastion 8, waarvan nu nog delen bewaard zijn gebleven (Sluizenkaai) onder de vorm van een 1,1m dikke muur, waartegen een 11,5m brede aarden wal rust. De muur is in kruisverband gemetseld (21 à 20,5 x 10 à 9,5 x 5 à 4,5cm). Plaatselijk is de kop nog aanwezig.

De aangetroffen muurpanden zijn alles samen 17m lang, liggen haaks op bastion 8 en kunnen gesitueerd worden op de strook grond tussen de twee stadsgrachten, die de zuidwestkant van de stad omringden. Het westelijk stuk is geknikt en zo'n 2m breed (22 x 10 x 5cm). Een 2m breed en zo'n 10m lang bruggenhoofd is er tegenaan gezet. Dit bruggenhoofd is afgeboord met een houten balk, die door enkele palen was vastgezet. In het profiel van de werkput staken een aantal palen van de eigenlijke brug. Oostelijk sluit een 2,85m brede muur aan, die met een helling van 45° versmalt tot 2,05m.

In de westelijke hoek van de werkput werd een muurpand herkend, waarvan de relatie met de rest van de constructie door de hoge grondwaterstand niet kon gelegd worden.

De bouw van de Menense vestingwerken wordt gesitueerd tussen 1679 en 1689. Tussen 1817 en 1830 werden de vesten verbouwd en ook hiervan zijn enkele sporen aanwijsbaar.

DEWILDE MARC & WYFFELS FRANKY

Archeologisch onderzoek in het domein van de Zwarte Zusters te Veurne (W.-VI.)

Uiteraard noopte de bouw van onderkelderde service-flats op de NW-rand van middeleeuws Veurne tot archeologische waakzaamheid.

In de loop van november 2001 kon door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium in afspraak met de bouwheer (v.z.w. Katholieke Bejaardenzorg Westhoek), de architect (J. Favril) en de aannemer (N.V. Vandaele uit Veurne) enig archeologisch onderzoek uitgevoerd worden.

De bouwplaats was gesitueerd langs de Daniël Dehaenelaan, zo'n 75m ten zuiden van de hoek met de Pannelaan en ligt eigenlijk tegenaan de middeleeuwse stadsgracht. Het opgravingsvlak ligt in het domein van de Zwarte Zusters; een gedeelte dat ze evenwel pas verworven rond 1520. Voorafgaandelijk (vanaf de 14de eeuw) werd het terrein artisanaal benut. In enkele grote en middelgrote kuilen werd een opeenvolging van brandlaagjes (houtschool), bruin verbrande zandlenzen en humeuze laagjes aangetroffen. Een rechthoekige kuil (br.: 2,75m; l.: minstens 5m; diepte: minstens 0,5m) geeft (in profiel) aan dat er ooit een houten bekisting aanwezig was.

Naderhand is het terrein overbouwd. Dit kan uit de aanwezigheid van poeren, muurbasissen en een beerput afgeleid worden. De baksteenformaten (veralgemeend: 22,5 à 24 x 10,5 à 11,5 x 5cm) wijzen vooral op de 16de eeuw en dit moet dan ook aan de periode na de ingebruikname door het klooster toegeschreven worden. Er kan daarbij gedacht worden aan een latrine en enkele bijgebouwen. De oriëntatie van de sporen blijft haaks staan op de Zwarte Nonnenstraat, wat inhoudt dat het terrein ruimtelijk niet herschikt wordt.

In het najaar van 2000 en het voorjaar van 2001 werd een gecombineerd archeologisch en bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd in en achter het gebouw Voorstraat 252-254 te Dordrecht. Het gebouw, dat aan één van de hoofdassen in het centrum van de stad ligt, bestond oorspronkelijk uit drie verschillende panden, waarvan de gevels nog herkenbaar zijn als midden-18e-eeuwse lijstgevels. Om die reden werden de panden in de jaren zestig van de 20e eeuw opgenomen in de Rijkslijst voor beschermde monumenten. Achter de drie panden, die in 1955 tot één winkel werden omgebouwd, was in 1978 een nieuwe winkelruimte annex magazijn gebouwd, dat in 2000 alweer werd afgebroken. Ter plaatse kon vervolgens archeologisch onderzoek worden uitgevoerd; aansluitend volgde in de oude panden een bouwhistorisch onderzoek. Beide onderzoeken boden verrassende resultaten.

Omdat het oudheidkundig bodemonderzoek niet direct aan de Voorstraat plaatsvond, maar ver daarachter, werden geen huisterpen aangetroffen op de oorspronkelijke oeverwal, die de Voorstraat ooit is geweest. Wel kon de voet van de dijk worden onderzocht, bestaande uit klei-, stro- en mestlagen die d.m.v. houten palen op de plaats werden gehouden. In dit pakket werd een laag puin aangetroffen, met daarin nog twee complete kloostermoppen (30/28 x 15/14,5 x 8/7 cm). Mogelijk behoorde deze puinlaag tot een gebouw dat hier omstreeks het midden van de 13e eeuw was opgetrokken. Tot de mobiele vondsten behoren o.a. een leeuwtegel, een tuitpot van Maaslands aardewerk, een groot aantal fragmenten hoogversierd Vlaams aardewerk, proto-steengoed kannen en een kalkstenen vijzel, afkomstig uit de steengroeven van Caen (Normandië, F). Dit materiaal duidt erop dat hier in de 13e eeuw een huis met een zekere status stond.

Dit pakket werd afgedekt door een ophogingspakket van donkerbruine humeuze klei, afgewisseld met lagen schone grijze klei, vergelijkbaar met dat van het Statenplein dat in 1997 en 1998 archeologisch is onderzocht. De houten palen in dit pakket lijken deel uit te maken van een vroegere erfafscheiding. In dit pakket werden huis- en keldermuren ingegraven. De oudste bakstenen muren bevatten rode bakstenen van het formaat 25/24 x 12/11,5 x 7/6 cm. Zij maakten deel uit van een circa 8 tot 13,5 meter diep en 4 m breed pand dat achter een van de Voorstraatpanden was opgetrokken. De oudste muren worden gedateerd in de eerste helft van de 14e eeuw. In het pand was een waterput en een later ingebouwde kelder aanwezig, die later als beerkelder dienst deed. Tot de mobiele vondsten behoren opnieuw veel lederen (m.n. schoenen, messchedes en een zwaardschede met fleur-de-lis-bestempeling) en houten voorwerpen (schalen, kommen, nap, schotel), alsmede ruim 180 metalen voorwerpen (beslagstukken, gespen, messen, nagels, sintels, insignes en pseudomunten). Het merendeel van het materiaal dateert uit de 14e eeuw, met een uitloper naar de eerste decennia van de 15e eeuw. Het bouwhistorisch onderzoek vond plaats in het meest linkse van de drie panden. Aangezien door intensivering van de winkelfunctie aanvankelijk werd gedacht dat op straatniveau weinig meer oorspronkelijks voorhanden zou zijn, werd het onderzoek gestart op de tot opslagruimte gebruikte eerste verdieping. Nu bleek dat het linkerpand en het middelste pand geen gemeenschappelijke gevel kenden, maar van elkaar waren gescheiden door middel van een osendrop. Het linkerpand kende op de verdieping een ruimte van 4,2 x 12 m dat oorspronkelijk uit één vertrek bestond. Sporen van muurstijlen in de zijmuren wezen erop dat het huis in houtskelet was opgebouwd. De eikenhouten moer- en kinderbalken waren nog aanwezig; sleutelstukken, korbelen en muurstijlen waren grotendeels verdwenen. De 35 cm dikke zijmuren van dit pand waren opgetrokken uit bakstenen van het formaat 22 x 11 x 5,5 cm in stand verband. Tussen de muurstijlen bevonden zich bijzondere spaarnissen, die

overspannen waren door (verre van compleet bewaard gebleven) gekoppelde spitsboognissen. Zij zijn tot op heden uniek in een Nederlands woonhuisinterieur. De muren binnen de nissen waren afgestroken met een zeer dunne kalkmortel, waardoor het rode van de bakstenen er nog doorheen schemerde. Hierop zijn met een dunne kwast witte voegen geschilderd in staand verband. Min of meer, maar niet noodzakelijkerwijs precies, de voegen in het metselwerk volgend. In de rechterzijwand vonden we de aanzetten van een gotische schouwwang terug. Een deel hiervan is bij het archeologisch onderzoek op het achtererf terug gevonden. Het betreft het onderste deel, met het basement en een opgaand deel met gotische peerkraalprofilering. Links naast de schouw was het restant van een kaarsnis.

Met deze kennis in het achterhoofd is de begane grond nog eens bekeken, waaruit bleek dat de oorspronkelijke buitenmuren ook nog aanwezig waren. In één van de zijmuren is een vijf meter brede doorgang gevonden. De zoldering bestond uit eikenhouten balken van 13 x 20 cm, die 70 cm uit elkaar lagen en het vertrek van muur tot muur overspanden. De balken vonden een oplegging op een eikenhouten rib langs de muur. Deze rib vond ondersteuning op nauwelijks geprofileerde natuurstenen consoles van witte Belgische kalksteen, die in de muur waren ingemetseld. De meeste consoles zijn bewaard gebleven. Dit type vloerbalklaag is zeer schaars in Nederland.

De datering van het nog min of meer compleet bewaarde gotische huis was gedacht aan circa 1400. Dendrochronologisch onderzoek van de moerbalken wees echter uit dat het hout in het voorjaar van 1346 was gekapt in midden-Duitsland. Het zal over de Rijn en Merwede naar Dordrecht zijn vervoerd en daar omstreeks 1350 zijn verwerkt. Het is niet waarschijnlijk dat de muren veel later zijn opgemetseld dan het houtskelet, waardoor voor een oude stad als Dordrecht een zeer hoge ouderdom is vastgesteld voor een nog bestaand huis.

HENROTAY DENIS

Arlon : mise au jour de latrines des XVIe et XVIIe siècle, rue du Marquisat (Lux.)

La rue du Marquisat est située sur la butte de Saint-Donat à l'intérieur du périmètre délimité par la fortification du Bas-Empire. Le CPAS d'Arlon y projette l'extension d'un home sur un terrain libéré par la démolition de deux immeubles accolés à ce rempart. Le site est bordé d'un côté par cette rue et de l'autre par un mur retenant les terres de la butte Saint-Donat. Le tracé du mur reprend celui de l'ancienne fortification. L'hôtel de ville actuel est bâti 8 m en contrebas, à l'emplacement de l'ancien fossé. Une évaluation du sous-sol archéologique s'avérait nécessaire. D'autant plus, qu'une des maisons détruites était bâtie sur des caves en berceaux avec arc doubleaux pouvant être datées du XVIe siècle. Cette maison était appelée le "Bock".

La proximité de vestiges gallo-romains découverts par R. Borremans ainsi que leur positionnement précis en profondeur, les observations réalisées par notre service lors de la construction d'un parking à une dizaine de mètres de l'emplacement du projet a orienté la stratégie de fouille. Les vestiges éventuels de l'époque gallo-romaine étaient situés à une profondeur de 6,5 m sous le sol actuel. Une tranchée de 12 m sur 12 perpendiculaire au tracé du rempart a été excavée. La réalisation de quatre paliers d'1,5 m a permis de respecter les normes de sécurité. Le dernier palier était large de 3 m. Le mur s'est avéré être une reconstruction complète du XIXe siècle, le matériel céramique en témoigne. Les travaux de reconstruction peuvent être datés de 1855-1856. Ils furent réalisés suite à la construction d'une école pour garçons à l'emplacement de l'actuel hôtel de ville. A cette époque, des blocs décorés ou portant des inscriptions furent découverts et transférés au Musée.

Cependant, une perturbation dans le profil de la coupe fut l'occasion de découvrir une citerne circulaire maçonnée. La partie supérieure du parement amorçait un plan carré. Après en avoir démonté une partie du parement sur toute sa hauteur au moyen d'une pelle mécanique, la fonction de la structure s'est révélée être celle de latrines. Un comblement, mélange de blocs épars et d'un peu de terre recouvrait une couche noirâtre épaisse d'1 m environ. Celle-ci contenait un abondant mobilier archéologique datable du XVIe et du début du XVIIe siècle : entre autres trois chaussures de type "pied d'ours" - bien caractéristiques du XVIe siècle, des carreaux en céramique vernissée verte issus d'un même poêle. L'Enfant Jésus en majesté, un personnage couronné tenant un sceptre, une frise représentant des pampres de vigne, des éléments d'angle ornés de bossage et de motifs végétaux permettront une restitution de la composition d'ensemble. Le format carré des plaques et leur décor situent la construction du poêle dans la deuxième moitié du XVIe siècle. Un lot de céramique livre un aperçu du matériel culinaire ; les éléments sont relativement complets : casseroles tripodes, pichets non vernissés, pichet en grès à pied pincé, tèles à lait vernissées vertes, haut vase à provision en pâte grise. La verrerie de table est également très abondante, près de 80 pièces. L'étude approfondie du lot n'est pas encore réalisée, mais la présence de verres décorés de personnages peints à l'émail, de verres ornés de motifs végétaux stylisés, de verre de teinte verte et pastilles indique une influence de la production rhénane du XVIe siècle. La production verrière de type français est également repérable, de nombreux verres présentent des résilles de losanges et des facettes caractéristiques de cette production. Le métal est également présent sous la forme de quelques outils et de nombreux restes non identifiables actuellement. Il ne faudrait pas oublier de mentionner les importants restes de planches, bardeaux et éléments de tonneaux. Ceux-ci ont permis une datation dendrochronologique situant l'abattage des arbres dans le premier quart du XVIe siècle, à l'exception d'un échantillon qui pourrait être daté de 1614.

Ceci fournirait les dates de construction et de comblement de la structure. Les bois sont d'origine locales, ce qui illustre l'artisanat arlonais.

Les latrines découvertes doivent être mises en relation avec le bâtiment du "Bock". A l'époque envisagée, cette maison se situe en contrebas du château comtal, détruit par les Français en 1558, aménagé en couvent des Capucins en 1625 et bastionné en 1682 par l'armée de Louis XIV. Le bâtiment concerné abritait encore à la fin du XVIIIe siècle un "hôpital des pauvres" ou hospice. Auparavant, l'hôpital d'Arlon dont la chapelle devint l'église paroissiale en 1558 était installé dans la Grand-Rue.

En conclusion, si cette opération est décevante sur le plan de l'époque gallo-romaine, il en va tout autrement en ce qui concerne les Temps Modernes. En effet, dans la province de Luxembourg ce type d'ensemble fermé n'existe pas pour le Moyen Age et il est à ce jour le seul découvert pour les XVIe et XVIIe siècles, avec celui issu du puits du château d'Herbeumont.

JANSSEN HANS

Opgravingen Middeleeuwen gemeente 's-Hertogenbosch (NI)

In 2001 zijn er door en onder supervisie van de sectie Archeologie van de afdeling Bougeschiedenis, Archeologie en Monumentenzorg (BAM) van de gemeente 's-Hertogenbosch een groot aantal opgravingen verricht, sommige tegelijkertijd en op grote afstanden van elkaar. Voor het eerst zijn hierbij grote oppervlakten blootgelegd in de buitengebieden ten westen en ten oosten van de binnenstad, respectievelijk in het plangebied de

Haverleij te Engelen en de VINEX-lokatie "De Grootte Wielen" te Rosmalen. Beide gebieden bevinden zich op de hoge dekzandruggen en oeverwallen langs de Maas en

hebben een bewoningspatroon gekend, dat sterke overeenkomsten vertoont. In beide gebieden zijn restanten vastgesteld van een zeer dichte bewoning in de Bronstijd en IJzertijd. Middeleeuwse sporen zijn hierbij niet aangetroffen, niet omdat ze er niet geweest zijn, maar omdat alle sporen vanaf de Romeinse periode door latere erosie (diepploegen, ontgrondingen etc.) verdwenen waren.

In de binnenstad van 's-Hertogenbosch werd in het begin van 2001 het onderzoek van het stadspaleis Het Keizershof afgerond. Het bestond uit een rechthoekig complex rond een centrale binneplaats, tot stand gekomen vanaf 1526 met gebruikmaking van oudere elementen, waaronder het huis van de Lombarden. Het Keizershof moest in zijn geheel worden opgegraven, omdat het door een parkeergarage onder het op deze plaats te bouwen nieuwe gemeentelijke stadskantoor in zijn geheel is vernietigd. Het Keizershof was gebouwd door Hendrik van Deventer, de huisjuwelier van het Bourgondische Hof, die door Karel V in de adelstand is verheven. Het was een rijk gedecoreerd laat-gotische residentie met enige vroeg-renaissancistische elementen. De residentie van Hendrik van Deventer diende tot vaste verblijfplaats van Karel V, Margaretha van Oostenrijk, Maria van Hongarije en Philips II, wanneer ze in de stad verbleven.

In het voorjaar en de zomer heeft archeologisch onderzoek plaatsgevonden op de plaats van de, op de voorgevel na, voor de bouw van een nieuw appartementencomplex, totaal gesloopte schoolgebouwen op de hoek van de Choorstraat/Papenhulst.. Op het terrein aan de Choorstraat lagen in de middeleeuwen de kanunnikenhuizen van de St. Jan. In de late 19e eeuw zijn deze vervangen door een neo-gotisch klooster en bijbehorende schoolgebouwen. Na de sloop van deze bebouwing is van de funderingen van de middeleeuwse kanunnikenhuizen vrijwel niets meer aangetroffen, een enkele zijmuur van de huizen was deels bewaard gebleven. Vastgesteld kon worden dat het oostelijk deel van het terrein hoger lag dan het westelijk deel. Het westelijk deel vormde in de natuurlijke situatie reeds een laagte. Op het hoge deel kon worden vastgesteld dat hier in de late ijzertijd een nederzetting heeft gelegen. Er werd een tiental paalsporen vastgesteld, te weinig om plattegronden of delen hiervan te kunnen reconstrueren. In de middeleeuwen heeft men op het lage gedeelte een Dieze-tak uitgegraven met een noord-zuid verloop. Van deze tak zijn slechts een aantal beschoeiingspalen aangetroffen. Het is niet uitgesloten dat deze Dieze is aangelegd ten behoeve van de aanvoer van het natuursteen voor de St. Jan.

Achter de kanunnikenhuizen bevond zich oorspronkelijk het klooster van de Zwartzusters, die hier al vroeg, in het midden van de 14e eeuw gevestigd waren. In 1476 sloten ze zich aan bij de Augustijnen. Een aantal van de gebouwen van het klooster bevond zich direct achter de huizen evenwijdig aan de straat. Het klooster strekte zich uit tot aan de Papenhulst en aan de westzijde tot aan het Begijnhof. Ook de funderingen van de oorspronkelijke eenschepige kerk met driezijdige koorsluiting konden worden vastgelegd..

Een tweede terrein in de binnenstad waar in de loop van 2001 grootschalige opgravingen hebben plaatsgevonden, was het terrein van het voormalige bejaardenhuis Anthoniegarde in het oostelijke gedeelte van de binnenstad. Hier is ten oosten van de Anthoniuskapel na de sloop van het in de jaren vijftig in de stijl van de "Bossche school" opgetrokken bejaardenhuis en voorafgaand aan de nieuwbouw daarvan, een beperkt deel opgegraven van een zeer groot terrein. Het is een relatief hoog deel van de dekzandrug die zich onder de Hinthamerstraat en de Orthenstraat bevindt. Ook op dit terrein is materiaal uit de prehistorie aangetroffen, in dit geval scherven van zogenaamde "Hilversum" of "Drakenstein"-urnen uit de midden-Bronstijd. De scherven bevinden zich in een oud akkerniveau. Langs de

Windmolenbergstraat werden enkele kleine bakstenen woonhuisjes van handwerkers opgegraven. De meeste van deze huisjes dateren uit de tweede helft van de 14de eeuw. Voorafgaand aan deze stenen huizen hebben er houten huizen gestaan die al in de 13de eeuw aangelegd zijn. Op één plaats werd een zogenaamde hutkom opgegraven. Het is voor het eerst dat een hutkom in 's-Hertogenbosch is vastgesteld. In de hutkom bevonden zich zeer veel vloerniveaus en brandlaagjes. Ook werden een aantal metaalslakken aangetroffen. Plaatselijk waren de brandsporen in de vloer ingebrand. Het lijkt het meest waarschijnlijk dat hier ijzer voorbewerkt is om het in een later stadium tot voorwerpen te kunnen smeden.

LALEMAN MARIE-CHRISTINE, STOOPS GUNTER & VERMEIREN GEERT **Archeologisch onderzoek in Gent (O.-VI.)**

Het stadsarcheologisch onderzoek in Gent over 2001 omvatte een dertig terreininterventies van zeer verscheiden aard en gerealiseerd in het kader van infrastructuur-, bouw-, renovatie- en restauratiewerken, of in functie van het opmaken van een archeologische inventaris met beheersmaatregelen. Een gedeelte van deze interventies vonden plaats in het stedelijke randgebied, onder meer in de Bourgoyen, in Drongen en in Sint-Kruis-Winkel. De archeologische bevindingen voor deze laatste deelgemeente worden in een afzonderlijke rubriek behandeld. Naast terreinopdrachten en de eerste wetenschappelijke uitwerking van de terreinbevindingen omvatte het stadsarcheologische werk over 2001 ook de behandeling van een 4900 vooronderzoeksvragen. De realisatie van het stadsarcheologische werk was ook in 2001 niet mogelijk zonder de medewerking van werfpartners, studenten in de archeologie, onbezoldigde medewerkers, collegae archeologen en specialisten in verwante vakgebieden. In deze kroniektekst is het enkel mogelijk een beperkt aantal aspecten beknopt toe te lichten.

De verdere uitwerking van archeologische gegevens afkomstig uit opgravingen van het Emile Braunplein, het Goudenleeuwplein en de Botermarkt leidden tot enkele bijkomende inzichten over de ontwikkeling van de middeleeuwse stad. Ze hebben onder meer te maken met het ontstaan van een plein aan de rand van de 10de-eeuwse handelsportus.

Deze aanvankelijk niet-georganiseerde open plaats werd in de 14de eeuw ingericht tot een centraal marktplein, de 'plaetse' waarrond alle officiële gebouwen van het stedelijke bestuur werden gegroepeerd. Het Belfort (1321-1380) verrees op de plek waar het plein samenkwam met de Korte Ridderstraat, een oud wegtracé tussen de Leie met de Gras- of Veebrug en de Schelde aan de Brabantdam. Radiokoolstofdatering wees uit dat het oudste houten wegdek van de Korte Ridderstraat uit eind 10de-begin 11de eeuw dateert. De terreinen aan beide zijden van de Korte Ridderstraat werden wellicht pas vanaf de 12de eeuw verkaveld. De bouwblokken lijken zich te hebben ontwikkeld vanuit een centraal huisvolume. De natuurstenen huizen aan de rooilijn lijken iets jonger en waren telkens omringd door een erf. Enkele stegen duiden vroegere perceelscheidingen aan. Waar zijstraten bij de Korte Ridderstraat aansloten, ontstonden kleine pleintjes, soms enkel herkenbaar aan meer open straatverbredingen. Zowel het latere Goudenleeuwplein als de Poeljemarkt zijn daar nog relictten van. Bij de verdere verkaveling van de terreinen ontstond een bebouwing op de erven van de oudere Stenen. In zeker twee gevallen betekende dit een verdubbeling van hetzelfde huis dat eeuwenlang ongedeeld eenzelfde familie-eigendom bleef. Mogelijk was dit ook het geval bij andere stenen huizen in de Gentse binnenstad, die voorheen als opsplitsingen van Stenen werden geïnterpreteerd. De geschreven bronnen kunnen hier een noodzakelijke aanvulling bieden bij wat uit de materiële relictten alleen niet kan worden afgeleid.

In de Sint-Michielswijk, ten westen van de Schelde, werd een huizenblok archeologisch verkend. Ook hier was de kern een natuurstenen huis, gelegen op de hoek van Korenlei en Gruuthusestraat, en in de late Middeleeuwen verdubbeld met een hoog bakstenen huisvolume. Daarrond ontwikkelde zich vanaf de 14de eeuw een groot adellijk hof, bekend als het Hof van Gruuthuse.

Voor de zuidoostelijke ontwikkeling van de middeleeuwse stad, die in verschillende etappes tussen het midden van de 13de en de late 14de eeuw verliep, brachten archeologische interventies enkele nieuwe inlichtingen. Waarnemingen bij wegenwerken in de Sint-Kristoffelstraat leidden tot de registratie van een aantal bakstenen muren die te maken hebben met de Sint-Catharinakapel en het nevenliggende godshuis van de volders, in de late 16de eeuw omgevormd tot Kapucijnerklooster. Een opgraving aan de Veerkaai, ten noorden van het Zwembad Van Eyck en geïntegreerd in een renovatieproject, maakte het mogelijk voor het eerst een gedetailleerd inzicht te krijgen in het bodemarchief van Overschelde, een deelgebied, dat in 1254 bij de stad werd gevoegd. Uit deze opgraving blijkt dat de eerste bewoning langsheen de Schelde zich wellicht onder de huidige Mortierstraat bevond. De oudste bewoningssporen stammen uit de 16de eeuw. Achter deze huizen, ten oosten dus en tot aan de Schelde-oever, bevonden zich open stroken. Een hele reeks alluviale afzettingen hadden trouwens te maken met de loop van de Schelde die thans in zijn gekanaliseerde vorm het onderzoeksterrein iets meer oostelijk begrenst.

Enkele onderzoeken stonden in verband met typische laatmiddeleeuwse stedelijke sites. Dit is onder meer het geval voor het Vleeshuis aan de Groentenmarkt, waar verscheidene nieuwe onderzoeksfases plaatsvonden. Ze leverden aanvullende bevindingen voor de natuurstenen gebouwen waartegen de 15de-eeuwse hal werd opgetrokken, over de opbouw van de 15de-eeuwse hal en de iets later toegevoegde kapel met de overgebleven schildering van Nabur Martins, en over jongere verbouwingen van het Vleeshuis. Het onderzoek rondom de pomp van 1812 op de Groentenmarkt reikte geen concrete gegevens aan over de kanalen die van de Leie onder het Vleeshuis door tot op de Groentenmarkt liepen.

Er zijn wel enkele indicaties die het bestaan ervan in de 15de en in de 16de eeuw bevestigen, maar in de tweede helft van de 17de eeuw waren ze alvast gedempt en was de Groentenmarkt een georganiseerd en geplaveid plein. Het onderzoek leverde wel een hele reeks technische details over de aanleg en de werking van de empirepomp.

Een aantal interventies hadden betrekking op de site van Sint-Pieters. Archeologische waarnemingen op het Sint-Pietersplein lieten toe een middeleeuwse bakstenen muur (bakstenen 30 x 14.5 x 7.5 cm) te lokaliseren, die wellicht het abdijdomein afschermden van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, de parochiekerk van het Sint-Pietersdorp. De bij die werken aangetroffen skeletresten verwezen naar het kerkhof bij de parochiekerk. Voorts kon de oostelijke keermuur van de eigenlijke abdij kon in het kader van restauratiewerken archeologisch worden onderzocht. Het gaat om een tracé van 128.5 m. Bij de aanvang van de werken dacht men dat de constructie 18de-eeuws was en samenging met het monumentale terras dat abt Gudwalus Seiger (1760-1789) in de oostsector van de abdij liet aanleggen. Dit geldt enkel voor de bovenste goed behouwen steenlagen en voor de geprofileerde dekstenen, waarvan er verschillende het steenhouwersmerk van Grégoire Joseph Wiencqz (1708-1794) uit Soignies droegen. Boven deze dekstenen stond een inmiddels verdwenen metalen balustrade. De keermuur werd toen evenwel niet nieuw gebouwd. De kern bestaat immers uit Doornikse steen, een breuksteenconstructie die op zijn minst uit de 12de eeuw stamt. Hij werd niet enkel als keermuur aangelegd, maar vormde tevens de grens tussen het abdijdomein en de Schelde met zijn oevers die onder beheer van de graaf van Vlaanderen stond. In de hogere opbouw zit

ook heel wat bouw materiaal afkomstig van abdijgebouwen, zoals bouwsculptuur van Doornikse steen en nokpannen van hardsteen. Aan de noordzijde vertoont de keermuur een ingewerkt hoekverband met een O.W.-gerichte afsluitmuur die van de Schelde naar het kerkplateau van de abdij liep en wellicht een scheiding vormde tussen abdij en parochie. Een archeologisch onderzoek (opgraving en muurarcheologie) aan de Sint-Amandstraat maakte het mogelijk een andere (laat)middeleeuwse constructie te onderzoeken die buiten het eigenlijke abdiydomein lag, maar wel deel uitmaakte van de Sint-Pietersheerlijkheid. Van de oudste kern bleef een vierkante kelder van Doornikse steen over. De overwelfing rustte op kraagstenen en op een centrale zuil, voorzien van knopkapiteel. Op de grens van de Sint-Pietersheerlijkheid met de Stad Gent, aan de huidige Ketelvest, bevinden zich nog twee grensstenen in situ. Ze dateren van de 17de-18de eeuw, maar bepalen een middeleeuwse afbakening.

Het archeologisch onderzoek in het kader van stabiliteits- en restauratiewerken in het Gravensteen werd eveneens voortgezet. Een uitgebreide opgraving in de noordsector, tussen de donjon en de omwalling, beoogde een gedetailleerd inzicht in de opbouw van het bodemarchief voorafgaand aan de voor de werken noodzakelijke verstoringen. Na het wegnemen van de begroeiing verschenen de eerste constructieresten. Ze gaven fragmentarische inlichtingen over diverse laat- en postmiddeleeuwse bijgebouwen aan de noordzijde van de donjon. Een imposante fundering stemde overeen met de opdeling van het Gravensteen in twee loten, die in de 18de eeuw afzonderlijk werden verkaveld. Na het wegnemen van die constructieresten werden de oudere middeleeuwse strata verder onderzocht. Ze leverden bijkomende gegevens over het optrekken van het noordelijke bijgebouw tegen het grote 11de-eeuwse zaalgebouw (later omgevormd tot Hall Keep). Het noordelijke bijgebouw staat traditioneel bekend als de zogenoemde keukens, omwille van de aanwezigheid van een grote haard. In feite ging het wellicht om een 'camera' of leefkamer die tegen de grote hal of aula werd aangebouwd, een heel klassieke schikking in middeleeuwse vorstelijke en grafelijke residenties. Zoals de ruïne van het noordelijke gebouw er thans uitziet, zijn meerdere bouwfasen te herkennen. De oudste fase, van Doornikse kalksteen, is nog goed zichtbaar.

Bij het onderzoek van de middeleeuwse lagen troffen de onderzoekers voorts diverse houten structuren aan. Ze tonen verscheidene bouwtechnieken: ingehaide aangepunte boomstammen en verticaal geplaatste balken. Het in situ aangetroffen hout heeft zowel te maken met diverse opbouwfasen van de motte die rondom de 11de-eeuwse residentie werd opgeworpen als met structuren op die motte. Voor een precieze chronologie is het thans nog te vroeg. Daarvoor moeten de resultaten van dendrochronologie en radiokoolstofdatering eerst bekend zijn. De oudste gegevens staan in verband met een 10de-eeuwse occupatiefase, terwijl er ook wat Romeinse archeologica werden verzameld. In de hoofdlijnen komen de bevindingen overeen met de resultaten van de diverse opeenvolgende opgravingen die sinds 1980 in het Gravensteen werden uitgevoerd.

Het watergemaal op de samenvloeiing van Rietgracht en Leie, beter bekend als de hoosmolen van de Bourgoyen, kon verder archeologisch worden onderzocht. Bij deze fase ging de aandacht vooral uit naar de ingegraven watergang die zich ten oosten van de molenromp van 1702 bevindt. De noordelijke mond heeft een zeshoekige plattegrond en vertoont inwendig een parement van witte kalkzandsteen. Onderaan werden vooral kleine steenblokken zonder specifieke kenmerken verwerkt. De grotere, goed behouwen blokken daarboven toonden steenhouwersmerken van het geometrische type, verwant met andere voorbeelden uit de latere 15de en de 16de eeuw. Voorbij het afsluithek verwijdde de mond zich trechtervormig naar de Rietgracht toe. Ten zuiden van een 20ste-eeuwse machinekamer vertoont de westelijke wand van de watergang sporen die tot dezelfde bouwfase behoren,

met gebruik van geprofileerde witte natuursteen en blokken met steenhouwersmerken. De sporen van het waterrad waren te fragmentarisch om diameter en type te kunnen bepalen. De oostwand werd, vermoedelijk in de 19de eeuw, volledig vernieuwd toen de watergang daar verbreed werd tot 1.60 m. Meer westelijk was de oudere fundering met grote blokken grijze natuursteen op een fundering van baksteen, vermengd met Doornikse steen, bewaard. Oorspronkelijk was de zuidelijke watergang 1.06 m breed, maar verwijdde trechtersvormig naar de Leie toe. In het verlengde van de muren bevonden zich palen, die over een tracé van 4.15 m konden worden geregistreerd. Deze ingeheide palen hadden een diameter tussen 18 en 28 cm. Aan de oostzijde werden tussen de palen ook nog twee planken in situ aangetroffen. Hoewel de natuursteen van elders kan gerecupereerd zijn, leverde deze campagne opgravingen en muurarcheologie totaal nieuwe bevindingen voor de bouwgeschiedenis van de molensite, waarvoor het oudste gegeven uit de 12de eeuw dateert.

LEHOUCK ALEXANDER.

Stadsarcheologisch onderzoek te Veurne: nieuwe inzichten in de ontwikkeling en de historische topografie van de middeleeuwse stad. (W.-VI.)

In het kader van een licentiaatverhandeling aan de Universiteit Gent (2000-2001) - uitgevoerd onder begeleiding van J. De Meulemeester - werd een bijdrage geleverd tot de stadsontwikkeling en de historische topografie van de binnenstad Veurne. De studie - gebaseerd op de bestaande topografische kennis, materiaalverwerking en eigen veldwerk - heeft zowel voor de vroege- als voor de late Middeleeuwen nieuwe inzichten teweeggebracht.

Omdat de aandacht tot dan toe vooral ging naar de vele religieuze instellingen en het burgterrein, leek het erg interessant om de studie van de middeleeuwse stadswoning als uitgangspunt te nemen. Veurne is gekend als een goed bewaarde stad uit de Spaanse tijd waarin nog slechts enkele middeleeuwse bouwwerken de tand des tijds hebben doorstaan.

Op grond van een beredeneerde selectie binnen de voormalige stadswallen uit 1388-1413, werden de kelders van de private huizen aan een systematische bouwhistorische prospectie onderworpen. In geval er middeleeuwse sporen werden aangetroffen, werd waar mogelijk het gehele gebouw materieel onderzocht en gedocumenteerd.

De inventarisatie en de studie van het laatmiddeleeuwse huis werd gecombineerd met een stratigrafisch onderzoek van de Grote Markt. De proefopgraving werd destijds uitgevoerd door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (zie *Archaeologia Mediaevalis* 21, 1998, pp. 61-62). De verwerking gaf ons de mogelijkheid om inzicht te verwerven in de ontwikkeling van de historische kern en hierbij een mogelijk verband te zoeken met het fenomeen van de stenen woonhuizen in de stad.

Over het ontstaan en de vroegste geschiedenis blijven we nog steeds in het ongewisse. De eerste bewoningskern *Furna*, voor het eerst vermeld in 877, is nog niet gelokaliseerd. Ofwel bevindt deze nederzetting zich ten oosten van het burgterrein, ofwel kunnen we deze ten noorden van de burg situeren zoals voor Domburg en Burgh-op-Schouwen. De aanwijzingen voor het bestaan van een vluchtburg, opgeworpen op het einde van de 9de eeuw omwille van invallen van de Noormannen, stapelen zich alsmaar op. Bouwhistorische verkenningen in de huizen hebben het mogelijk gemaakt om het verloop van de vier oude burgwegen nu exact te bepalen. De archeologische opgravingen op de Grote Markt zijn grondig bestudeerd, maar over de ligging van de ringwal is nog steeds geen duidelijkheid. Een ultiem bewijs voor de periodisering van de versterking ontbreekt volledig en er rijzen nog steeds veel vragen omtrent

het fysiologisch kader en de vroegste occupatie van dit terrein. De oorzaak hiervan is gedeeltelijk te zoeken bij de onderzoeksmogelijkheden zelf, gepaard met een aantal interpretatieve problemen. Het inzicht wordt fel bemoeilijkt omwille van de ingewikkelde stratigrafische sequentie en het beschikbaar vondstmateriaal, dat hoofdzakelijk samengesteld is uit weinig bestudeerd lokaal of regionaal vervaardigd aardewerk. De afwezigheid van kenmerkende vroegmiddeleeuwse keramiek is opvallend. Er is geen keramiek uit de Karolingische periode verzameld: de fragmenten van dikwandige schelpengruiskeramiek beantwoorden (volgens de stand van onderzoek) bijna allemaal aan een "jonger" type!

De stedelijke kern ontplooit zich ten oosten van het burgerterrein. Daar wordt het terrein hoogst waarschijnlijk omstreeks de 11de of de vroege 12de eeuw ingedeeld in woonkavels, georiënteerd op de oude burgweg. Materiële bewijzen over het bestaan van die "oude Ooststraat" hebben in belangrijke mate bijgedragen tot inzicht in de opgave van vroege straatjes en de sporen die zij nalaten in het kadasterplan. De "oude Ooststraat" heeft wellicht in de loop van de 12de - 13de eeuw aan belang ingeboet. Onder druk van de toenemende bouwwoede (16de -17de eeuw) werd de straat vernauwd en vervolgens overwelfd, teneinde het aanpalende huis te vergroten. Omstreeks het midden van de 19de eeuw verdween het straatje volledig uit het stadsbeeld. De verworven grond werd verdeeld onder de eigenaars die eraan paalden, waardoor een soort "haaklas" in de percellering werd gevormd. Het relict heeft ons vervolgens op het spoor gebracht van enkele andere straatjes - zoals de zuidelijke burgweg - waar een gelijkaardig patroon kon worden vastgesteld. Ook de vele privé-sstraatjes kunnen op die manier terug worden opgespoord.

Ten oosten en zuidoosten van het burgerterrein zal ten laatste in de loop van de 12de eeuw een open ruimte ontstaan, wellicht voorzien van afwateringsgreppels. Er zijn sterke aanwijzingen dat de arealen aan de zuid- en de oostzijde van de Grote Markt, naar het einde van de 12de eeuw toe, op hun beurt verkaveld worden in smalle stroken en zodoende voor een georganiseerde bebouwing in aanmerking komen. Dit is ook het geval ten zuidwesten van het burgerterrein. De ontplooiing krijgt in het oostelijke stadsdeel een impuls door de translatie van de St.-Niklaasabdij, omstreeks 1170 onder demografische druk buiten de stad gebracht. Gedurende de 13de eeuw zorgen bouwtransacties en twee belangrijke nivelleringsactiviteiten voor de vorming van de Grote Markt zoals wij die nu kennen: een groot open plein omsloten door gebouwen. Het loopniveau in deze periode bevond zich zo'n één tot twee meter onder het huidige loopniveau en rond het plein was wellicht nog een open bebouwing in plaats van een aaneengesloten huizenrij. De ontwikkeling in het hart van de stad verloopt parallel met belangrijke wijzigingen van economische, bestuurlijke, juridische en administratieve betekenis, die gedurende het einde van de 12de - 13de eeuw tot stand komen.

De speurtocht naar en de studie van de middeleeuwse woning in een kleine stad als Veurne, kan als pilootonderzoek beschouwd worden. Het aantal stenen woningen werd dankzij de bouwhistorische verkenningen verdubbeld, zodat de balans nu op veertien wordt gebracht. Recent kan het bilan nog aangevuld worden dankzij bouwhistorisch onderzoek in de Noordstraat (zie elders in dit volume). Tot nog toe zijn stenen huizen van dergelijke ouderdom enkel in een beperkt aantal steden bestudeerd geweest en zijn er nog geen gegevens bekend voor steden van kleine omvang. Ondanks schaars vergelijkingsmateriaal is het nu reeds duidelijk dat het huizenbestand in de stad Brugge een goede vergelijking kan doorstaan. De woonhuizen in Veurne zijn alleen meer bescheiden in omvang.

Volgens stijl, typologie en muurarcheologisch onderzoek van de middeleeuwse constructies, suggereren we dat het versteningsproces van de burgerlijke stadswoning zich hoofdzakelijk inzet naar het einde van de 13de eeuw toe en later, een ruime tijd dus na de eerste toepassingen van de baksteenbouw in de regio. Dit is wellicht niet toevallig de periode

waarin de egalisatie van de Markt vermoedelijk op zijn einde loopt. De gekende stenen woonhuizen liggen langs de noord-zuid-as Noordstraat - Grote Markt - Boterweegschaalstraat en de oostelijke invalsweg. Het valt op dat de huizen zich langs deze assen hoofdzakelijk groeperen rond de Grote Markt en de plaats van de voormalige loskaai. Het is evenwel niet onmogelijk dat dit beeld wat vertekend is. De betekenis van het fenomeen is vanuit historisch oogpunt geheel onduidelijk, want vanaf eind 13de - begin 14de eeuw stellen we de crisis van de late Middeleeuwen vast. Misschien is het fenomeen in een opwelling juist vóór deze crisis te situeren, ofwel spreidt het zich uit over een veel langere periode, wat enigszins aannemelijker zou zijn. Tot nog toe zijn slechts enkele oudere huisconstructies aangetroffen in het noordelijke deel van de Noordstraat en wellicht ook in de Ooststraat. Voor een precieze datering van de constructies moeten we voorlopig in het ongewisse blijven daar de stand van onderzoek dit niet toelaat. In de toekomst moet het evenwel mogelijk zijn om de dateringscriteria te verfijnen via muurarcheologisch en systematisch stadsarcheologisch onderzoek. Het uitwerken van een baksteenchronologie staat nog in de kinderschoenen, omdat goed gedocumenteerd muurarcheologisch onderzoek niet voorhanden is. Niet alleen de afmetingen van de baksteen zijn van belang, maar ook de fysische kenmerken (kleisamenstelling, porositeit, hardheid, kleur,...), het metselverband en de lagenmaat. Daarnaast moet ook aandacht besteed worden aan de context en de mogelijke functie van het metselwerk. Nauwkeurige registratie moet toelaten om in het geleidelijk verkleinen van het formaat onderliggende wetmatigheden tot uiting te laten komen.

De gevelopstanden van de middeleeuwse huizen zijn zelden bewaard gebleven. In een aantal gevallen beschikken we nog over de oorspronkelijke zijgevel omdat ze later als gemene muur fungeerde. Er zijn zowel woningen met een vierkant als met een rechthoekig grondplan, meestal met de korte zijde aan de straat gericht. Gelijkvormig aan het grondplan kunnen we dan ook een huis van het woontorentype of een zaalwoning met meerdere verdiepingen veronderstellen. De huizen zijn niet zo hoog: op basis van schaarse aanwijzingen suggereren we twee à drie bouwlagen.

Voor de onderste bouwlaag tellen we niet minder dan zes exemplaren met een kruisribgewelf, steunend op natuurstenen middenkolommen. Die ruimte wordt verdeeld in twee beuken van twee of drie traveeën.

De woningen zijn allen opgetrokken in baksteen. Natuursteen, hoofdzakelijk afkomstig uit Noord-Frankrijk en de streek van Doornik, wordt alleen gebruikt voor speklagen, dragende elementen en beeldhouwwerk. Een bovenconstructie in houtbouw is niet uit te sluiten.

Het versteningsproces in de stad Veurne lijkt reeds in de loop van de 17de eeuw voltooid te zijn. Mogelijk greep dit fenomeen al in een belangrijke mate plaats in de 16de eeuw, vóór de godsdienstoorlogen. Het houten huis zal dan nog in heel geringe mate het stadslandschap sieren, terwijl die woningen in andere Vlaamse steden veel langer doorleven, zelfs nog tot diep in de 18de eeuw.

LEHOUCK ALEXANDER.

Bouwhistorisch onderzoek in de Noordstraat te Veurne (W.-VI.)

Sinds september 2001 voeren wij aan de oostzijde van de Noordstraat bouwhistorisch onderzoek uit. Hierbij gaat de aandacht hoofdzakelijk naar de oude schoolgebouwen en de aangrenzende percelen (Veurne, Kadaster sectie A nrs. 205b, 206m en 208b). Dit gebeurt naar aanleiding van aangetroffen laatmiddeleeuwse bouwsporen op zolder van het huis Noordstraat

nr. 21 (dec. 2000), gelegen op het terrein van het Koninklijk Atheneum. De sporen werden niet opgenomen in de inventaris van de middeleeuwse woonhuizen (zie hierover elders in dit volume), omdat er werd aangenomen dat het voormalige « Gave- of Nieuwe Gasthuis » (verwoest op het einde van de 16de eeuw) zich op deze plaats lokaliseerde. Nu zijn er genoeg aanwijzingen om die bewering te ontkrachten.

Het onderzoek wordt uitgevoerd met medewerking van stadsarchivaris J. Van Acker en de bereidwillige steun van de domeinverantwoordelijke R. Kyndt en de Bond Atheneum Veurne. De doelstelling is drievoudig: enerzijds trachten we een aantal aanslepende problemen in de stadstopografie op te lossen, anderzijds willen we een nieuwe dimensie geven aan het huizenonderzoek en bouwen we verder aan de studie van het laatmiddeleeuwse woonhuis in deze stad; tenslotte moet dit « vooronderzoek » een dringend (!) toekomstig restauratieproject begeleiden. In afwachting tot een uitgebreide uiteenzetting worden in dit artikel de eerste resultaten kort toegelicht.

Het oudste gebouw (binnenwerks ca. 8 x 6.5 m) dat in opstand bewaard bleef, dateert uit de 15de – of vroege 16de eeuw en is dus ca. een eeuw ouder dan tot nog toe werd aangenomen. Het betreft een breedhuis met verankerde lijstgevel van twee bouwlagen en drie Brugse traveeën van het oudste type. De gevel was oorspronkelijk aan de noordzijde één of meerdere traveeën rijker. De travee-nissen zijn afgesloten met een segmentboog en hebben een lijst met (gotisch) rondstaaf- of kraalprofiel.

Het gebouw is merkwaardig genoeg niet onderkelderd. De samengestelde gebintbalklaag in eikenhout op de eerste verdieping is nog goed bewaard, doch de korbelen zijn verdwenen. Verschillende delen van de balklaag vertonen nog duidelijke sporen van beschildering in osserood.

De kinderbalken tegen de façademuur zijn eenvoudig versierd en rusten op een profielijst. In één van de hoeken van de kamer is een houtsculptuur teruggevonden: een figuratief uitgewerkt (vrouwen?)kopje in "Brugse" stijl.

De sleutelstukken vertonen aan de ene zijde een rolstaafprofiel en zijn een vast onderdeel met de moerbalken.

Aan de achtergevel vinden we losse sleutelstukken terug van een jonger profieltype. Daar aan deze zijde noch sporen van korbelen noch van muurstijlen zijn te bespeuren, vermoeden we dan ook sterke verbouwingen in de 16de of 17de eeuw.

Op de moerbalken rust een kapconstructie, samengesteld uit een eiken schaar- en nokgebint. In het nokgebint is nog een horizontaal hout waarop flieringen liggen. De gehakte telmerken zijn aangebracht met smalle beitels (cf. korte strepen) en gutsen. Een duidelijk onderscheid tussen links en rechts is er niet. Een aantal aanwijzingen kunnen ervoor pleiten dat het om oud recuperatiemateriaal zou gaan, gebruikt in de 16de of 17de eeuw.

Gedurende de eerste helft van de 18de eeuw wordt het gebouw uitgebreid met een oostelijke dwarsvleugel en wordt het tevens van een nieuwe ingangspoort voorzien, uitgewerkt in een sobere Lodewijk-XIV-stijl.

Via archivalisch onderzoek kan uitgemaakt worden dat dit pand in verband kan gebracht worden met het middeleeuwse domein « de Vlade ». Dit domein – sinds jaren foutief op de belendende percelen ten zuiden ervan gelokaliseerd - was omstreeks 1500 in bezit van de familie van Stavele, de toenmalige burggraven van Veurne. Hoogst waarschijnlijk gaat het dus om een deel van hun residentiële woning.

De kern van het gebouw is wellicht nog ouder. In de zuidelijke gemene muur zijn twee spitsbogen bewaard die volgens analyse van het metselwerk mogelijk herinneren aan een voormalig 14de- of 15de-eeuws huis. Deze blindnissen waren aanvankelijk vensters, die in een jongere periode (ten laatste in de vroege 17de eeuw) gereduceerd werden tot kleine

zoldervensters. De negatiefsporen of « moeten » van een verdwenen tongewelf boven de spitsbogen behoren vermoedelijk ook tot deze oudste fase.

Reeds in de loop van de 16de eeuw wordt hier de stadsschool ingericht. In het tweede kwart van de 17de eeuw wordt de stadsschool uitgebreid aan noordelijke zijde, en dit tot tegen de zijgevel van een ouder huis (huidige nr. 25). Oorspronkelijk is de uitbreiding van de school een typisch Renaissancegebouw geweest (binnenwerks ca. 12.40 x 6.40/7.35 m) met korf- of tudorboogtravee-nissen en een versierde in- en uitzwenkende geveltop. Tegen de achtergevel is aan de zuidzijde een huistorentje (binnenwerks ca. 6 x 6.5 m) aangebouwd met toegang in het zuiden. Een hevige brand in 1850 heeft ervoor gezorgd dat een groot deel van dit bouwwerk niet meer bewaard gebleven is. Het gaat onder meer om het grootste deel van de voorgevel en de zuidelijke zijgevel, de kapconstructie en de bovenste bouwlagen van het huistorentje.

Deze 17de eeuwse school is onderkelderd met twee tongewelven haaks op straat. De oorspronkelijke ingang van de kelders bevond zich vermoedelijk op de binnenkoer.

Op de gelijkvloerse en de eerste verdieping is een samengestelde eikenhouten balklaag te onderscheiden. Twee houten kruiskozijsen uit die periode hebben de tand des tijds goed doorstaan.

Op het erf van de Latijnse school verrees omstreeks 1716-1718 een groot gebouw (binnenwerks ca. 28 x 6.5 m), bekend als « het gebouw der Oratorianen ». Het betreft een witbeschilderde lijstgevel van twee bouwlagen en acht traveeën. Van het vroeg-18de-eeuws schrijnwerk is nog heel wat interessants bewaard gebleven zoals een buitendeur, enkele vensters (kruis- en kloosterkozijsen), de balklaag en de kapconstructie.

Het bestaande bouwwerk rust op de fundamenteën van een ouder complex. Van dit ouder gebouw is slechts heel weinig gespaard gebleven. Naar het metselwerk te oordelen gaat het wellicht om een laatmiddeleeuws bouwwerk. Bij een toekomstige restauratie moet hierover uitsluitsel zijn.

Samen met de gegevens over het oudste gebouw aan de Noordstraat, doet dit het vermoeden rijzen dat (een deel van) perceel 205b in de Middeleeuwen de ingang van het erf is geweest. Aanvullende gegevens op het primitief kadasterplan (1825) en bouwhistorische verkenningen op dit perceel kunnen deze hypothese ondersteunen, al geven zij geen uitsluitsel.

LEMAY NANCY & LANGEN IRIS

Noodonderzoek aan de Meerspoort in Oudenaarde. (O.-VI.)

Het ruimtelijk ontwikkelingsplan 'Droesbeke' plande vlakbij de Markt in Oudenaarde een Centrum voor de Ronde van Vlaanderen, winkels en kantoren met een ondergrondse parkeergarage. Ook een belangrijke verkeersader werd hierbij herlegd. De totale omvang van deze werken bedroeg 3000m². Het archeologisch onderzoek splitste zich in twee fasen. Een eerste fase, augustus tot november 2000, was een vooronderzoek op de plaats waar de wegwaffer van de Minderbroederstraat zou uitgegraven worden. De tweede fase, januari tot augustus 2001, spitste zich toe op de ca. 2000m² die door de aanleg van de ondergrondse parking bedreigd waren.

Het archeologisch onderzoek werd uitgevoerd door het IAP, buitendienst Oost-Vlaanderen in samenwerking met de stad Oudenaarde.

De onderzochte oppervlakte situeerde zich tussen de Sint-Walburgakerk, de 'Kleine Markt' en de Meerspoort. De middeleeuwse handelsnederzetting van Oudenaarde ontwikkelde zich op een zandopduiking vlakbij de Schelde. Het centrum omvatte de burcht, de Sint-

Walburgakerk en de ertussen gelegen marktplaats. De huidige 'Kleine Markt' is een restant van deze vroegste marktplaats, later ook Garenmarkt genoemd. Rond deze Markt woonden in de 12de eeuw de vazallen van de heer van Oudenaarde. In 1968 werden een aantal van deze huizen met middeleeuwse kern, afgebroken om een vlotte verbinding van de N60 met de Markt van Oudenaarde te realiseren en om parkeergelegenheid vlakbij het centrum te verschaffen. Op deze terreinen situeerde zich het archeologisch onderzoek.

De vijf huizen gebouwd in Doornikse kalksteen, die de zuidwestkant van de 'Kleine Markt' afboorden, waren 'diephuiswoningen'. Het waren huizen waarbij enkel voor- en achtergevel licht binnenlieten. De lange zijmuren vormden de eigenlijke steunelementen. De stedelijke bewoning bestond doorgaans uit drie bouwlagen en een zolder.

Kelders vonden we enkel in de oudste kern van de woningen op de zandopduiking. Achter deze huizen liep oorspronkelijk een brede gracht. Wanneer die geleidelijk gedempt werd, kon men de bouwpercelen naar achter toe uitbreiden. Waarschijnlijk door de onstabiele ondergrond zag men bij nieuwe woningen van kelders af.

Tussen de kelders van deze huizen troffen we op de zandopduiking enkele sporen aan met materiaal uit de 11de-12de eeuw, die dateren van voor de woningen. Het zijn vooral kuilen waarvan enkele bevatten vondsten die op een artisanale activiteit wijzen: o.a. metaalslakken en een smeltkroesje. Omdat men door de eeuwen heen de top van de zandopduiking afvlakte, ging het grootste deel van deze oudere sporen verloren.

Ten zuiden van het huizenblok werd, nadat de linkeroever van de Schelde ingepalmd was, een kasseiplein aangelegd. Door latere nivelleringen van het terrein troffen we enkel nog fragmenten van het 15de eeuwse plein aan. De kasseien lagen bezaaid met 15de eeuwse afval, waaronder dierenbeenderen, ceramiek, schoenzolen, munten, loden penningen, een religieuze medaille, koperen gespen, een pelgrimsampule, sleutels, een schaar, messen, enz. Eén van de messen was bijzonder kunstig versierd met heiligenfiguren. Opvallend was het grote aantal leersnippen, afvalmateriaal van een leerbewerker.

Van groot belang is het inzicht dat we verkregen in de vroegere loop van de Schelde en de grachten. De brede gracht die ten noorden rond de eerste Sint-Walburgakerk en achter de oudste kern van de woningen liep, mondde uit in de Schelde waarvan de linkeroever zich toen iets meer noordwaarts situeerde (onder de huidige taverne de Mouterij). De oudste lagen van deze gracht bevatten materiaal uit de 11de-12de eeuw. De doorsnede toonde duidelijk dat het wel degelijk om een kunstmatig gegraven gracht ging en niet om een zijarm van de Schelde. Deze gracht verloor, vermoedelijk door de stadsuitbreiding in de 13de eeuw, aan belang en werd geleidelijk gedempt. De vrijgekomen oppervlakte werd ingenomen door bijgebouwen van bestaande huizen of nieuwe gebouwen. De meest recente vullingspakketten van deze gracht dateren uit de 15de eeuw.

Uit archiefbronnen weten we dat rond het midden van de 13de eeuw de nieuwe omwalling aangelegd is en dat daarbij de Meerspoort naar het westen verlegd werd. De Minderbroeders bouwden een klooster uit op deze nieuwe beschikbare grond tussen het hospitaal en de Meerspoort. Het archeologisch onderzoek bevestigde inderdaad dat aan de linkeroever van de Schelde grond met afval uit de 12de en 13de eeuw aangevoerd werd. Een deel van het klooster werd gefundeerd op deze aangevoerde grond.

Het klooster bevindt zich voor het grootste deel onder de huidige rotonde en de Matthijs Casteleinstraat. De graafwerken voor de parkeergarage sneden slechts het meest oostelijke deel van het klooster aan. Daar bevonden zich de kamers van de knechten, de tuin en de opslagplaats voor het hout. Onder deze opslagplaats troffen we een kinderskelet aan. Binnen de abdij is ook een interessante waterput in Doornikse kalksteen aangetroffen die in de 15de eeuw opgeheven en volgestort is.

MIEJAC EMMANUELLE

Parc Urbain de la Seille. Fouille d'urgence absolue (Metz) (F57)

La fouille qui s'est déroulée au Parc Urbain de Metz du 11 juin au 21 août 2001 a permis la découverte d'environ 1200 pieux de bois probablement médiévaux. Les deux structures identifiées sont en liaison directe avec la Seille, affluent de la Moselle. Elles ont été conservées dans les alluvions de la rivière en rive gauche. Lors de leur utilisation, elles se développaient dans le lit vif puis ont été lentement recouvertes par les sédiments. Elles se situent hors de la ville médiévale, mais des bourgs autour d'abbayes se développèrent dans le Sablon (rive gauche de la Seille).

En aval, le premier ensemble se compose de pieux de chêne de faible diamètre (10 cm en moyenne) et forme une ligne légèrement oblique par rapport au courant actuel de 50m. Les limites de la zone d'intervention n'ont pas permis d'en définir l'étendue à l'ouest, par contre elle semble s'achever à l'est à quelque mètre de la rive gauche. La position générale de l'ensemble des pieux – légèrement oblique (pointe vers le sud) – montre une destruction par affouillement venant du nord. Les pieux implantés les uns contre les autres ou à quelques centimètres de distance, contre lesquels venait s'appuyer un clayonnage forment une structure homogène. Il s'agit très probablement d'une sorte d'épi destiné à conduire le courant vers le coteau de Queuleu. Les datations de l'ensemble permettront d'affiner l'interprétation.

Le second ensemble est formé de pieux très divers : du chêne, du hêtre d'un diamètre variant de 6 à 25 cm environ. Il se développe en de multiples rangées plus ou moins parallèles entre elles, à quelques 10m le long du cours de la Seille actuelle. Les limites de la structure ne sont connues qu'à l'est. Cela ne permet pas d'avoir une vision globale de la succession des phases d'occupation.

En dehors des résultats issus de la datation, il est encore difficile d'énoncer une interprétation. On peut néanmoins reconnaître au moins trois phases d'installations sans qu'il soit possible pour l'instant de préciser la chronologie. Le premier ensemble est formée par deux rangées de pieux de hêtre parallèles, contre lesquelles venait se poser un clayonnage. Un blocage de pierres y était également associé. Ce même type de construction est présent au nord et au sud de l'ensemble et se développe sur 50m de long.

Au centre, des pieux de chêne de fort diamètre - 25cm en moyenne – se déroulent en deux rangées parallèles, auxquelles est associée une poutre horizontale. Ce dernier ensemble constituait probablement la fondation d'un bâtiment aérien, dont l'interprétation reste encore hypothétique (élément de débarcadère ?). Le problème reste la découverte du chenal ancien de la Seille, de ses berges et de ses îles. Ce second ensemble peut être un élément destiné à fixer la berge gauche de la rivière ou favoriser l'alluvionnement. L'emplacement de cette berge ancienne n'a pu être reconnue, l'observation étant limitée par la zone de fouille. Il semble que les pieux étaient implantés dans l'eau, lors du fonctionnement de la structure.

MIGNOT PHILIPPE

Arlon: Vieux Cimetière (Lux.)

L'église Saint-Martin d'Arlon hors les murs occupe une place de choix dans l'historiographie de l'Archéologie mérovingienne et chrétienne d'Occident.

Les vestiges fouillés en 1936-1938 ont fait l'objet d'un aménagement dans les années 60.

Il est devenu indispensable de consolider les maçonneries restaurées avant de revoir l'accueil du visiteur. En collaboration avec la Ville d'Arlon, propriétaire, nous avons tenus à encadrer de près le nettoyage des vestiges et de ses abords et superviser les consolidations nécessaires.

Ce fut l'occasion de dresser un nouveau plan pierre à pierre des murs conservés. Plusieurs fragments de sarcophages ne sont plus à leur emplacement initial. La consolidation de l'abside primitive a permis de compléter les observations faites jusqu'à présent. En effet, le nettoyage de la reconstruction de l'époque romane masquait une phase intermédiaire. L'abside primitive a reçu, dans un second temps, un nouveau parement intérieur. D'autres détails restent encore à examiner au gré de l'avancement des consolidations et surtout des déblaiements à l'extérieur des vestiges.

MODRIE SYLVIANNE

Archéologie de terrain dans la Région de Bruxelles-Capitale. (Br.)

Cette année fut entièrement dédiée à l'archéologie de terrain.

A Bruxelles, une évaluation de 7 semaines a été entreprise sur le site de la rue Villa Hermosa, dans le contrebas de la Place Royale. Cette intervention avait comme but la détermination de la durée et des moyens d'actions d'une fouille exhaustive à prévoir avant les travaux urbanistiques envisagés par le propriétaire (Régie des Bâtiments) pour le Palais des Beaux Arts, mitoyen.

Le reste de l'année, l'équipe est intervenue sur le site de Rouge-Cloître, à Auderghem. La maison du prieur, bâtiment encore debout aujourd'hui, a été entièrement fouillé. Le mur d'enceinte a également été étudié, sa restauration est prévue dans la seconde moitié de 2002.

MOENS JAN, DE BLOCK ANN & DE GROOTE KOEN

Het noordelijk tracé van de oudste stadswal van Aalst (O.-VI.)

De voorbije jaren werd bij archeologisch onderzoek meermaals de oudste stadsomwalling (tweede helft 11de of eerste kwart 12de eeuw) aangesneden. Het ging hier meer bepaald om een aantal waarnemingen die het zuidelijk en westelijk deel van het halfvoalvormige tracé konden situeren.

Dit gebeurde onder meer tijdens de aanleg van de parking 'De Burcht' in 1993 en bij werken voor de nieuwbouw van het Sint-Jozefscollege in datzelfde jaar. Tijdens een archeologisch onderzoek voorafgaand aan de heraanleg van de speelplaats van ditzelfde college in 1994 werd deze oudste omwalling opnieuw aangesneden en werd er meer inzicht bekomen in de opbouw van het wallichaam en de dateringen van deze oudste versterking. Meer westelijk werd de gracht vermoedelijk aangesneden bij een archeologische interventie in het huis 'De stad van Antwerpen' in de Lange Zoutstraat. Bij de heraanleg van de Grote Markt en Kerkstraat in 1998 kon door middel van boringen de gracht opnieuw getraceerd worden.

Voor het verdere verloop meer noordelijk, topografisch corresponderend met een deel van de Grote Markt en via de Molenstraat terug aansluitend op de Dender waren nog geen archeologische gegevens voorhanden. Wel kon vastgesteld worden bij de aanleg van collectoren door Aquafin in 1994, dat de walgracht niet onder de Grote Markt en de Molenstraat liep. Mede door de studie van de 17de-eeuwse stadsplattegrond van A. Sanderus werd de gracht daarom gesitueerd juist achter de huizen langs de Grote Markt en

Molenstraat (De Groote & Moens 1996). Deze hypothese stelde op de aanwijzing dat op voorgenoemd plan, op de plaatsen waar het grachttracé de huizenblokken zou snijden, de huizen parallel aan de straatzijde gebouwd werden in plaats van de gebruikelijke haakse inplanting. Op andere plaatsen ontbreekt de bewoning en is er meestal slechts een muurtje te zien. Vermoed werd dat dit de weerspiegeling was van het verloop van de walgracht, waardoor het zelfs tot in de 17de eeuw om stabiliteitredenen minder aangewezen was om in deze zone te bouwen.

De afbraak van een winkelpand in de Molenstraat (Aalst 1Afd. A/1 – nr.824 C) vormde een unieke gelegenheid om deze hypothese op zijn waarde te testen. Op het perceel konden vier boringen verricht worden, respectievelijk op 2m70, 8m, 11m30 en 21m afstand van de rooilijn aan de Molenstraat. Bij de eerste twee boringen werd reeds op 1 à 1,10 m de moederbodem bereikt. De opbouw bestond uit heterogene bruine zandlemige pakketten die enkele lagen met brokken verbrande leem afdekten, gevolgd door een geelbeige zandige laag juist boven de moederbodem. Bij het derde boorpunt werd de ongestoorde bodem pas op 2m30 aangeboord en verder op het terrein, bij de vierde boring, bevond de moederbodem zich 3m15 onder het huidige straatniveau. De diepste vullingen bij deze laatste twee boringen bestonden uit grijs zand met af en toe een houtskoolstipje. De aanzet van de oudste walgracht kan door deze bevindingen gesitueerd worden ergens tussen de 8 à 10 m te rekenen vanaf de huizengevels aan de straatzijde. Hiermee lijkt de eerder geformuleerde hypothese op basis van de cartografische bronnen bevestigd te worden en kan het noordelijk tracé van de oudste stadsomwalling verder worden vastgelegd.

Mogelijkerwijs heeft deze omvangrijke historische bodemingreep op deze plaats de stabiliteitproblemen veroorzaakt die men kende bij de bouw van het cultureel centrum 'De Werf' in de jaren '60.

Bibliografie:

DE GROOTE K. & MOENS J. 1996: De oudste stadsversterking van Aalst (prov. Oost-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen IV*, 1994 (1996), 95-148.

DE GROOTE K. & MOENS J.: Sporen van de oudste stadswal in de Kerkstraat te Aalst, *Archaeologia Mediaevalis*, 22, 1999, 53.

PIETERS MARNIX

Stadsarcheologisch onderzoek te Oostende (W.-VI.)

De laatste jaren is het voor de archeologie in Oostende een flink stuk verbeterd en dit vooral door de uitstekende samenwerking tussen het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP) en het stadsbestuur van Oostende. Het hiernavolgend overzicht levert hiervan het sprekende bewijs. Sinds 1994/1995 stijgt het aantal archeologische interventies met boeiende resultaten zienderogen zodat van een gestructureerde aanpak kan worden gesproken. Bij belangrijke dossiers wordt de archeologie steeds van bij de planningsfase in de discussie betrokken. Dit scheidt een sfeer van wederzijds vertrouwen waardoor heel veel mogelijk wordt ook in soms uiterst moeilijke omstandigheden. Een mooi voorbeeld hiervan is de aanleg van de parkeergarage onder de Visserskaai waar de belangen van beide partijen aanvankelijk lijnrecht tegenover mekaar leken te staan maar waarbij de bereidheid tot overleg van beide kanten het tegendeel heeft aangetoond. Bovendien straalt de positieve houding van het stadsbestuur

tegenover archeologisch onderzoek ook af naar anderen die ook steeds makkelijker zijn te overtuigen van de noodzakelijkheid van een degelijke archeologische begeleiding.

Behoudens enkele alleenstaande vroegere gevallen is deze aanpak op het terrein voorzichtig gestart op het eind van 1994 met de aanleg van de ondergrondse parkeergarage onder het Mijnplein. Bij dit dossier was het IAP weliswaar nog niet betrokken van bij de planning, maar werd wel van bij de start van de werken door het IAP onmiddellijk een grote interventieploeg samengesteld die de werken tot in de lente van 1995 dag aan dag heeft gevolgd en zoals mocht blijken niet zonder resultaat. Deze activiteiten resulteerden immers in het registreren van een belangrijk deel van het Oostends bodemarchief met informatie over een verdwenen stadsdeel uit de 15de-16de eeuw, over het alomgekende beleg van Oostende, over het Kapucijnenklooster en over de particuliere woningen uit de 18de-20ste eeuw voorafgaand aan het huidige plein. Hierover verscheen trouwens reeds een uitvoerige bijdrage in *Archeologie in Vlaanderen*, deel IV.

De werken voor de aanleg van de Visserskaai, gestart in de zomer van 1998, betekenden in feite het startpunt voor een echt gesystematiseerde aanpak. Deze toonden zoals hierboven reeds vermeld de meerwaarde van onderling overleg. Hierna volgden dan ook in een snel tempo nog interventies op het Vissersplein (eind 1999), ter hoogte van de Peperbusse (eind 1999-voorjaar 2000) en langs de Sint-Franciscusstraat (eind 1999-begin 2000).

De resultaten van het onderzoek op de Visserskaai worden gepubliceerd in het deel 6 van de reeks *Archeologie in Vlaanderen* dat op het ogenblik in druk is.

Behalve het onderzoek op de Visserskaai wordt in ditzelfde volume ook bericht over het fysisch-antropologisch onderzoek van het skeletmateriaal dat de laatste jaren in Oostende aan het licht is gekomen zowel op de Visserskaai, op het Mijnplein als in de Wittenonnenstraat. Alles samen is dus de laatste jaren al heel wat bijgebracht over het Beleg van Oostende, één van de episodes uit de geschiedenis van de stad die internationaal zeer gekend is.

Behalve wetenschappelijke publicaties levert al dit werk ook gegevens op die bruikbaar zijn voor educatieve en publieksgerichte activiteiten. Zo werd met materiaal van verschillende van deze opgravingen reeds meegewerkt aan de tentoonstelling *Met grof geschut*, die in de Venetiaanse galerijen liep van juni tot september 1999.

Op dit ogenblik worden de werken voor de uitbreiding van de Zeeparking onder de Leopold-II-laan van nabij gevolgd, voorlopig echter zonder sprekende resultaten. Dit is echter het lot van elke archeologische begeleiding: men weet eigenlijk zelden goed van tevoren wat allemaal precies te verwachten is. Men heeft wel informatie over de grote lijnen, maar vaak herbergt de bodem heel wat verrassingen en stuurt ze bestaande inzichten ingrijpend bij.

SAINT-AMAND PASCAL

Fortifications médiévales à Dinant : le rempart de «Dry-les-Wennes». (Nr)

A l'initiative de la Ville de Dinant et en collaboration avec le Service de l'Archéologie de la Région Wallonne (direction de Namur), des travaux de mise en valeur de fortifications médiévales se sont déroulés à Dinant d'août 1999 à septembre 2001.

Situés dans la partie nord de la ville, au lieu-dit «Dry-les-Wennes» (derrière les rames des drapiers), les remparts surplombent la rue Saint-Pierre à hauteur de l'Athénée Royal et aboutissent au sommet du vallon de la rue Saint-Jacques. Ils s'étirent du nord au sud à mi-pente du flan droit de la vallée, en épousant le relief du rocher.

Les vestiges comprennent un mur d'enceinte ininterrompu, long de 450 m et jalonné à intervalles réguliers; d'une grosse tour d'angle à sept faces remarquablement préservée (fort Maximilien ou tour Taravisée) ainsi que de quatre tourelles. Ne faisant pas corps avec l'enceinte, deux de ces tourelles aux parements disparus, tout au moins dans leurs parties visibles, ont une forme arrondie, les deux autres en revanche offrent un plan plutôt rectangulaire. L'intérieur du rempart présente en deux endroits un passage intra-muros donnant accès à la courtine. A l'est, un fossé bordant le pied du mur et partiellement comblé accuse une largeur moyenne variant de 7 m 40 à 15 m 40. Son niveau de comblement atteint à quelques endroits le niveau de la courtine. Dans l'ensemble, le parement de la face est pratiquement disparu, par contre celui de la face ouest est en grande partie préservé. Les relevés pris à l'ouest attestent d'une élévation conservée allant de 2 m 80 à 15 m.

L'essentiel du travail accompli a consisté en une vaste opération de débroussaillage des abords immédiats du site. Les remblais (XXe siècle) accumulés dans la partie du fossé situé au pied de la face nord de la tour Taravisée ont fait l'objet d'un dégagement. Les vestiges d'une salle de tir accolée à la tour ainsi que l'amorce d'une voûte de pierre s'appuyant également contre cette dernière ont été découverts à l'occasion de ces travaux. Trois meurtrières à tir plongeant, orientées vers l'endroit où se trouvait jadis la porte Saint-André sont aménagées dans le rempart. La destruction de cette salle pourrait être liée à l'occupation française de la ville à la fin du XVIIe siècle.

N'ayant jusqu'à présent jamais fait l'objet d'aucune intervention, ni d'étude archéologique, le rempart de «Dry-les-Wennes» dont la construction pourrait remonter au XIIIe siècle, présente des vestiges encore très importants et se révèle être un des derniers témoins majeurs de l'architecture militaire médiévale d'une ville mosane fortifiée.

De nombreuses traces de remaniements témoignent de l'apport d'aménagements à différentes époques tels qu'un épaississement d'environ 80 cm, portant sa largeur à 2 m 40 ou encore la présence de meurtrières obturées.

Une sape pourrait être à l'origine d'une déstabilisation de sa structure. En effet, à son extrémité sud, sur une longueur de 35 m, le rempart est littéralement cisailé. Il accuse une inclinaison de son aplomb d'environ 30° vers l'est. Ce constat pourrait être lié aux des travaux de démolition des fortifications de la ville, ordonnés par Philippe le Bon, duc de Bourgogne, après le sac de la cité en 1466 et dont certains furent restés inachevés. La partie de l'enceinte située au nord de la tour Taravisée, semble postérieure au reste des constructions car cette dernière s'appuie contre la tour sans liaisons de maçonnerie.

Au Moyen Age, Dinant est une ville riche et puissante qui se dote très tôt d'une vaste ceinture de remparts, nécessitant la construction de nombreuses tours et portes. L'enceinte urbaine est citée dès 1239 (GAIER-LHOEST J., 1964. *L'évolution topographique de la ville de Dinant au Moyen Age*, Pro Civitate 1962, Col. Hist., série in 8°, n°4, p. 42). La porte Saint-André, mentionnée en 1232 (GAIER-LHOEST J., 1964., p. 42) était située à l'extrémité du faubourg Saint-Pierre. Elle commandait les deux ailes de l'enceinte qui fermaient la ville au nord, l'une se dirigeant vers la Meuse pour longer ensuite le fleuve, l'autre étant le rempart de «Dry-les-Wennes». L'absence de documents iconographiques antérieurs au XVIIe siècle et les multiples destructions des archives communales ne permettent pas de restituer avec exactitude le tracé de l'enceinte urbaine tel qu'elle existait avant 1466. Toutefois, les plans des architectes militaires français, de la fin du XVIIe siècle, peuvent nous renseigner sur l'organisation défensive de Dinant et mettre en lumière les zones les plus vulnérables de la cité, notamment le rempart de «Dry-les-Wennes». Le lieu de son édification pose en outre bien des interrogations.

A partir de 1675, sous l'occupation française de la ville, on assiste à un profond remaniement de ses structures défensives. Partiellement délaissé, le rempart s'efface au profit de nouvelles fortifications mieux adaptées, établies au sommet du versant de la vallée.

SEILLY MARIE

METZ –place Saint-Louis, 15-17 (Moselle) (F57)

Depuis une dizaine d'années, le Service régional de l'archéologie suit la plupart des travaux réalisés dans les intérieurs et sur les façades des immeubles constituant la place Saint-Louis, haut lieu de la vie messine au Moyen Age. C'est pourquoi, à l'occasion de chantiers de rénovations menés sur les immeubles situés aux n°15-17, une campagne de sondages archéologiques des élévations a pu être pratiquée. Ces parcelles présentaient en plus du bâti médiéval, l'empreinte cadastrale d'une hypothétique tour pouvant appartenir à la fortification de l'Antiquité tardive, qu'il convenait de tester et de relier si possible au tracé d'une courtine.

Le volume du bâti médiéval a pu être en partie délimité d'une part, par la localisation de la ligne de façade sur la place attestée par la présence d'une colonnette servant de piédroit à une arcature, et d'autre part, par la présence de deux arcatures aveugles intégrées au mur mitoyen nord du n°15, dont une a été reconstruite. L'édifice semble par ailleurs cantonné au fond de la parcelle par un épais mur fortement démonté au rez-de-chaussée dont on observe les traces en sous-sol et au niveau du plafond.

Il délimite un nouvel espace couvert par quatre voûtes maçonnées qui évoque plutôt une arche. Ce mur qui semble se raccrocher à la tour, pourrait correspondre à la courtine, cependant, la présence d'une chaîne d'angle au premier étage, sur laquelle vient s'appuyer la maçonnerie constituant ce mur, tendrait plutôt à penser qu'il s'agit d'une autre construction ou reconstruction.

Une arcature aveugle a également été observée dans le mur mitoyen sud du n°17.

Le premier étage a livré quelques éléments essentiellement localisés dans le mur arrière, qui a été désépaissi et dans lequel a été découverte une arcature traversante dont un piédroit a été récupéré et l'autre, constitué par un fragment de colonnette, a été remanié. Cette arcature, qui présente encore de très nettes traces de motifs floraux peints attribuables au Moyen Age, a été ultérieurement obturée et transformée en placard. Par ailleurs, une petite fenêtre médiévale a été dégagée dans ce même mur et atteste la présence d'un espace vide à l'arrière. Enfin, deux arcatures superposées, observées à l'extrémité du mur mitoyen nord du n°15, ont été pour moitié détruites par l'installation de deux conduits de cheminées à ce jour disparu mais dont un troisième exemplaire conservé au deuxième étage, permet de situer cette phase de travaux au début du XVIIIe siècle. On peut noter qu'une importante fissure atteste clairement que les maçonneries constituant le volume arrière viennent en appui sur le mur épais.

Enfin, les plafonds en bois conservés sont attribuables au XVIIIe siècle ou ont été remplacés par des dalles en béton.

Les observations faites sur la tour sont restées très succinctes car elle est restée très difficile d'accès et n'a pu être testée que sur une petite partie de sa circonférence extérieure. Par ailleurs, les travaux n'envisageant pas de décrépiage complet des maçonneries, il a été jugé préférable de limiter les dégagements liés à l'évaluation.

Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het hofhuis Catharinastraat 91-93 in Breda. (NI)

In 2001 werd in Breda het veldwerk afgerond van het project Rosa, een gecombineerd bouwhistorisch en archeologisch onderzoek naar de (bewoning)geschiedenis van het pand Catharinastraat 91-93. Het project wordt uitgevoerd door de gemeentelijke afdeling Archeologie in het kader van de inventarisatie van de zgn. hofhuizen in Breda. Deze grote woonhuizen uit de (late) 15de en 16de eeuw met een typisch L- of U-vormig plattegrond zijn gebouwd door de stedelijke elite. Van een deel van deze sociale bovenlaag is bekend dat ze verbonden waren aan het grafelijk hof van de Nassaus. In de binnenstad van Breda zijn tot nu toe vierentwintig van deze hofhuizen geïnventariseerd en al dan niet (gedeeltelijk) onderzocht. Het recente onderzoek van het pand Catharinastraat 91-93 vond plaats naar aanleiding van de geplande restauratie van de historische bebouwing en nieuwbouw op een aangrenzend terrein. De onderzoekslocatie ligt in het noordoostelijk deel van de binnenstad en grensde oorspronkelijk aan de middeleeuwse stadsmuur. De Catharinastraat zelf was één van de hoofdstraten van de middeleeuwse stad.

Bouwhistorisch onderzoek¹¹

De kern van het huidige pand werd gebouwd na de stadsbrand van 1534. Bij de herbouw zijn kelders en mogelijk ook opgaand muurwerk van een (late) 15de-eeuwse voorganger benut. Het 16de-eeuwse huis heeft een typisch L-vormig plattegrond met een woonvleugel evenwijdig aan de straat en één haaks erop. Aan het binnenhof bezat het huis waarschijnlijk een open galerij. In de gevels langs het binnenterrein bevinden zich twee grote spitsbogen van natuursteen waarvan de functie voorlopig niet verklaard kan worden. Omstreeks 1600 ondergaat het pand een grote verbouwing. Zo werd in het verlengde van de vleugel haaks op de straat een grote, representatieve zaal gebouwd (dendro-datering: 1605 +/- 6). Waarschijnlijk werd in deze periode ook de huidige inrijpoort gebouwd of grondig gewijzigd. De verbouwing geschiedde in opdracht van de toenmalige bewoner Charles de Heraugières. Deze Waalse kapitein in dienst van prins Maurits van Oranje-Nassau is beroemd geworden als aanvoerder van het Turfschip, een "Trojaanse" krijgslust waarmee Staatse troepen erin slaagde Breda in 1590 te bevrijden uit handen van de Spaanse bezetter. Als dank kreeg hij het militaire gouverneurschap van de stad aangeboden.

Opgraving

Vanaf 1999 tot 2001 werd in een aantal korte campagnes een deel van het oorspronkelijke erf van het hofhuis Catharinastraat 91-93 archeologisch onderzocht. De opgraving concentreerde zich, naast de bewoningsgeschiedenis van het betreffende perceel, ook op de aanwezigheid van resten van de middeleeuwse stadsversterking en het prestedelijk landgebruik. De oudste vondsten gaan terug tot in de 12de eeuw en mogen in verband gebracht worden met het bestaan van een of meerdere kleine, prestedelijke bewoningskernen waarvan sporen in de onmiddellijke omgeving van de onderzoekslocatie (Boschstraat, Waalse Kerk) zijn aangetroffen. Deze vroege bewoning situeerde zich op de rand van het Markdal, dat zich ten noorden van het opgravingsterrein oorspronkelijk tot diep in de binnenstad uitstreekte.

---

11 Met enkele kleine aanpassingen: [J. Kamphuis], Catharinastraat 91-93 te Breda. Aanvullend onderzoek (Archeologie en Bouwhistorie. Interne Rapporten van de Gemeente Breda. 51B), Delft 2000. Tijdens het bouwhistorisch onderzoek werden in de bestaande bebouwing 10 verschillende bouwfasen onderkend. Alleen de eerste drie zijn in dit kader relevant en worden besproken.

Het gebied werd aanvankelijk (en wel in verschillende perioden) als akker gebruikt. Tussentijdse kleine ophogingen waren wellicht een reactie op een periodiek stijgende grondwaterspiegel¹².

Na het midden van de 13de eeuw werd de vroegstedelijke nederzetting Breda voorzien van een aarden omwalling die na 1333 werd vervangen door een stenen stadsmuur. Beiden volgden ongeveer hetzelfde tracé dat pal achter het pand Catharinastraat 91-93 langs liep. Tijdens de opgraving werd alleen de bakstenen fundering van een muurtoren teruggevonden. De overige resten zijn waarschijnlijk omstreeks 1600 opgeruimd in het kader van de herinrichting van het terrein tot siertuin.

Binnen de stadsversterking werden sporen van houtbouw uit de 13de eeuw aangetroffen. De houtbouw grensde waarschijnlijk nog niet aan de straatzijde, maar was er wel op georiënteerd

Materiele cultuur

Tijdens de eerste fase van het archeologisch onderzoek is een beerput aangetroffen welke een aparte vermelding verdient vanwege zijn belangwekkende, laat 16de- eeuwse inhoud.

De beerput hoorde oorspronkelijk bij de 15de-eeuwse bebouwing en werd rond 1600 in de periode van Charles de Heraugières in korte tijd opgevuld en buitengebruik gesteld. De put bevatte - naast het gebruikelijke afval (aardewerk, voedselresten, ...) - een opmerkelijke collectie gebruiksvoorwerpen, welke in zijn samenstelling de bijzondere status van de bewoners weerspiegelt. Topvondst is een set van tien min of meer complete boekbanden¹³. Wapens zoals een pistool en een deegschede maar ook een pronkglas in de vorm van de loop van een kanon refereren aan de functie van De Heraugières. Zorgvuldig uitzeven van de complete inhoud van de beerput leverde een grote verzameling textielfragmenten op (meer dan 180 soorten weefsels)¹⁴. Overige kledingaccessoires, bijzonder glaswerk, metalen en houten voorwerpen, enz. duiden op een hoge sociale status van de bewoners.

VANHOUTTE SOFIE & PIETERS MARNIX

Archeologisch noodonderzoek op het toekomstig bedrijventerrein Plassendale III te Zandvoorde (Oostende) (W.-VI.)

De laatste drie jaar is uitgebreid archeologisch onderzoek uitgevoerd op het terrein Plassendale III langs de Kuipweg te Zandvoorde. De opgravingen zijn bedoeld om de verstoringen van het bodemarchief die met de grootschalige infrastructuurwerken voor het toekomstig bedrijventerrein onvermijdelijk gepaard zullen gaan, voor te zijn.

In het kader van het onderzoek werden bijvoorbeeld ook de indrukwekkende rioleringswerken met sleuven tot 4 m onder het oppervlak, op de voet gevolgd. De opgravingen die in 1999 startten, werden uitgevoerd door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP) en konden tot stand komen dankzij de steun van de stad Oostende, de NV Plassendale en de West-Vlaamse Intercommunale.

De resultaten van dit onderzoek overtreffen in belangrijke mate de verwachtingen. De te Zandvoorde aangetroffen sporen en resten vertellen immers in een notedop het verhaal van

12 Resultaten micromorfologisch onderzoek M.J.Kooistra, Alterra Wageningen.

13 Tijdens een proefonderzoek in 1987 op het achterterrein waren reeds twee registerbanden en een fragment van een boekband n een afvalkuil gevonden.

14 Onderzoek S. Comis, Voorschoten

de kustvlakte in grofweg de laatste 2000 jaar. Naast sporen van Romeinse aanwezigheid, zijn hier verschillende middeleeuwse en postmiddeleeuwse resten in de polderklei aangetroffen.

De campagne van 2001 legde vooral de aandacht op het verder blootleggen van een middeleeuwse bewoningssite. Bovenop een met zand gevulde geul bevinden zich resten van een nederzetting, vermoedelijk met agrarische inslag, die bestaan uit een reeks grachten, greppels en talrijke kuilen en paalsporen. Het schervenmateriaal dat vaak weinig diagnostisch is, wijst tot nu toe op twee occupatiefasen. De oudste sporen zijn te dateren in de laat-Karolingische periode (eind 9de - begin 10de eeuw). Het schervenmateriaal hiervan is goed te vergelijken met dat uit de oude Burgfase in Brugge. Vooral het lokaal grijs aardewerk - handgevormd en bijgedraaid, met kogelvormige of buidelvormige potten en enkele panvormen - is vertegenwoordigd. Daarnaast treffen we slechts enkele scherfjes aardewerk met kalkvershraling, Badorf- en roodbeschilderd (zgn. Pingsdorf-) aardewerk aan. Andere sporen tonen duidelijk iets jonger materiaal uit de Volle Middeleeuwen, waarschijnlijk uit de 12de eeuw. Ook hier is het reducerend gebakken aardewerk met gedraaide buidelvormige potten dominant en vinden we daarnaast wat Pingsdorfaardewerk terug.

Dat deze terreinen niet ver van Oostende gelegen zijn, bewijzen de resten en sporen die met het Beleg van deze stad in het begin van de 17de eeuw zijn te verbinden.

In functie van de verdediging werden door de verdedigers van de stad immers grote delen van de omgeving van Oostende onder water gezet door een aantal opzettelijke dijkdoorbraken. Na het einde van het beleg duurt het nog een hele tijd vooraleer het merendeel van deze onder water gezette zones terug kan worden ingepolderd. Ten oosten van de Kuipweg bevindt zich wat overblijft van de Zandvoordse dijk van 1663. Deze is plaatselijk nog duidelijk als een lichte golving in het landschap herkenbaar. Deze dijk werd aangelegd om Zandvoorde van overstromingen te vrijwaren. Op twee plaatsen is een archeologische doorsnede door deze dijk gemaakt waardoor informatie is ingewonnen over het uitzicht en de constructiewijze ervan. Ten oosten van de dijk bestaat het terrein uit de typische zeer zware polderklei van de zogenaamde Historische Polders.

Verder onderzoek van de ingezamelde data en hopelijk ook nog een bijkomende opgravingscampagne zullen ongetwijfeld een stevige brok informatie toevoegen aan de geschiedenis van het Oostendse en van de kustvlakte in het algemeen.

VANMECHELEN R., VERBEEK M., BERCKMANS O., TORFS S., BODART E., DEFGNÉE A. & HOUBRECHTS D.

Opération d'archéologie préventive à Namur, rue d'Harscamp: mise en défense et urbanisation d'un quartier périphérique (Nr)

Friche urbaine depuis l'abandon, puis la démolition des anciens établissements «André» (zinguerie), les parcelles situées à l'angle du boulevard Isabelle Brunell et de la rue d'Harscamp (parc. cad.: Namur, 1e Div., Sect. C, n° 619^h, 619^k, 623^{E3}, 623^y, 620^h) font actuellement l'objet d'un important projet immobilier.

Ce terrain occupe une place particulière au sein de la topographie médiévale namuroise, à la jonction de la troisième enceinte et de la Meuse, face au Grognon.

Des premiers sondages y avaient été entrepris dès 1991, tandis qu'une approche archéologique du bâti précédait les démolitions (PLUMIER J., VANMECHELEN R., BERCKMANS O. et DUPONT C., 1999. Namur: maisons médiévales rue d'Harscamp, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 7, p. 161). L'opération d'archéologie préventive menée en 2001 par le

Service de l'Archéologie du Ministère de la Région wallonne, en collaboration avec le Service de Jeunesse Archéolo-J, a pu appréhender le site de manière extensive, sur une surface de quelque 1550 m². Traitée dans des conditions de prévention parfois expéditives, cette nouvelle intervention urbaine constitue un jalon supplémentaire pour l'histoire de Namur. Surtout que ce secteur oriental de la «Corbeille» namuroise n'avait été que peu touché jusqu'ici par les investigations archéologiques, tant récentes qu'anciennes.

Le haut moyen âge

Seul un secteur de faible superficie, épargné par les travaux de fortifications de la troisième enceinte urbaine, a conservé des structures antérieures au XIIIe siècle.

Les premières occupations médiévales se caractérisent par une occupation « parasite » des ruines gallo-romaines. Un four et quelques fosses, implantés à la surface des remblais d'un grand bâtiment en pierre du Haut-Empire, datent de l'époque mérovingienne. En l'attente de données chronologiques plus précises, la céramique semble leur assigner une datation au VIIe ou au début du VIIIe siècle. Relevant davantage d'une réoccupation sporadique que d'un véritable noyau d'habitat permanent, ces indices soulignent le développement polynucléaire de la cité - dont la multiplication des zones funéraires s'avère d'ailleurs le meilleur reflet.

Plusieurs fosses trahissent également un passage à l'époque carolingienne, fixé par la céramique entre le IXe et le début du Xe siècle. Sans remettre fondamentalement en cause les mécanismes du développement urbain de Namur, une présence carolingienne dans ce quartier éloigné de tout pôle économique (?) ou religieux reste importante à conserver en mémoire.

Une tombe à inhumation en pleine terre prend place à peu de distance. Dépourvue de mobilier funéraire et de contexte stratigraphique précis, son attribution au Haut Moyen Age reste hypothétique.

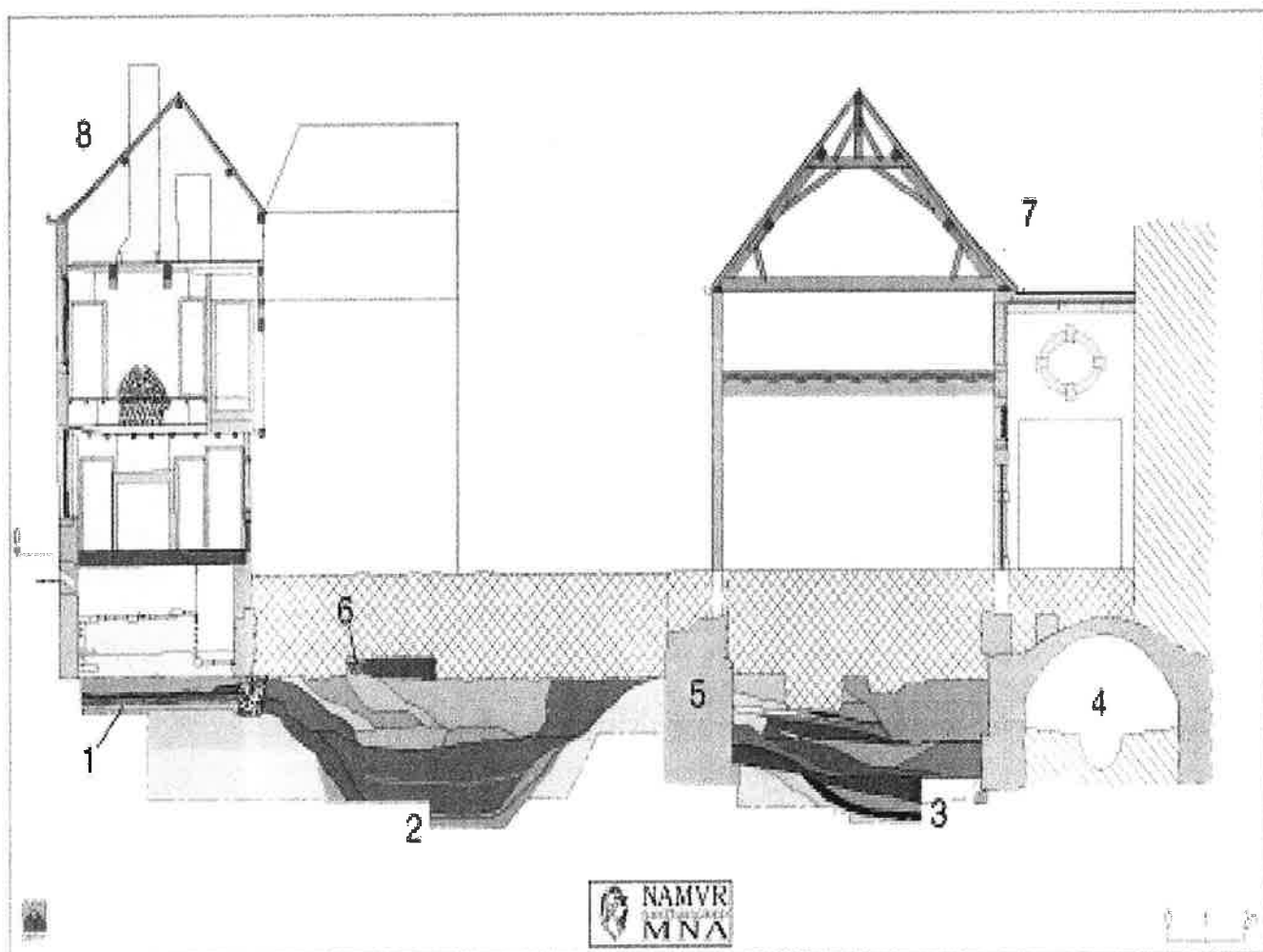
Systèmes défensifs : troisième enceinte et rempart de Meuse

Après un hiatus apparent aux XIe et XIIe siècles, le bas moyen âge est sans conteste la période déterminante de l'évolution de ce secteur, alors situé sur le tracé du système défensif de la ville. Ce tronçon de l'*Ancienne Fermeté* est commun aux deuxième et troisième enceintes urbaines. Situé plus au nord, le mur de courtine échappe à l'emprise des fouilles ; la parcelle étudiée correspond dès lors à une large part des fossés et de la contrescarpe.

Le système devait comporter à l'origine deux fossés parallèles séparés par un dos d'âne. Seul en subsiste le fossé extérieur, reconnu sur toute la longueur de l'emprise et d'une largeur de plus de 9 m à l'ouverture. Le matériel archéologique associé à son remplissage est peu abondant, mais permet de fixer son comblement au tournant des XIIIe et XIVe siècles.

Le fossé principal, plus large, n'a conservé aucun élément de sa structure originelle. Il subit en effet d'importants remaniements au début du XVe siècle : curé et sensiblement élargi, il se voit doté d'un mur de contrescarpe de très belle facture. Conservé sur une hauteur maximale de 3,60 m, il présente un parement très soigné de moellons calcaires régulièrement assisés. Un cordon chanfreiné en pierre de taille anime le mur à mi-hauteur, soulignant probablement le niveau de mise en eau du fossé.

Les recherches historiques permettent de situer avec précision ces travaux : élargissement du fossé et ouvrages en maçonnerie figurent en effet dans les comptes communaux pour l'année 1407. Situé *intra-muros* depuis la construction de la quatrième enceinte, ce fossé ne conserve qu'une fonction défensive très secondaire ; alimenté par le Hoyoux, il joue par contre un rôle certain dans la gestion hydrologique de la ville et dans l'évacuation des déchets. Les niveaux de vase constatés à la fouille comme les analyses

Illustration

Coupe transversale du site (*infographie: S. Pirard*)

- 1 : niveaux gallo-romains
- 2 : fossé extérieur du système défensif (XIIIe – XIVe s.)
- 3 : fossé principal
- 4 : mur de contrescarpe (XVe s.)
- 5 : collecteur voûté (XVIIe s.)
- 6 : mur parcellaire (XIVe s.)
- 7 : extension du Refuge de Floeffe (XVIIe s.)
- 8 : maison particulière (XVIe s. et transformations ultérieures).

palynologiques trahissent une eau à courant lent et à la salubrité très relative. Le matériel archéologique y est abondant et couvre toute la période d'utilisation du fossé, jusqu'au milieu du XVIIe siècle.

Construit dans le second quart du XVIIe siècle, un bâtiment rectangulaire s'accroche au mur de contrescarpe et forme saillie sur le fossé. Son appareil veille à se confondre à celui de la muraille médiévale, reprenant même son cordon chanfreiné. L'angle des deux maçonneries est ponctué des corbeaux de latrines en bretèche. Le bâtiment devait revêtir un caractère civil ou militaire, peut-être en relation avec la *Porte Hoyoul*.

Le bord de Meuse se voit également protégé par un système défensif, à l'évolution complexe. Une terrée, maintenue par des maçonneries et constituée en trois phases successives, forme une digue dans un premier temps. Erigé sur le comblement du fossé extérieur, ce système primitif peut être daté du XIVe siècle. Dans un second temps, un puissant mur batardeau vient fermer le fossé subsistant, à l'endroit de sa jonction avec la Meuse. Plusieurs exutoires, placés à hauteurs différentes, font office de vannes et permettent la régulation du débit. Ce mur batardeau est ensuite prolongé et compris dans le dispositif de défense mis en place en bord de Meuse au début du XVIe siècle, à l'initiative de Charles Quint.

Une dernière phase de construction vient y greffer une nouvelle muraille obliquement, en direction du fleuve. Cette extension du rempart devait rejoindre la *Porte* et surtout le *Boulevard de Gravières*, ouvrage de défense avancé dont les travaux de construction s'échelonnent entre 1482 et 1507.

Une urbanisation progressive

L'étroit secteur situé sur la contrescarpe de l'enceinte connaît l'amorce d'un processus d'urbanisation dès le XIVe siècle. Les premières mentions conservées d'habitations y remontent effectivement à 1358. Un mur parcellaire au mortier caractéristique, reconnu sur toute la longueur de l'emprise de fouilles, divise l'espace en deux longues bandes de terrain – les *courtils* des documents d'archives. Orientés d'ouest en est, parallèlement au système défensif et à la rue d'Harscamp, ces fonds de parcelles relèvent de maisons attenantes à la *Porte Hoyoul*.

Les aménagements apportés au système défensif au début du XVe siècle favorisent encore le développement de cet habitat. D'importants remblais, maintenus par le nouveau mur de contrescarpe, rehaussent considérablement le niveau du sol, se conformant à celui des digues du bord de Meuse. Noyée dans les remblais de cette terrasse, l'ancienne limite parcellaire est vraisemblablement reportée au niveau supérieur. La parcelle méridionale va profiter de ces transformations pour établir un habitat secondaire. Enclaves prises latéralement sur le *courtil*, toujours en fonction, deux petites maisons mitoyennes, très modestes, alignent leurs façades sur la rue d'Harscamp. Leurs caves ont été identifiées et relevées lors de la fouille; tandis que le suivi archéologique de la démolition des bâtiments de ce secteur a mis en évidence l'élévation presque complète de leur pignon mitoyen en pan-de-bois. Les datations dendrochronologiques (Laboratoire de Dendrochronologie de l'ULg) situent l'abattage des arbres entre 1409 et 1419, tandis que l'existence de ces maisons pourrait être confirmée par une mention textuelle de cette même année 1419.

Ces deux maisons mitoyennes connaissent des extensions dans le courant du XVIe siècle : deux nouveaux modules de plan quadrangulaire sont ajoutés vers l'ouest. La façade arrière d'une de ces bâtisses, au pan-de-bois rythmé de fenêtres à croisées, était partiellement conservée. Les dates d'abattage des arbres, fournies par la dendrochronologie, permettent de

reconnaître deux phases de construction: la première entre 1516 et 1521, la seconde entre 1531 et 1541.

Aux XVIIe et XVIIIe siècles, des constructions annexes étendent le bâti vers l'arrière, témoignant d'une prolongation du parcellaire jusqu'à l'ancienne limite du fossé défensif. Trois basses fosses de latrines y prennent place : un tonneau-latrine, une fosse circulaire au cuvelage planchéié et une fosse d'aisances maçonnée de plan carré. Enfin, ces maisons de la rue d'Harscamp connaîtront une dernière phase de modifications profondes au tournant des XVIIIe et XIXe siècles, par leur homogénéisation en un même bâtiment d'habitation.

L'extension du Refuge de Floreffe

Un grand collecteur voûté est construit au milieu du fossé, afin d'y canaliser le Hoyoux, et libère ainsi l'emprise du système défensif médiéval. Mis en concession par la ville peu avant le milieu du XVIIe siècle, ces terrains sont directement convoités par l'abbaye de Floreffe, dont le refuge est situé à peu de distance *intra-muros*. A l'ouest, les jardins sont prolongés jusqu'à la rue d'Harscamp ; vers l'est, une nouvelle aile de bâtiment rectangulaire occupe alors l'espace disponible à l'arrière des habitations particulières, jusqu'à l'ancien mur de contrescarpe. Les fondations en ont été reconnues à la fouille, tandis que les derniers éléments conservés d'élévation avaient été relevés préalablement à leur démolition.

Une aile perpendiculaire assurait la circulation entre cette extension et le Refuge lui-même. Le millésime de la *Porte de Floreffe*, seul élément architectural conservé de ce prestigieux complexe (*Le Patrimoine monumental de la Belgique*, 1975, vol. 5, t. 2, Liège, p. 558.), fixe la date de ces constructions vers 1647.

VAN RECHEM HADEWYCH

Het Gasthuis en de Leprozerie van Tongeren : straks allebei voltooid verleden tijd. (Limb.)

Het was de Tongenaar niet geraden om ernstig ziek te vallen. Tot de 16e eeuw, toen de stad chirurgijns, vroedvrouwen en verplegers aanstelde, was men namelijk aan zijn lot – en zijn familie- overgelaten.

Tot de Franse Revolutie waren de pelgrims en de melaatsen waren de enigen die op georganiseerde bijstand konden rekenen.

Het gasthuis en de leprozerie zijn in het historisch onderzoek erg stiefmoederlijk behandeld. Naast het kapittel van de O.L.V.-basiliek vielen deze instellingen in het niet. Voor allebei zijn de meeste gegevens te vinden bij Thys, Paquay en Baillien.

Het Sint-Jacobusgasthuis

De stichtingsdatum van het gasthuis is onbekend, maar wordt gewoonlijk tussen 1050 en 1195 gesitueerd, op basis van een oorkonde uit 1235 waarin verwezen wordt naar een vroegere schenking.

Oorspronkelijk lag het gasthuis binnen de 4e-eeuwse Romeinse stadsmuur aan de weg naar Sint-Truiden. Over het uitzicht ervan is niets bekend, we weten alleen dat in 1246 aangedrongen werd op dringende herstelling van de kapel, die door haar hoge ouderdom in dreigde te storten. Vergroting was ook aan de orde, want de bewoonsters van het vlakbij gestichte begijnhof maakten eveneens gebruik van de gasthuiskapel.

In de 13e eeuw werden nieuwe stadsmuren gebouwd. Het gasthuis viel buiten het traject en voor de veiligheid werd er besloten naar een locatie binnen de nieuwe muren te

verhuizen. De prior kocht een terrein aan tussen de Schiervelstraat, de Maastrichterstraat, de huidige Clarissenstraat en de stadswallen. Die locatie is tot de opheffing van het gasthuis dezelfde gebleven. De bouw van de nieuwe kapel werd begonnen op 24 maart 1283 en ze kon al gewijd worden op 28 januari 1284.

De broeders en zusters in het gasthuis volgden de regel van Sint-Augustinus, maar uit de vele conflicten met de stad valt op te maken dat het met de kloostertucht niet altijd meeviel. Een andere en constante bron van wrijving was het koppige vasthouden van de prior aan het uitsluitend opnemen van pelgrims. Zieke stedelingen konden er niet terecht. Het stadsbestuur, dat de prior benoemde, de zusters en broeders aannam en toezicht hield op de boekhouding, stelde telkens weer de voorwaarde dat zieke en arme poorters in de ziekenzaal opgenomen moesten worden. Soms kwam het tot geweld : onder andere in 1532, tijdens een pestepidemie, weigerde de prior de zieke poorters de toegang. De bevolking brak toen de poorten open en bracht de zieken manu militari tot in de ziekenzaal, die toen zes bedden telde. De zieken werden echter niet verzorgd en het lijk van een meisje bleef twee dagen in de zaal liggen zonder dat iemand er naar omkeek. Dergelijke incidenten verbeterden de verhouding tussen stad en gasthuis uiteraard niet, en het conflict bleef duren. In 1544 greep de stad nog maar eens in door de stedelijke vroedvrouw ook binnen het gasthuis te laten werken. In 1619 kreeg de stad toestemming om zelf een zaal te bouwen, en te meubileren, voor de zieke burgers. De zusters zouden voor de verzorging instaan. Het gebouw kwam er pas in 1663 en had drie zalen, waarvan twee met bedden. Gekken, bezetenen, leprozen en oude mannen werden geweigerd.

In 1660 was de nieuwe kapel afgewerkt, die nog bestaat en sedert januari 2001 een beschermd monument is.

Het gasthuis slaagde er steeds minder in de wereld buiten te houden. Tijdens oorlogen werden de gebouwen gebruikt als lazaret en voor inkwartiering. Zelfs de prior moest zijn appartement afstaan. Bij de opheffing van het gasthuis in 1797 ontstond er nog maar eens discussie over de vraag of het nu al dan niet een ziekenhuis was. Volgens de stad wel, en volgens de prior niet : er konden alleen pelgrims terecht. In 1801 kwam men er tenslotte uit en werd het bestuur overgedragen aan de Commissie Burgerlijke Godshuizen. De gebouwen voldeden niet meer echt, en tussen 1846 en 1867 werd het complex gebouwd dat nu nog bestaat, met behoud van de kapel uit 1660. Het geheel is geconcipieerd rond een binnentuin, omringd door brede gangen en met twee zalen per vleugel.

Een tekening uit 1849 toont de achterkant van het gebouw, dat inderdaad aansluit bij de huidige situatie, met uitzondering van twee gebouwen die lijken los tegen of bij de achtergevel te staan. Achter de kapel staat een gebouw op blijkbaar rechthoekig grondplan met twee bouwlagen en zeven of acht traveeën onder zadeldak met pannen. De zijgevel is blind op een deurtje en een groot kruisraam in de trapgevel na. De meest linkse ramen boven en onder zijn dichtgemetseld, de deur bevindt zich de zesde travee. Er leidt een klein trapje naartoe. Naast dit gebouw staat een heel andere constructie met één bouwlaag onder zadeldak en negen traveeën. De twee laatste traveeën horen eigenlijk bij een aanbouw maar de ramen zijn identiek aan de andere, met een natuurstenen omlijsting. De deur, ook in een natuurstenen omlijsting, bevindt zich in de derde travee.

Achter de gebouwen, naar de stadsmuur toe, ligt aan de Clarissenstraat een ommuurde tuin en daarnaast blijkbaar een koer. Aan de rand van de tekening is nog net een stukje van een trapgevel te zien, wat er op wijst dat achteraan op de koer nog een gebouw stond.

Met het nieuwe gebouw was het toch nog verre van een moderne instelling. Ziekenhuis, weeshuis en oudemannenhuis waren er samengevoegd, maar in 1875 was er nog geen

badkamer, en een dodenhuisje en een isolatieruimte voor besmettelijke zieken kwamen er pas in 1877. De moderne hygiëne begon pas na WO I haar intrede te doen.

In het begin van de jaren 1980 nam het stadsbestuur de gebouwen over en vestigde er een administratief centrum. In 2000 werden de gebouwen verlaten. Het stadsbestuur plant er nu een complex met winkels, horeca en woningen, aangevuld met een grote ondergrondse parkeergarage. De gebouwen van het gasthuis zullen deels afgebroken worden en vervangen door een nieuwbouw die in grote lijnen aan de volumes van het oude gasthuis herinnert. De ondergrondse parking komt op de plaats van de tuin en de koer van het gasthuis. Het IAP verricht momenteel noodonderzoek op deze site, waarbij de aandacht echter vooral uitgaat naar de Romeinse lagen.

De leprozerie Sint-Antonius

In het historisch onderzoek is het met de leprozerie zo mogelijk nog slechter gesteld dan met het gasthuis.

Het ontstaan van de leprozerie is evenmin als van het gasthuis op papier bewaard gebleven. De oudst bekende vermelding is te vinden in een testament uit 1289. Testamenten uit 1300 en 1316 verwijzen voor het eerst uitdrukkelijk naar een kapel.

De leprozerie lag, zoals gebruikelijk, buiten de stadsmuren, aan de weg naar Maastricht in de wijk die in Tongeren 'Achter de statie' genoemd wordt. De gebouwen bestaan niet meer en de plaats is op het terrein niet meer te herkennen.

Het complex van de leprozerie bestond uit een kapel, een stal, een tuin en een weide, en ongeveer 10 vrijstaande lemen huisjes voor de melaatsen. De broeders en zusters (vanaf de 16e eeuw alleen nog zusters) die voor de verzorging instonden, woonden in een apart huis vlak bij de kapel en volgden de regel van Augustinus.

Aanvankelijk werden er alleen melaatsen aanvaard, vanaf de 16e eeuw, toen het aantal melaatsen afnam, konden er ook andere zieken terecht, met uitzondering van pestlijders.

In 1508 had de leprozerie zwaar te lijden gehad van de legers die er voorbij gekomen waren : 'Item also dat sieker hoff van sint Anthonis by den kryghe ende orlogen geweest synde zeer tachterst ende vergaen is ende bysonder by den brande der tymmer zeer vernielt is ende afgebrant so dat der wenne gheen gebruyck noch gemaeck en heeft voer hem noch voer syn beesten ende bysonder groet gebreck van eenre schuere om die vruchten te bewaeren op dat sy niet verderflyck en woerden.'

De pachter zal schuren en stallen herbouwen en ook voor het onderhoud van de andere gebouwen zorgen.

In 1604 is het weer zover. De Spanjaarden, zonder soldij, slaan aan het muiten en plunderen de kapel. De schade is blijkbaar aanzienlijk, want in 1614 proberen de burgemeesters onder de kosten voor het herstel uit te komen door te bevelen dat alle zieken zonder onderscheid in het gasthuis verzorgd moeten worden. De prior hield echter het been stijf en de melaatse Marie Bertrand bleef waar ze was.

We kunnen aannemen dat het stadsbestuur uiteindelijk toch maar herstellingen aan de leprozerie heeft laten uitvoeren. In 1672 waren ze er aan voor de moeite, want de Fransen komen voorbij de leprozerie, met het volgende resultaat : '20 november 1672 worden in brandt gesteecken die lasarens huyskens buyten trichterporte, oock wordt gebrandt die winninghe door welcke brandt St. Anthonis kercke ende thoren wordt gebrandt omdat den vyandt daer naby was.'

In 1675 wordt toch de gebruikelijke bedevaart gehouden, de afgebrande kapel was provisorisch gedekt met stro. In 1680 was het herstel al vrij goed gevorderd, en de mombers van de H. Geesttafel schonken de kerk een altaar en enkele houten banken. De andere

gebouwen werden afgebroken. Erg grondig kan de heropbouw niet gebeurd zijn, want in 1681 kloeg de deken van het kapittel de vervallen staat van de kapel aan, die er bij stond zonder dak of vensters. Het stadsbestuur was niet happig om de schade te herstellen en wilde de goederen van de leprozerie verkopen om de kosten te drukken. Het kapittel stak hier echter een stokje voor. De discussie heeft blijkbaar een tijd aangesleept, want de kapel wordt pas in 1690 opnieuw in gebruik genomen. En in 1740 zijn er weer dringende herstellingen te doen. De stad beveelt deze keer de meesters van de H. Geesttafel om voor de restauratie te zorgen. In 1756 wordt de eerste mis opgedragen in de herstelde kapel.

In 1792 wordt de kapel gesloten maar na korte tijd weer heropend. In 1794 wordt het gebouw geplunderd en ontwijfd. De kapel wordt gebruikt als paardenstal en het lood van de doodskisten wordt omgesmolten tot kogels.

De gebouwen worden overgedragen aan het 'Bureau de Bienfaisance', die ze verhuurt op 12 juni 1806. De huurder moest de kapel ombouwen tot een huis met twee verdiepingen van acht meter en 754 millimeter lang en zeven meter en drie millimeter breed. Of dat ooit zo nagemeten is, is niet bekend.

Charles Thys heeft in 1866 de gebouwen zelf nog gezien en er een tekening van gemaakt. De oude leprozerie was toen Café restaurant Saint Antoine. Hij beschrijft de toenmalige situatie als volgt (vrije vertaling) : "Op enkele passen van de weg ligt een groepje gebouwen dat op het eerste gezicht niets bijzonders heeft. Een kleine nis met het beeld van Sint Antonius en de naam van het café zijn de enige herinneringen aan de oorsprong ervan. Het is duidelijk zichtbaar dat de gebouwen in verschillende perioden opgericht zijn, zonder plan en volgens de noden van de eigenaar. Het hoofdgebouw heeft nog een sombere en religieuze uitstraling, ondanks de vele verbouwingen van de laatste halve eeuw en de dikke pleisterlaag die de versieringen bedekt.

Dit was vroeger de kapel, met in de gevel drie tweelingramen en een osseoog boven de toegang. Binnen waren er zes bogen aan de zijmuren, een biechtstoel, een houten altaar met enkele beeldjes en een schilderij dat de kruisiging voorstelde, banken enz. Het veelhoekige koor was versierd met drie driepasnissen. Er tegenover stond een mooi slank torentje dat afstak tegen het groen van de dubbele rij linden die de kapel omgaven. De zijmuren van de kapel zijn gebouwd in silex met een parement van zandsteenblokken en zijn 0.86 m. dik. De zijden van het koor zijn 2.80 m. breed en de totale lengte van het gebouw is 8.83 meter voor een breedte van 6.50 meter. " Thys dateert het gebouw in de 13e eeuw.

Het is niet eenvoudig om deze beschrijving terug te vinden in zijn tekening; waarschijnlijk slaat de beschrijving op de toestand voor de verbouwingen.

Hij tekent een gebouw van twee bouwlagen en vijf traveeën onder een zadeldak, waarschijnlijk met leien. Het gebouw heeft een parement in blokken zandsteen (mergel ?) en een plint in silex. In de eerste travee is een raam uitgespaard in een dichtgemetselde rondboogpoort. De ramen lijken een omlijsting in baksteen te hebben. De deur, in de derde travee, heeft een rechthoekige omlijsting van vier blokken natuursteen. Op de verdieping zijn eerst twee rechthoekige ramen te zien, dan een ondiepe nis of een dichtgemaakt raampje boven de deur en dan twee ramen in een bakstenen omlijsting. Tussen beide ramen en gedeeltelijk overlappend met de omlijsting van het laatste raam is een dichtgemetseld rond raampje zichtbaar. Boven de tweede travee bevindt zich een kleine dakkapel.

Tegen het hoofdgebouw aan is het begin van een lagere aanbouw zichtbaar, met voor de eerste meters dezelfde constructie als het hoofdgebouw. Dan wordt het parement onderbroken en vervangen door een ander materiaal, misschien baksteen. In de zijgevel van het hoofdgebouw zijn ingemetselde balken van de dakstoel zichtbaar.

In 1940 werden er –niet gepubliceerde- opgravingen verricht, waarbij het koor van de kapel ontdekt werd. In mei 1940 werd het gebouw, dat vlak bij de spoorweg lag, zwaar beschadigd bij bombardementen. Een foto toont een gebouw dat nauwelijks veranderd is ten opzichte van de tekening van Thys uit 1866. Wat resteerde van het gebouw werd in gotische stijl verbouwd en in 1943 beschermd als monument. In 1949 werd de bescherming echter opgeheven en de gebouwen afgebroken.

Bibliografie:

Bouwen door de eeuwen heen, Deel 14n1, kanton Tongeren, 1990, p. 142

BAILLIEN H., Het St.-Jacobsgasthuis van Tongeren, herberg voor pelgrims naar Santiago en ziekenhuis voor de poorters, in : *Het Belgisch ziekenhuis* 39, 1962 p. 3-7

BAILLIEN H., Gegevens over het Sint-Jacobsgasthuis van Tongeren uit verdwenen archiefbronnen, in : *Oude Land van Loon XIX*, 1964, p. 51-54

FRÈRE M. EN BAILLIEN H., Twee kronieken over de Frans-Hollandse oorlog 1672-1678, in : *Oude Land van Loon XX*, 1965, p. 81-116

HELSEN J., MOERMANS W., SEVERIJNS P. EN VANDENPLAS E. (red.) *2000 jaar Tongeren. 15 voor Christus tot 1985*, Hasselt 1988

PAQUAY J., *De geschiedenis der liefdadigheid te Tongeren. Voordrachten gegeven in de letterkundige afdeling van 't Davidsfonds den 24 November en 1 December 1908*, Stadsarchief Tongeren

THYS CH., *Notice historique sur la léproserie de St. Antoine à Tongres. In : Bulletin de la Société Scietifique et Littéraire du Limbourg*, 1866, Stadsarchief Tongeren Overdrukken 2155

VEECKMAN JOHAN

Een majolica-atelier in de Aalmoezenierstraat te Antwerpen (Antw.)

Op een bouwterrein in de Antwerpse Aalmoezenierstraat werden eind augustus 2001 de resten van een 16de-eeuws majolica-atelier ontdekt. In overleg met de bouwheer voerde de stedelijke afdeling archeologie een preventief onderzoek uit op het perceel. Bij het machinaal afgraven van het terrein kwamen sporen aan het licht die de aanwezigheid van een pottenbakkersbedrijf bevestigden: misbaksels, halfproducten en ander ovenafval.

Al de gevonden materialen, misbaksels, halfproducten en ander ovenafval, bleken afkomstig van een laat 16de-eeuwse majolicabakker. Historische bronnen geven aan dat een pottenbakker eigenaar was van een pand op het onderzochte perceel. De resten kunnen dus met quasi zekerheid toegeschreven worden aan deze ambachtsman, Hans Boudewyns, die hier tussen 1595 en 1617 woonde (Dumortier 1992, 110).

De enkele duizenden scherven misbaksels en halfproducten vormen een uitzonderlijke bron voor een betere kennis van de Antwerpse majolicaproductie op het einde van de 16de eeuw. De halfproducten, slechts één keer gebakken en nog niet versierd, geven vooral een inzicht in de geproduceerde vormen. Zoals te verwachten bestond de productie voor het grootste deel uit borden, zalfpotten en tegels. Maar in vergelijking met eerdere vondstcomplexen lijkt de productie meer gediversifieerd. Ook kommen, kruiken en meer zeldzame vormen zoals zoutvaatjes bevinden zich tussen het productieafval. Tussen de vondsten troffen de onderzoekers ook een relatief grote hoeveelheid (misbakken) afgewerkte en versierde scherven aan. Deze geven op hun beurt een beter inzicht in de stilistische en

iconografische aspecten van de productie. Vooral de relatie tot de gelijktijdige majolicaproductie in de Noordelijke Nederlanden kan hierdoor duidelijker gesitueerd worden.

Ook de resten van de pottenbakkersoven kwamen aan het licht. De oven was gelegen achter het woonhuis en bestond uit een rechthoekige bakstenen constructie met een lengte van 2.70 m en een breedte van 2.20 m. Ondergronds bleef enkel de stookruimte bewaard. De eigenlijke ovenkamer waarin het vaatwerk gestapeld werd bevond zich op de begane grond. Hiervan was vanzelfsprekend niets meer bewaard.

Dat de omgeving van de Aalmoezenierstraat, de Bogaardenstraat en de Schoytestraat een belangrijke rol speelde in de laat 16de-eeuwse majolica-industrie was reeds bekend. Historische bronnen tonen aan dat verschillende majolicabakkers hier eigendommen en ateliers hadden of er woonden (Dumortier 1988). Archeologisch onderzoek in de omgeving levert steevast hoeveelheden pottenbakkersafval op. Dit was eerder al het geval op verschillende onderzoeksterreinen in de Schoytestraat (Oost 1992), de Bogaardenstraat en het stuk van de Aalmoezenierstraat tussen de Bogaardenstraat en de Nationalestraat.

Het nieuwe vondstcomplex kan zonder meer als uniek beschouwd worden, enerzijds door de grote hoeveelheid afval die een beter inzicht in de productie zal geven, anderzijds door het onderzoek van de oven. De eerste majolicaoven die in Antwerpen werd aangetroffen bevond zich in de Steenhouwersvest (Dumortier & Veeckman 1994). Deze behoorde toe aan Lucas Andries die er kort na het midden van de 16de eeuw majolica bakte. De oven in de Aalmoezenierstraat hoort op het einde van de 16de eeuw thuis. De majolica-industrie had toen al een belangrijke evolutie doorgemaakt. In het begin van de 16de eeuw volledig beheerst door Italiaanse inwijkelingen, zijn op het einde van de eeuw vooral lokale ambachtsslui in deze sector actief. Van topstukken voor hoge geestelijke en adellijke middens was de majolicaproductie afgedegen naar een – weliswaar luxueus – massaproduct, bestemd voor een veel ruimer publiek.

Bibliografie:

DUMORTIER C., Les ateliers de majolique à Anvers (1508-1585), in: *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 1988, nr. 1, pp. 23-38.

DUMORTIER C., De 'geleyerspotbackers' in de Schoytestraat te Antwerpen, in: J. Veeckman (red.), *Blik in de bodem. Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen*, Antwerpen, 1992, pp. 109-111.

DUMORTIER C., VEECKMAN J., Un four de majoliques en activité à Anvers vers 1560, in: *Bulletin des Musées royaux d'Art et d'Histoire*, vol. 65, 1994, pp. 163-217.

OOST T., Halfprodukten, steunstukken en misbaksels: afval van een majolicawerkplaats, in: J. Veeckman (red.), *Blik in de bodem. Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen*, Antwerpen, 1992, pp. 99-108.

VERMEIREN GEERT

Archeologisch onderzoek in de St-Hermes kerk te Ronse (O.-VI).

De opgravingen in de St-Hermeskerk zijn tot stand gekomen door een samenwerking tussen de Stad Ronse, de Provincie Oost-Vlaanderen, de kerkfabriek/dekenij en het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium. Voor de periode van een jaar werd door de stad Ronse een projectarcheoloog en twee arbeiders ter beschikking gesteld, de Provincie en het I.A.P. stonden in voor de wetenschappelijke begeleiding. Het onderzoek ging van start op 15 september 2000 en werd afgerond eind juli 2001.

Het onderzoek kaderde in de gehele binnenrestauratie van de kerk. Om het overlappen van de binnenrestauratie en het archeologisch onderzoek te vermijden, werd besloten de opgravingen voorafgaand uit te voeren. Deze keuze werd mede ingegeven door het feit dat in de periode 1973-1975 en 1984-1985 onder het schip van de huidige kerk reeds onderzoek uitgevoerd werd door A. Cambier. Hiertoe werden destijds vanuit de crypte gangen gegraven. Daar deze op bepaalde plaatsen uitgegraven zijn tot vlak onder de vloer, zorgde dit voor een bijkomend probleem. Hierdoor werd de stabiliteit niet meer verzekerd en kon dit bij de restauratie problemen bezorgen. Voorafgaand onderzoek was dus noodzakelijk.

De actuele gegevens werpen een duidelijker beeld op de evolutie van de religieuze site.

Tot de oudste sporen behoren muurresten die tot éénzelfde structuur behoren. Het betreft de restanten van een voor-Romaans kerkgebouw, opgebouwd uit natuursteen (zowel ijzerhoudende als glauconietrijke zandsteen en in mindere mate Doornikse steen) en opgevoegd met witte kalkmortel.

Het blijkt dat het noordoostelijk deel van een eenbeukige kerk werd aangesneden. De vrijgelegde muurresten stemmen overeen met een deel van het koor (oosten) en een oostwestmuur die de afsluiting vormt van het schip. De noordelijke muur van het koor, die we slechts onder de vorm van een uitbraaksleuf hebben aangetroffen, liep verder in oostelijke richting, tot tegen de muur van het *martyrium*. Het is nagenoeg zeker dat dit aansloot op de resten (visgraatmotief dat zichtbaar is in de crypte) door A. Cambier aangetroffen in de crypte. De muur die het schip ten oosten afsluit loopt verder ten noorden van de kerk; beide onderdelen betreffen zeker één en dezelfde bouwfase. Dit wijst op de mogelijkheid dat er zich ten noorden van het kerkgebouw een aansluitende structuur bevond. Wat betreft de functie van deze noordelijke ruimte kan het mogelijk gaan om een onderdeel van een kloostergang die zich ten noorden van de kerk ontwikkelde (hierbij sluit dit stukje muur aan op de resten die door Roosens en Mertens werden aangetroffen op het Kaatsspelplein). We kunnen echter de mogelijkheid niet uitsluiten dat dit gebouw echter een andere functie (kapittelzaal ?) had. Vooralsnog zijn er geen afdoende bewijzen voor één van beide vooropstellingen.

Zowel binnen de kerkstructuur als bij de noordelijke constructie werd een vloerniveau aangetroffen. Binnen de kerk bestaat het loopvlak uit beige aangestampte kalkmortel. De noordelijke structuur heeft een loopvlak bestaande uit kalkmortel met baksteengruis, waardoor deze een rode kleur krijgt. Tussen deze vloer en de kerkvloer is er een niveauverschil van bijna een meter. Bij vergelijking van deze vloeren valt het verschil in kwaliteit op, waaruit we kunnen afleiden dat de noordelijke ruimte een belangrijke functie moet gehad hebben.

Wat de datering betreft kunnen we een 'einddatum' van gebruik voorop stellen namelijk het in onbruik raken van dit gebouw moeten we plaatsen rond de periode dat het schip van de Romaanse kerk is gebouwd, dus voor 1090-1129. Daar de Romaanse collegiale naast en over de voor-Romaanse kerk is aangelegd wijst erop dat de oudste kerk nog steeds zichtbaar was op het ogenblik dat gestart werd met de bouw van de Romaanse kerk (mogelijks in ruïne).

Er is over het algemeen slechts weinig ceramiek aangetroffen tijdens de opgraving. Wat de datering betreft dienen we ons in hoofdzaak te baseren op een handvol aardewerk aangetroffen in een lagenpakket dat zich onder het vloerniveau van de kerk bevond. Het hierin aangetroffen aardewerk is *grosso modo* in het begin van de 10de eeuw te dateren, wat de vroegste sporen van een kerkgebouw tot deze periode laat teruggaan.

Ten noorden van de kerk werd, een uit kalkmortel opgebouwd, loopvlak aangetroffen. Dit beslaat nagenoeg het volledige noordoostelijk deel van het opgravingsvlak. Naar het oosten (aansluitend op de muur van de crypte) kon deze, door een oude uitgraving, echter niet onderzocht worden. Dit loopvlak werd vermoedelijk aangelegd op het moment dat de 10^{de}

eeuwse kerk reeds in onbruik was, maar vóór dat de nieuwe Romaanse kerk werd opgetrokken. We vermoeden dan ook dat het hier gaat om een soort werkniveau, waarbij materiaal uit het 10de eeuwse complex werd gerecupereerd voor de bouw van de Romaanse kerk.

Tijdens het onderzoek konden tevens resten van de Romaanse kerk (gebouwd tussen 1090 en 1129) bestuderen. Deze muren vormen de afsluiting van het opgravingsvlak. Hoewel het gaat om mooi opgetrokken muren is het nooit de bedoeling geweest deze zichtbaar te laten. De hierboven vermelde oudere structuren werden door de aanleg van deze muren doorsneden en/of overbouwd. De Romaanse funderingsmuren werden derwijze in het hellend terrein aangelegd dat een horizontaal platform werd bekomen (na opvulling van de binnenzijde) waarop de Romaanse kerk kon opgetrokken worden. Wat de twee oostwest verlopende muren betreft, gaat het duidelijk om de kettingmuren die de zuilbassissen van de Romaanse kerk verbonden. Halverwege het schip bevindt zich een dwarse - noordzuid verlopende - funderingsmuur, die beide kettingmuren verbindt. Het vloerniveau van de Romaanse kerk lag op ongeveer dezelfde hoogte als de huidige vloer. Bij de bouw van de gotische kerk werden de Romaanse funderingsmuren herbruikt.

Tijdens het onderzoek werden een 38-tal kistbegrovingen aangetroffen. Er werd slechts één bakstenen grafkelder blootgelegd. De skeletten lagen oostwest (23) en westoost (15) georiënteerd. Bijgiften werden slechts in beperkte mate aangetroffen (o.a. speldjes van een lijkwade). Bij enkele uitzonderingen werd aardewerk, een gesp en een versierde lijkwade gevonden.

Op twee na (voor-Romaanse fase), behoren alle begravingen tot de Romaanse of gotische kerk

Tot besluit kunnen we stellen dat resten werden blootgelegd van een eenbeukige kerk met rechthoekig afgesloten koor, waarop in noordelijke richting een onderdeel van het kloostercomplex aansloot. Naar het oosten toe loopt de noordelijke muur van het koor richting crypte. Deze sluit vermoedelijk aan bij de structuur die door A. Cambier onder de crypte werd aangetroffen. Ten zuidoosten van de kerk ligt een kerkhof (er werden tijdens ons onderzoek twee kistbegrovingen aangetroffen; Cambier stelde in de crypte begravingen uit dezelfde periode vast) dat samengaat met de 10de eeuwse kerk.

YEGLES-BECKER ISABELLE

Enceinte médiévale et demeure Renaissance : les fouilles dans le jardin du Palais de Justice, ancienne demeure du gouverneur du Duché de Luxembourg. (GDL)

La demeure Renaissance datant vers 1540, affectée en demeure officielle du gouverneur du Duché de Luxembourg est agrandie dès la première décennie du XVIIe siècle. Il s'agit d'un grand chantier qui prévoit d'abord l'édification du petit bastion du gouverneur (1606) puis l'extension de la demeure noble par l'annexion de deux nouvelles ailes.

L'installation d'une centrale de co-génération par le Fonds de rénovation de la vieille ville sous une partie du jardin du Palais de Justice à Luxembourg a donné lieu à prévoir une surveillance archéologique en été 2001. Des sondages ultérieurs ont déjà renseigné sur la nature de la terre très remblayée, mais elles ont aussi apporté la preuve archéologique sur l'existence d'un mur de l'enceinte médiévale, connu d'après le plan Deventer.

Les fouilles de 2001 ont confirmé l'existence de ce mur, antérieur aux Temps Modernes, mais son tracé proposé lors des sondages devait toutefois être légèrement modifié.

Il s'agit de deux murs parallèles d'une largeur d'environ 70 cm, reliés par un petit chemin (de ronde) assez étroit permettant seulement le passage d'une personne. Deux zones sont à distinguer : une terre remblayée se trouvait devant ces murs ce qui correspond au côté extérieur. Une zone de terre cultivée se trouvait du côté intérieur. Ce niveau est apparu à 1,50 m du jardin actuel et se trouvait sous une couche de remblai datant des Temps Modernes. Un prélèvement de cette terre de jardin et de ses racines devait permettre après analyse botanique de connaître beaucoup mieux la flore locale au temps de la Renaissance, voir auparavant.

D'une manière inopinée est-il devenu possible de reconstituer en mémoire un jardin clos, qui est bordé de murs de fortifications.

A l'aplomb de la nouvelle aile ajoutée au bâtiment au début du XVIIe siècle, un arc de décharge d'une longueur d'environ 7 mètres soutient une grande partie de ce bâtiment. D'un côté, il s'appuie sur la roche dure, de l'autre sur un mur. Le bâtiment en question ne repose pas sur de bonnes fondations, mais flotte sur une terre remblayée. Cette facture aussi éphémère devait trouver une réponse dans les textes qui restent d'être consultés. Dès à présent, on peut postuler que des contraintes budgétaires ou des délais d'achèvement de construction trop courts pourraient être une des raisons pour expliquer l'absence de fondations.

Des fouilles le long de l'une des ailes construites au début du XVIIe siècle ont révélé une citerne d'eau et des latrines. Le matériel très abondant et riche de la latrine renseigne sur le mobilier intérieur de cette demeure prestigieuse. Les ossements d'animaux ne sont pas moins intéressants comme ils documentent les habitudes culinaires (présence de gibier).

Ainsi, ces investigations archéologiques ont permis, à travers les ossements d'animaux et la vaisselle, de jeter un regard sur la table de personnages de rang élevé.

YEGLES-BECKER ISABELLE

Une façade en colombage, 7 rue de la Boucherie (GDL)

Dans une campagne de rénovation de plusieurs immeubles de la vieille ville de Luxembourg par le Fonds de rénovation, la présence d'un archéologue permet de documenter chacune des découvertes faites au jour le jour lors de décapage de murs ou de creusement des sols (p.ex. au niveau des cours). Les immeubles en cours de rénovation se situent dans la rue de la boucherie. Les maisons sont mitoyennes et se composent d'une maison frontale donnant sur la rue, d'un couloir de communication sis au rez-de-chaussée qui débouche sur un escalier en vis, d'une cour et d'un bâtiment arrière.

La maison 7 rue de la Boucherie possède une organisation intérieure typique des maisons luxembourgeoises: un couloir central comportant de chaque côté deux petites pièces ajourées l'une côté rue, l'autre côté cour. Le couloir mène à l'escalier en vis adossé à la façade arrière. La maison comporte deux caves différentes.

L'un des murs du couloir a révélé après décapage un colombage en bois. Il s'avère en effet, que cette maison qui se présente à première vue comme un tout est constituée de deux parties, plus précisément de deux maisons, comportant chacune une cave.

La maison «gothique» est à dater vraisemblablement grâce à la découverte du colombage en bois à la fin du Moyen Age. La datation par les cernes de croissance du bois (dendrochronologie) est en cours.

Les compartiments du colombage ont déjà été vidés de leur terre et ils sont bouchés en maçonnerie. La façade en colombage comporte une fenêtre simple et une fenêtre jumelée.

Par ailleurs, le colombage en bois est surmontée au premier étage d'une façade en brique rouge et noire. Pour l'instant aucune construction semblable n'est connue à Luxembourg-ville. La maison gothique pourrait s'apparenter aux maisons connues en Flandres.

La parcelle actuelle se compose donc d'une maison «gothique» et d'une deuxième maison construite ultérieurement, avant ou au plus tard au cours du XVIIIe siècle. Les niveaux décalés aux étages supérieurs en sont la confirmation.

Cet exemple illustre que les hommes habitaient dans des constructions moins généreuses que celles datant du XVIIIe siècle. Les observations permettent aussi de documenter que les fronts de rue entièrement construits actuellement sont le fruit d'une évolution architecturale dans le temps. La maison gothique était libre d'un côté et adossée probablement à une construction existante du côté opposé.

YEGLES-BECKER ISABELLE

Céramiques carolingiennes retrouvées lors de la fouille de la cour intérieure 11 rue de la Boucherie. (GDL)

La cour intérieure a été fouillée en 1998, mais ce n'est seulement qu'en 2001 qu'une partie du matériel archéologique a été analysé. Les tessons de céramiques ainsi que les ossements animaux antérieurs au XIIIe siècle ont fait l'objet d'un tri.

Un article est prévu de paraître en 2002 dans une publication éditée sous la direction de John Zimmer et portant sur les origines de la ville de Luxembourg.

Les tessons de céramiques datent essentiellement du XIe siècle. Cette date est confirmée par le moyen de datation au carbone 14. Quelques tessons de l'époque carolingienne, notamment des écuelles en terre cuite rouge, ont également été mélangés à ce lot.

Cette présence matérielle a une signification tout à fait importante pour l'histoire locale du site de la ville de Luxembourg, qui n'est mentionné que pour la première fois en 963.

BIBLIOGRAPHIE / BIBLIOGRAFIE

Bibliographie 2001 et supplément années précédentes (travaux effectivement publiés) / Bibliografie 2001 en aanvullingen voorgaande jaren (daadwerkelijk gepubliceerde werken)

Les articles parus dans la chronique "Archaeologia Mediaevalis" ne sont pas repris dans cette bibliographie. Nous renvoyons le lecteur aux fascicules de la revue.

Artikels verschenen in de kroniek "Archaeologia Mediaevalis" worden in deze bibliografie niet opgenomen. Wij verwijzen de lezer hiervoor naar de volumes van de kroniek.

BAGARD, Ph. & DEHON, D. 2001, A la découverte des villes fortifiées du Hainaut. Avesnes-sur-Helpe, Binche, Le Quesnoy, Maubeuge, *Topo-guide*, Binche.

BOURGEOIS J., SEMEY J. & MEGANCK M., 2001, Archeologie in vogelperspectief, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 2000*, Gent, 40-61.

CHARLES L., 2001, Leven achter stenen muren: huizenonderzoek in Gent, *Introductie tot Erfgoedzorg en Archieven. Verslagboek van het jaarthema*, (Contactforum voor Erfgoedverenigingen V.C.M.), Brussel, 77-85.

CHARLES L., EVERAERT G., LALEMAN M.C. & LIEVOIS D., 2001, *Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent*, (Stadsarchief en Stichting Mens en Cultuur), Gent, 208 pp.

CHARLES L. & LALEMAN M.C., 2000, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1999-2000, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, nr. 54, 193-237.

DE CLERCQ W., DE GROOTE K., MOENS J. & MORTIER S., 2001, Zomergem, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 2000*, Gent, 192-196.

DE CLERCQ W., DE GROOTE K., MOENS J. & MORTIER S., 2001, Zomergem-Oost-Winkel, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 2000*, Gent, 186-189.

DE CLERCQ W. & DE GROOTE K., 2001, De archeologie van een aardgasleiding. De middeleeuwe vondsten in een ruimer perspectief, *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 2000*, Gent, 196.

DE CLERCQ W., DE GROOTE K., MOENS J. & MORTIER S., 2001, De archeologie van een aargasleiding. Zomergem-Oostwinkel. Diepenbeek: 13de-eeuwse bewoning en pottenbakkersactiviteit, *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 2000*, Gent, 186-189.

DE CLERCQ W., DE GROOTE K., MOENS J. & MORTIER S., 2001, De archeologie van een aargasleiding. Zomergem. Bauwerwaan: sporen van 12de-eeuwse kleiwinning en pottenbakkersactiviteit, *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 2000*, Gent, 192-195.

DE GROOTE K., MOENS J. & DE CLERCQ W., 2001, Sint-Lievens Houtem. Een laatmiddeleeuwse tonwaterput aan het Marktplaatsplein, *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 2000*, Gent 222-223.

- DEHON, D. 2001, Binche : le rempart, sondages complémentaires, *Chroniques de l'Archéologie wallonne* 9, 58-59.
- DELEHOZEE L., DE MEULEMEESTER J., LALEMAN M.C., LEMEUNIER A, MATTHYS A & PIAVAUX M., 2000, *Architecture romane en Belgique*, Bruxelles, 200 pp.
- DELEHOZEE L., DE MEULEMEESTER J., LALEMAN M.C., LEMEUNIER A, MATTHYS A. & PIAVAUX M., 2000, *Romaanse architectuur in België*, Tielt, 200 pp.
- DOPERE F., 2001, De bouwwerf van de kapel van Onze-Lieve-Vrouw ten Poel te Tienen in de 14de en de 15de eeuw, *De Atlant*, 6, 8-24.
- DOPERE F., 2001, La hauteur réduite de la pierre taillée de Gobertange, contrainte et source d'innovations dans la construction depuis le XIIe siècle, in : *Actes du XIIe Colloque International de Glyptographie de Saint-Christophe-en-Brionnais*, 85-111.
- DOPERE F., 2001, Deux monuments funéraires avec figuration d'outils de tailleur de pierre de Gobertange en Brabant (Belgique), in : *Actes du XIIe Colloque International de Glyptographie de Saint-Christophe-en-Brionnais*, 113-120.
- DOPERE F., 2001, Le grès quartzitique du Landénien supérieur comme matériau de construction au Moyen Age en Hesbaye septentrionale, Considérations techniques et chronologiques, in : LODEWIJCKX, M. (ed.), *Belgian Archaeology in a European Setting I (Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographiae, 12)*, Leuven, 157-173.
- DOPERE F., 2001, Onderzoek naar de geschiedenis van de technieken in de kunstgeschiedenis, *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXVI (3), 228-240.
- DOPERE F., 2001, Het schilderij van Sint-Lambertus te Overlaar. Het panorama van Luik in de 18de eeuw, *Museumopener*, 2(4), 4-5.
- LALEMAN M.C., 1998, Een kwarteeuw stadsarcheologie in Gent, *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, jg. 22 nr. 4, 5-22.
- LALEMAN M.C., 2000, Espaces publics dans les villes flamandes au moyen âge: l'apport de l'archéologie urbaine, in : BOONE M. & STABEL P. (eds), *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*, Leuven-Apeldoorn, 26-41.
- LALEMAN M.C., 2000, Histoire architecturale de la plus ancienne église de Gand, in : BOUCKAERT B. (dir.), *La cathédrale Saint-Bavon de Gand du moyen âge au baroque*, Gent- Paris, 86-105.
- LALEMAN M.C., 2000, Het stenen verhaal van de oudste stadskerk van Gent, in : BOUCKAERT B. (dir.), *De Sint-Baafskathedraal van Gent, van Middeleeuwen tot Barok*, Gent-Paris, 86-105.
- LALEMAN M.C. (dir.), 2000, *Het prinselijk Hof ten Walle in Gent*, Gent, 272 pp.
- LEENDERS K.A.H.W., 2001, Het schilderij 'Darink Delven' in het Stadhuis van Zierikzee, *Kroniek van het land van de zeemeermin (Schouwen-Duiveland)*, 26, 21 -34.
- LEMAN P., 2001, "La colonne Brunehaut de Bavay. Le monument et son histoire", in : *Commission historique du Nord, Liber amicorum Claude Lannette*, 185-198
- LEMAN P., 2000, "Briques perforées à Bavay, témoins d'une brasserie oubliée du XVIIIe siècle", in : *Archéologie de la Picardie et du Nord de la France, Revue du Nord*, t. 82, n° 338, 87-90
- LEMAN P., 2000, "A propos de l'évangélisation des Morins et des Nerviens : la lettre 18 de Paulin de Nole à Victrice, évêque de Rouen", *Bulletin historique et artistique du Calaisis*, n° 173, 75-83
- SWIMBERGHE P., 1998, Delfts blauw, *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, jg. 22 nr. 4, 40-44.

- WILLEMS D., 2000., La tour de l'Ange et le portail des Slaves. Contribution à l'histoire du château et du parc d'Enghien, *Annales du Cercle archéologique d'Enghien*, XXXIV, 9-59.
- WILLEMS D., 2001. Quévy/Blaregnies : découverte fortuite de tessons du Bas Moyen Age, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 9, 60.
- WILLEMS D., 2001. Boussu/Boussu : traces d'anciennes voies carrossables au chemin royal, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 9, 62-63.
- WILLEMS D., 2001. Châtelet/Châtelet : rebuts de cuissons de grès à la « Cour Pinette », *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 9, 63-64.
- WILLEMS D., 2001. Enghien/Enghien : mise au jour de la totalité du bassin des Dauphins, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 9, 64-65.
- WILLEMS D., 2001. Boussu/Boussu : l'aire d'approche méridionale du château renaissant, un héritage médiéval ?, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 9, 68-71.
- WILLEMS D., 2001. Enghien/Enghien : constatations archéologiques lors de la mise en valeur d'une section de l'enceinte de la ville, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 9, 73-75.
- WILLEMS D., 2001. Enghien/Enghien : deux puits et des remblais sur le site « Perfecta », *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 9, 75.

INHOUDSTAFEL – TABLE DES MATIERES - INHALTSVERZEICHNIS

Landelijke archeologie - Archéologie rurale - Ländliche Archäologie

AMEELS VERA, BASTIAENS JAN, CALLEBAUT DIRK, DEFORCE KOEN, DE GROOTE KOEN & MOENS. JAN, Ename - St Salvatorsabdij (O.-VI.)	3
CALUWÉ DANIELLE & PIETERS MARNIX, Drinkbekers, spiegels en vensterglas uit Walravenside (W.-VI.)	4
DE BELIE ALFONS, Boudelo op Koudenborm te Moerbeke (O.-VI.)	5
DE GROOTE KOEN & MOENS JAN, Prospectieopgraving aan de westzijde van de kapelaanswoning van de Rijke Klarenabdij van Beaulieu te Petegem (Wortegem-Petegem) (O.-VI.)	8
DE CLERCQ WIM, DESCHIETER JOHAN & DE MULDER GUY, Merelbeke. Begraafplaats en nederzetting uit de vroege en volle middeleeuwen. (O.-VI.)	9
DE MEULEMEESTER JOHNNY, BUDD ROLAND, DHAENZE WOUTER, POISSON JEAN-MICHEL & SIEBRAND MICHEL, L'abbaye cistercienne de moniales de Clairefontaine (Arlon) (Lux.)	11
DE MEULEMEESTER JOHNNY & DHAENZE WOUTER, Une fortification de terre et de bois de type petite enceinte circulaire à Heinstert (Lux.)	17
DEWILDE MARC, WYFFELS FRANKY & VANDENBRUAENE MARIT, De laatste hand aan de Augustijnenabdij van Lo (W.-VL.)	18
DEWILDE MARC & WYFFELS FRANKY, Verkennend archeologisch onderzoek van het Blauwkasteel te Oostkamp (W.-VL.)	19
DEWILDE MARC & WYFFELS FRANKY, Het koor van de St.-Medarduskerk van Eernegem (W.-VI.)	19
DEWILDE MARC & WYFFELS FRANKY, De Augustijnenabdij te Voormezele (W.-VL.)	20
HENROTAY DENIS, Saint-Mard: découverte d'un bâtiment antérieur au château du XVI ^e siècle (Lux.)	21
HENROTAY DENIS, Neufchâteau: place du château, redécouverte d'une tour médiévale (Lux.)	22
HENROTAY DENIS & MIGNOT PHILIPPE, Arlon / Autelbas: fours de potier du Xe siècle et bâtiment médiéval dans la basse-cour du château (Lux.)	22
HENROTAY DENIS & MIGNOT PHILIPPE, Etalle / Villers-sur-Semois: église paroissiale Saint-Martin (Lux.)	23
HENROTAY DENIS & MIGNOT PHILIPPE, Marche-en-Famenne / Hargimont: éléments du corps de logis du XVI ^e siècle dans le château de Jemeppe (Lux.)	23
HENROTAY DENIS & MIGNOT PHILIPPE, Florenville / Orval: relevés photographiques des élévations de l'ancienne abbaye (Lux.)	24
HENROTAY DENIS, Vaux-sur-Sûre / Villeroux: chapelle Notre-Dame (Lux.)	24
HENROTAY DENIS & MIGNOT PHILIPPE, Marche-en-Famenne / Waha: recherche de décor peint et sondage muraux dans l'église Saint-Étienne (Lux.)	25
LALEMAN MARIE-CHRISTINE, RAMBAUT ALETTA, STOOPS GUNTER & VERMEIREN GEERT, Archeologisch onderzoek in Sint-Kruis-Winkel (Gent) (O.-VI.)	25
LEFEBVRE ARNAUD, France Commune de Montenach, lieu-dit Kolmette. Moselle (F57)	26
LODEWIJCKX MARC & FRANÇOIS BEN, Beperkt onderzoek in het kasteel van Horst te Sint-Pieters-Rode (VI.-Br.)	27
MONDY MAGALI, Commune de Dieulouard, lieu-dit les Feuillettes. (F 54)	30
MORTIER STEVEN & DE CLERCQ WIM, Archeologisch noodonderzoek in de industriezone Aalter-Langevoorde (O.-VI.)	31
PATROUILLE ELS & VANHOUTTE SOFIE, Vroegmiddeleeuwse sporen onder de gemeenteschool in Ettelgem (Oudenburg) (W.-VI.)	31
PATROUILLE ELS, Middeleeuwse sporen in de Zeebrugse Achterhaven (W.-VI.)	32
PEYTREMANN ÉDITH, Fouilles d'archéologie préventive au hameau de Crépy à Peltre (F-57)	33
PYPE PEDRO, Archeologisch onderzoek van een landelijke bewoningskern uit de Vroege- en Volle Middeleeuwen te Uitkerke (Blankenberge) (W.-VI.)	33
SCHIETECATTE LIESBET & PIETERS MARNIX, Het laat-middeleeuws vissersmilieu Walravenside verder onderzocht (W.-VI.)	34
SEILLY MARIE, RONCOURT – Eglise Saint-Georges (Moselle) (F57)	36
VAN BELLINGEN STEPHAN & VANDENBRUAENE MARIT, Galmaarden, van gallo-romeinse nederzetting tot Sint-Pauluskapel (VI.-Br.)	37
WILLEMS DIDIER, Clôture des recherches autour des ruines du château renaissant à Boussu (Ht)	38

Stadsarcheologie - Archéologie urbaine - Stadtarchäologie

BIS-WORCH CHRISTIANE, Das Kloster auf „Heilig Geist“. Ein Vorbericht (GDL)	40
BIS-WORCH CHRISTIANE, Die neue Mittelaltersektion des Nationalmuseums Luxemburg (GDL)	41
BRULET RAYMOND, BRUTSAERT ANNE & VERSLYPE LAURENT, Les édifices canoniaux de Notre-Dame de Tournai, ou la suite différée d'une redécouverte commencée en 1942. (Ht)	41
DEGRAEVE ANN, Noodopgraving op het Kapelleplein te Brussel (Br.)	45
DEGRAEVE ANN, Vroegmiddeleeuwse ontdekkingen in de Sint-Denijskerk te Vorst (Br.)	46
DE GROOTE KOEN, MOENS JAN, DE BLOCK ANN & TENCY HEIDI, Preventief archeologisch onderzoek in de neogotische vleugel van het Oud-Hospitaal te Aalst. (O.-VI.)	46
DE GROOTE KOEN, MOENS JAN & DE BLOCK ANN, Bewoning uit de 12de eeuw aan de Nieuwstraat te Aalst. (O.-VI.)	48
DE GROOTE KOEN, MOENS JAN, DE BLOCK ANN & ZEEBROEK INGE, Het afval van een laat-18de-eeuwse pataconbakker in de Peperstraat te Aalst. (O.-VI.)	49
DE GROOTE KOEN, MOENS JAN & DE BLOCK ANN, Noodonderzoek in de Sint-Jorisstraat te Aalst. (O.-VI.)	51
DERAMAIX ISABELLE & SARTIEAUX PIERRE, Fouilles préventives à l'Hôpital Notre Dame à la Rose à Lessines (Ht).	51
DERAMAIX ISABELLE & SARTIEAUX PIERRE, Etude archéologique du Fort Rouge à Tournai (Ht).	52
DESPRIET PHILIPPE, Kortrijk: Franse voorburcht en O.-L.-Vrouwekerk. (W.-VI.)	52
DESPRIET PHILIPPE, COURTENS JEAN-PIERRE & KOOPMAN ALBERT, Menen: archeologische kaart. (W.-VL.)	53
DEWILDE MARC & WYFFELS FRANKY, De vesten van Damme (W.-VL.)	53
DEWILDE MARC & WYFFELS FRANKY, Onderzoek bij het gerechtsgebouw van Ieper (W.-VI.)	54
DEWILDE MARC & WYFFELS FRANKY, Het Ravenhof te Torhout (W.-VI.)	55
DEWILDE MARK & WYFFELS FRANKY, Vauban in Ieper en Menen (W.-VI.)	55
DEWILDE MARC & WYFFELS FRANKY, Archeologisch onderzoek in het domein van de Zwarte Zusters te Veurne (W.-VI.)	57
HENDRIKS JOHAN, Dordrecht, een midden-14e eeuwse huis met gekoppelde spitsboognissen (NI)	58
HENROTAY DENIS, Arlon : latrines des XVIe et XVIIe siècle, rue du Marquisat (Lux.)	59
JANSSEN HANS, Opgravingen Middeleeuwen gemeente 's-Hertogenbosch (NI)	60
LALEMAN MARIE-CHRISTINE, STOOPS GUNTER & VERMEIREN GEERT, Archeologisch onderzoek in Gent (O.-VI.)	62
LEHOUCK ALEXANDER, Stadsarcheologisch onderzoek te Veurne: nieuwe inzichten in de ontwikkeling en de historische topografie van de middeleeuwse stad. (W.-VI.)	65
LEHOUCK ALEXANDER, Bouwhistorisch onderzoek in de Noordstraat te Veurne (W.-VI.)	67
LEMAY NANCY & LANGEN IRIS, Noodonderzoek aan de Meerspoort in Oudenaarde. (O.-VI.)	69
MIEJAC EMMANUELLE, Parc Urbain de la Seille. Fouille d'urgence absolue (Metz) (F57)	71
MIGNOT PHILIPPE, Arlon: Vieux Cimetière (Lux.)	71
MODRIE SYLVIANNE, Archéologie de terrain dans la Région de Bruxelles-Capitale. (Br.)	72
MOENS JAN, DE BLOCK ANN & DE GROOTE KOEN, Het noordelijk tracé van de oudste stadswal van Aalst (O.-VI.)	72
PIETERS MARNIX, Stadsarcheologisch onderzoek te Oostende (W.-VI.)	73
SAINT-AMAND PASCAL, Fortifications médiévales à Dinant : le rempart de «Dry-les-Wennes». (Nr)	74
SEILLY MARIE, METZ – place Saint-Louis, 15-17 (Moselle) (F57)	76
VAN DEN EYNDE G & BRANDENBURGH C.R., Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het hofhuis Catharinastraat 91-93 in Breda. (NI)	77
VANHOUTTE SOFIE & PIETERS MARNIX, Archeologisch noodonderzoek op het toekomstig bedrijventerrein Plassendale III te Zandvoorde (Oostende) (W.-VI.)	78
VANMECHELEN R., VERBEEK M., BERCKMANS O., TORFS S., BODART E., DEFGNÉE A. & HOUBRECHTS D., Opération d'archéologie préventive à Namur, rue d'Harscamp: mise en défense et urbanisation d'un quartier périphérique (Nr)	79
VAN RECHEM HADEWYCH, Het Gasthuis en de Leprozerie van Tongeren : straks allebei voltooid verleden tijd. (Limb.)	83
VEECKMAN JOHAN, Een majolica-atelier in de Aalmoezenierstraat te Antwerpen (Antw.)	87
VERMEIREN GEERT, Archeologisch onderzoek in de St-Hermes kerk te Ronse (O.-VI.)	88

YEGLES-BECKER ISABELLE, Enceinte médiévale et demeure Renaissance : les fouilles dans le jardin du Palais de Justice, ancienne demeure du gouverneur du Duché de Luxembourg. (GDL)	90
YEGLES-BECKER ISABELLE, Une façade en colombage, 7 rue de la Boucherie (GDL)	91
YEGLES-BECKER ISABELLE, Céramiques carolingiennes retrouvées lors de la fouille de la cour intérieure 11 rue de la Boucherie. (GDL)	92

Bibliografie 2001 en aanvullingen voorgaande jaren	
Bibliographie 2001 et supplément années précédentes	93

Archaeologia Mediaevalis

p.a. F. Rooseveltlaan, 224

B – 9000 GENT

Tel. : 00-32-(0)9-2338559; e-mail : vermeiren.geert@skynet.be

---

Commande de chroniques / Bestelling van kronieken *Archaeologia Mediaevalis* :

Mme F. Hubert, Direction de l'Archéologie, 1, Rue des Brigades d'Irlande, 5000-Namur.

5,- € (par n°/per nr)

65,- € (volledige reeks/collection complète 1978-2002 + index)

en na storting op / et après virement sur le

n° de compte / rekening nr : 068-0681090-80 (Crédit Communal / Gemeentekrediet)